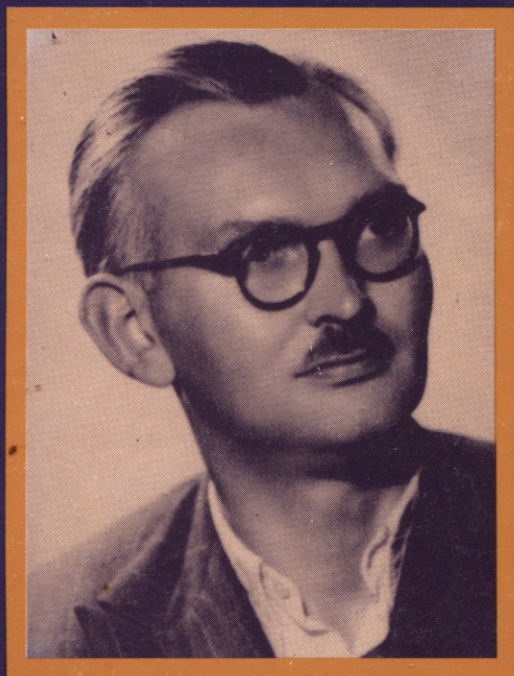

НИКОЛА ЦВЕТКОВИЋ

ЖИВЕТИ
ПУНИМ
ЖИВОТОМ

Животопис
Сергија Димитријевића

Библиотека Народног музеја у Лесковцу
КЊИГА 44

Уредник
Верољуб Трајковић

Рецензенти
Др Мирољуб Васић
Проф. др Милан Миладиновић

НИКОЛА ЦВЕТКОВИЋ

ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ

(Животопис Сергија Димитријевића)

Лесковац 1996.

Живети пуним животом

и С. Димитријевића

I

*Живети пуним животом.
Ван тога све је магла, студен, иње.
С небеским озарењем проћи светом;
Птица се висином и земљи заклиње.*

*Док живиш, с ватром радосницом живи.
Сунце је усхит, преобиљем храни.
Јаловости и црном трну сви су криви.
Са славујем у срцу омркни и задани.*

*И кад је живот путовање у смрт
Отисни се у бескрај живи.
До смрти све је живот, блажени врт:
Таштина духа је пустош пепељиви.*

*Животу предан, вечним господари.
Приклањају се варкама затрти и слаби.
Плодним чарима живљења смрт превари
Вазда испашта јак што никад не граби.*

* Животни *вјерују* Сергија Димитријевића био је: **ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ**, што је и наслов наше књиге.

II

*Чедност је јатка морала. О, бездушна
Водо што поткопаваш обале плитке
Правда на коленима је сићушна.
Прошлост и звезде увек су нечитке.*

*Ћудоређа је снага умног човека.
Пророк се вољом за моћ оглашава.
Дубоке обале измишља река.
Земља земљи, из лобање проникла трава.*

*Песма је морал сваког песника.
Сазвежђе речи претвара се у звук.
Музика сфера - небеска слика.
Орфеј је занавек прекинуо мук.*

СЛОВО О СЕРГИЈУ ДИМИТРИЈЕВИЋУ

*Сазнање је нужност
да би се могло живети*
Епшкур

У свему постоји део свега (Р. Тагоре). Сергије Димитријевић је део наше савремене историје, њеног стварања и њеног писања. О његовом животном путу и богатом стваралаштву недовољно се зна у јавности. Године 1989. објављена је, у издању Народног музеја у Лесковцу, књига *Живот и дело Сергија Димитријевића*, која садржи 28 прилога припремљених за истоимени скуп, одржан новембра 1983. у Лесковцу поводом 70 годишњице живота и 50 годишњице научног рада С. Димитријевића.

Тешког али захвалног задатка, посла да *Животопис* С. Димитријевића (1912-1987) учини доступним јавности, прихватио се његов ученик и дугогодишњи сарадник професор др Никола Цветковић. Тај задатак је тежак, јер је животни пут и стваралаштво С. Димитријевића богато и разноврсно, а захвалан, јер је он оставио мноштво трагова о себи, а уз то у разним приликама причао о томе, а Н. Цветковић марљиво бележио, тако да ова књига, *Животопис*, има делом и мемоарски карактер, што јој даје посебну драж и вредност.

Проф. др Никола Цветковић (1939) је научни, културно-просветни и педагошки радник и афирмисани књижевни посленик (песник, есејиста, књижевни критичар). Он је већ три деценије присутан у родном Лесковцу, у Приштини и Нишу, где је био професор на Филозофском факултету, у Јагодини, где је сада професор на учитељском факултету, у Београду, где живи и ствара.

Поред поетског, књижевног и публицистичког рада, он се бави и научноистраживачким радом у области историје југословенске међуратне књижевности, изучавањем књижевно-теоријског у делима српских социјалиста (Д. Туцовић, Д. Поповић, М. Ценић, Д. Лапчевић) и историјом завичајног Лесковца и југа Србије. Аутор је десетак запажених књига и око 450 прилога у периодичним публикацијама и зборницима радова.

Наравно, може се поставити питање да ли Сергије Димитријевић заслужује биографију, *Животопис*, јер, биографије се пишу онима који су постали познати - по добру или по злу. С. Димитријевић је био скроман човек, револуционар, који није

волео власт, политику, можда зато што одузимају људима идентитет, свестран истраживач, ерудита, широког интересовања и захвата, који се радовао оствареним научним резултатима, а клонио помне и почасти, човек који је волео људе и сматрао да су они и слобода једини истински разлог и прихватљиво оправдање за све напоре и смисао живота. Он је створио обимно научно дело, које је резултат упорног и марљивог рада, поприлично ретког код Срба, и разноврсног талента. Своје способности он је испољио у више научних дисциплина и у свима заузео истакнуто место. Зато је заслужио *Животопис*. Књига која је пред нама то показује, потврђује.

Сергије Димитријевић је рођен 1912. године. Основну школу и гимназију, као најбољи ђак у генерацији, завршио је у Лесковцу, а Правни факултет на Београдском универзитету. Крајем 1934. одлази у Париз на студијско усавршавање из економских наука, где ради на изради докторске дисертације - *Савремена дијалектичка фаза објективне теорије вредности и цене*, чији ће рукопис пропасти у Другом светском рату. Због комунистичке активности, француска полиција га крајем 1939. интернира у своје логоре, где остаје до јула 1944., када бива заточен у немачки концентрациони логор Бухенвалд. У логорима ће провести 5 година и 10 месеци, одакле ће изаћи трајно нарушеног здравља.

После ослобођења, по повратку у земљу, он је, поред осталог, директор Економског института Привредног савета владе ФНРЈ, предавач и професор економије на Правном факултету у Београду, на коме ће 1957. одбранити докторску дисертацију - *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, која је 1958. објављена, а потом научни саветник Историјског института САНУ, Института друштвених наука и Института за изучавање радничког покрета, држи предавања на Високој школи политичких наука и на постдипломским студијама историчарима на Филозофском факултету у Београду. Био је члан многих редакција, учесник у раду око 40 научних скупова у земљи и иностранству. Године 1966., у жељи да се посвети истраживањима, одлази у пензију. Умро је августа 1987. у Београду и сахрањен у *Алеји великана*. Библиографија његових радова износи 425 јединица, од чега око 20 књига, обима око 6.000 страница, и око 20 радова у рукопису, припремљених за објављивање. Године 1978. добио је *Нинову награду Димитрије Туцовић*.

Недовољно је познато да је С. Димитријевић био истакнути револуционар. Он се за комунистички покрет и револуцију определио веома рано, једном за увек, још у својим гимназијским данима, и остао доследан том свом опредељењу. У КПЈ је примљен на Правном факултету 1933., где је био веома активан

и један од организатора организација КПЈ и СКОЈ-а у Лесковцу и јужној Србији. Присуствује, као делегат, Покрајинској конференцији КПЈ за Србију у Београду, септембра 1934. године.

Революционарну активност наставља у Паризу, Француској 1935-1939. не враћајући се у том периоду у земљу, да не би био ухапшен. У име југословенске омладине, учествује (са рефератом) у раду Међународне конференције омладине за мир у Бриселу, фебруара 1936., са које је упућен позив младом поколењу света - *Остваримо јединство живих да не бисмо у заједничким гробовима остварили јединство и једнакост мртвих*. Секретар је Југословенске секције КП Француске и организатор комунистичког рада међу југословенским радницима у угљенокопима Француске, председеник *Удружења југословенских студената* (1936-1938) и секретар њихове партијске организације у Паризу, ангажован на упућивању југословенских добровољаца преко Париза у Шпански грађански рат. За неколико месеци 1939. пише 24 текста, прилога за лист *Balkan Democratie*, у коме јавност и редакције разних листова обавештава о приликама у Југославији и акцијама њеног револуционарно-демократског покрета.

Други светски рат, који по величини разарања, патњама, насилној смрти људи и по значају за историјске токове представља највећи оружани сукоб у досадашњој историји, када су јахачи апокалипсе кренули у свој мрачни поход, сејући мржњу, неред и смрт, С. Димитријевић ће провести у логорима, прво у француским - Ролан Гарос, Вернет, Лагиш, Рецебеда и Ное, где је један од организатора политичког рада међу логорашима, а јула 1944. биће пребачен у немачки концентрациони логор Бухенвалд. Из француских логора, могао је бити ослобођен (до средине 1940.) да је потписао изјаву да се неће бавити политичким, револуционарним радом, али то комунисти нису чинили.

Време проведено у Бухенвалду (око 9 месеци), може се окарактерисати као дани без повратка, без наде. *Нада нема право ни у кога, до у Бога и у своје руке* (Његош). Не знамо да ли су Бога призивали, али у себе су веровали. *Нека буде што бити не може* (Његош), и било је. Неки су, а међу њима и Сергије Димитријевић, који никада није био на коленима духа, иако ће изгубити једно плућно крило, не само преживели, победили, већ се чак и сами ослободили из тог есесовског пакла у пролеће 1945. године. Један од организатора отпора и члан његовог руководства у логору био је С. Димитријевић. О његовој активности и шестогодишњој борби у логорима, сведочи и *Партизанска споменица 1941.*, коју је добио.

О својим логорским данима, а, пре свега, о Бухенвалду,

тој фабрици смрти. С. Димитријевић је у овој књизи оставио драгоцено сведочење, које открива трагичну спознају о обојеној људској цивилизацији у XX веку, о помраченој, изгубљеној човечности, деструкцији, изгубљеном смислу за смисао, о агресивности човека који се идентификовао са суровошћу. Зато је то сведочанство о тим данима и тим нељудским тековинама, не само прилог спознавању патње логораша и историји Другог светског рата, већ и опомена да то не сме да се понови, да не сме да се заборави. Треба испунити поруку, завет песника: *Нико није заборављен, ништа није заборављено.*

Сергије Димитријевић је свестран истраживач, плодан писац, стваралац. Свој радни век, највећим делом је посветио историјској науци, која спада у најстарије друштвене науке (еманицировала се од филозофије), за коју је још Цицерон (I век пре н. е.) рекао - *Историја је сведок времена, светлост истине, живот успомена, весник давнина, учитељица живота*, а К. Маркс у XIX веку написао: *Ми познајемо само једну науку - науку историје.*

Његови радови тематски се крећу, обухватају од економије и историје, привредне, средњовековне, савремене, до нумизматике, социологије, географије, библиографије, етнографије, етнологије, филателије. Сакупљао је разгледнице, народне умотворине, вицеве. Знао је да у шали каже: *истражујем, изучавам - све од Ноја до АВНОЈ -а.*

С. Димитријевић по образовању није био историчар, али је историјски метод у потпуности савладао, усвојио и примењивао, а суштина тог метода је истраживање на мноштву извора, критичка провера аутентичности докумената (извора), стално унапређивање истраживања, висока стручност истраживача, аутора. Он је спознао и то уважавао, да историјска наука не зна за коначну, апсолутну истину, већ само за научну истину, а то је истина до које смо дошли истраживањем и која се, као таква, може допуњавати, да истраживања никада нису до краја завршена, а тиме ни историја написана, да је то процес који траје.

Он је, као врстан истраживач, и то не само средњовековне, већ и савремене историје, био сведок да је историја све присутнија у животу савременог човека, који је њен једини творац, а она сама суштина његове природе и саставни део његовог бића, и знао да она не припада само прошлости, већ да је увек присутна и у садашњости, да улази у конституитивне темеље сваког друштва и нераздвојни је део његове свести и да због тога снажно утиче и на садашњост и на будућност, да је она, како Маркс рече - *Човечанство у трајању*. Зато је настојао да историја буде у функцији освајања човекове слободе, и знао да прошлост није само оно што је било, већ и оно што је човек урадио и што и данас на њега делује, да је историја увек делатно

присутна и у садашњости, која је оптерећена прошлошћу и бременита будућношћу.

С. Димитријевић је био поборник става да савремени човек треба да зна историјски да мисли, а историјски мислити значи полазити, не са становништа готових, насталих и формираних структура живота, света, већ полазити од питања његових историјских могућности и од револуције, као покретачке снаге историје, која се збива у самом темељу друштва, као, не само битног, већ и истинског историјског принципа, јер, тек када револуција постане прошлост, онда наступа историјска наука, а када је револуција на делу, на делу је будућност.

С обзиром да је предмет истраживања историјске науке, објективна стварност у прошлости, која се може спознати, тј. људи и њихов живот, понашање и борба, као и због мноштва чињеница, често противуречних, а понекада фрагментарних, недоречених, нејасних, на неки начин живих и присутних, због чињенице да ми најчешће немамо све чињенице, истраживачи су дужни да буду максимално обазриви и критични. С. Димитријевић је био такав истраживач и противник писања које развија и јача ирационалну свест о нашој прошлости, он се борио против неисторијске идеологизације појава, догађаја, личности у прошлости, па чак и када су ти покушаји били добронамерни. Најбоља брана против таквих појава је научна критика, јер историографија која има развијену критичку свест о себи и својим вредностима, по правилу је најплодотворнија и друштвено најутуцајнија.

С. Димитријевић је веома рано, кроз своја истраживања и научно сазревање, спознао и то трајно уважавао - да историјске науке нема без историјских извора, да су они незаменљиви трагови људског постојања, брана од пристрасности времена које се истражује и против незаборава, део историјског памћења, културна баштина сваког народа, да без њих нема рационалног знања - па их је зато ревностно сакупљао и, кад год је то могао, критички објављивао.

Научна критика тек треба да вреднује богат, стваралачки опус С. Димитријевића. Осврнућемо се, укратко, на неке његове историографске резултате.

Значајан је његов рад на изучавању привредног развитка Краљевине Југославије. У својим књигама *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд 1958., и *Привредни развитак Југославије 1918-1941*, Београд 1962., оптимално комбинујући методе квантитативне анализе са методама историјског истраживања, он је показао сложену структуру друштва, ток привредних збивања и промена у међуратној Југославији, њену привредну зависност од других земаља, што је условљавало њен

полуколонијалан положај и слабило њену одбрамбену способност. Својим економским радовима, он је открио унутрашње протувречности капиталистичког начина производње у Југославији међуратног периода.

Из српске средњовековне историје, а његов допринос тој историји је драгоцен, спомињемо само његову студију *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*. Историјски институт САНУ, књ. 304, Београд, 1958., која представља капитално дело, којим су ударени научни темељи саобраћајне географије.

Многобројни су радови С. Димитријевића о радничкој класи, социјалистичкој мисли, Српској социјалдемократској партији, радничком и комунистичком покрету у Србији, Југославији. Наводимо само три вредне књиге, једну библиографију и један рукопис: *Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији*, Београд 1978. (награђена Ниновом наградом за публицистику); *Социјалистички раднички покрет у Србији*, Београд 1982.; *Стварање и развитаК Комунистичке партије Југославије у легалном периоду њеног постојања (1919-1921)*, *Преглед историје СКЈ*, Београд 1963.; *Библиографија социјалистичког и радничког покрета у Србији*, Београд 1953.; *Комунистичка партија Југославије у легалном периоду њеног постојања* (рукопис обима 1.200 страница), рецензирана комплексна студија, чека издавача.

Кроз ове и друге радове, С. Димитријевић је дао, не само историјски развитаК социјалистичког радничког покрета у Србији до 1918. и настанак и развитаК КПЈ у првим годинама њеног постојања и борбе, већ и показао како су идеје социјализма никле на нашим просторима, како се развијале, са каквим су се проблемима класни раднички покрет и КПЈ сукобљавали, како их решавали, како је југословенски раднички покрет сазревао и припремао се за револуцију. Кроз њих је могуће спознати револуционарну делатност маса, радничке класе, омладине, студената пре свега, и упорну и постепену борбу за остваривање припрема и циљева револуције. Ти радови доприносе бољем разумевању из каквог је историјског бића произашла југословенска револуција.

Посебно је вредан допринос С. Димитријевића изучавању и популарисању историје Лесковца и околине. Тај допринос је резултат не само његове везаности и љубави према завичају, већ и његове спознаје, вероватно међу првима код нас, значаја обраде локалне, регионалне историје за историјску науку. Такви радови обогаћују, не само историју појединих места и представљају њихове трајне споменике, већ обогаћују историју у целини новим сазнањима о појединим догађајима, појавама, процеси-ма, личностима, показују разноврсност живота, пулсирање маса,

слојевитост историје и представљају вредну, незаменljivу литературу за будуће синтетичаре већих целина. У такве радове, а има их десетине, спадају, пре свега - *Стари Лесковац као просветни и културни центар*. Лесковац 1958., и капитално дело (од 700 страна) - *Историја Лесковца и околине од 1918-1928*. Лесковац, 1983. (на жалост није стигао да заврши другу књигу те историје, која обухвата период после 1928.).

Велики је допринос С. Димитријевића стварању Народног музеја и Народне библиотеке у Лесковцу. Свестан улоге и значаја Музеја као чувара тековина ума и духа поднебља и народа, као установе која представља неку врсту временског, која делује у више културолошких праваца, он је одмах после Другог светског рата био један од најактивнијих покретача и организатора стварања Народног музеја и Градске библиотеке. У оскудним поратним данима и тешко порушеном Лесковцу - англо-америчким бомбардовањима септембра 1944., тај задатак је било тешко реализовати. Кроз предавања и преко новина, усменом и писаном речју, он ће објашњавати њихову потребу и значај, нудити стручни предлог њихове организације, бити њихов први велики донатор, поклонивши Музеју неколико стотина вредних експоната из својих збирки, а Библиотеци књига.

Народни музеј у Лесковцу ће израсти у савремену и значајну културну установу, која не само чува, обрађује и излаже експонате од непроцењиве вредности из историје Лесковца и околине, од неолита до наших дана, већ и својом укупном активношћу игра значајну културну и просветно-образовну, а делом и научну улогу. Музеј је покренуо и издаје своју периодичну научну публикацију *Лесковачки зборник*, који већ 36 година, својим разноврсним прилозима, богати нашу историографију. Његов верни сарадник био је С. Димитријевић.

С. Димитријевић је био пасионирани нумизматичар. За три деценије напорног, систематског рада, он је прегледао и пописао око 300 нумизматичких збирки, како музејских, тако приватних, у Југославији и широм Европе, и том приликом прегледао преко 40 хиљада комада нашег средњовековног новца, направио преко 18 хиљада снимака и око 70 хиљада фотокопија, како нумизматичких чланака, тако и новца. Написао је око 30 радова, обима око 1.500 страница, посвећених нумизматици, а пре свега српском средњовековном новцу. Споменимо неке: *Српски средњовековни бакарни новац*, "Историјски часопис", орган Историјског института САНУ, VIII, Београд 1958.; *Нове врсте српског средњовековног новца*, "Старинар", нова серија 1959., 9-10, 1958.; *Преглед српске средњовековне нумизматике*, Београд, 1962.; *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, "Старинар", нов, 1967.; *Најстарије врсте ситног бакарног*

новца - фолара које су биле у промету у Дубровнику. *Историјски часопис*, 1983.

Својим радовима из нумизматике, а пре свега о српском средњевековном новцу, С. Димитријевић је нумизматику афирмисао као значајан историјски извор и уврстио је у научну дисциплину наше националне историје. Није, нажалост, стигао да до краја заврши своје капитално нумизматичко дело *Corpus nummorum medievalorum Serbiae*.

Његову драгоцену збирку српског средњевековног новца, збирку непроцењиве вредности (научне, културне, историјске, материјалне) његова супруга г. Нада Димитријевић поклонила је Српској академији наука и уметности.

С. Димитријевић је био добар педагог. Сви са којима је сарађивао, које је подучавао истраживањима, био им ментор или рецензент, знају за његову строгост, принципијелност, добронамерност, критиковао је, али и подстицао, млађе колеге, веровао у њих и очекивао да не изневере његове наде, радовао се њиховим успесима, сакупљао њихове сепарате и књиге.

Био је и врстан и страстан полемичар. Страна му је била она арапска мудрост у *ћутању је сигурност*, већ је остваривао Аристотелову поруку *проговори да те видим*. Иако је радо говорио о савременим темама и историјским проблемима, био је поборник историјске дистанце, односно да о томе не треба писати док актери не сиђу са историјске позорнице, док се не заврше процеси, а поготову они дугог трајања, док не буду доступни релевантни извори.

Као што је, иако по образовању и убеђењу марксист, сматрао да револуционари треба да буду *слуге револуције*, тако исто је сматрао да историјска наука не може да буде у служби и под контролом идеологије, коју није прихватао као догму, већ као област у којој, и помоћу које људи постају свесни сукоба интереса и борбом их разрешавају. Зато су његови текстови, и када је у питању историја КПЈ, увек рационални, а не емоционални или идеолошко - политички, он је био противник апологетике и, како је знао рећи, *дvorsких историчара*. Сматрао је да историчар не сме да буде ничији *поданик*, већ слободна критичка личност, која остварује циљ историјске науке - да понуди и сачува објективно памћење о прошлости, да буде сведок и документ истине.

С. Димитријевић никада није био догматичар, ни у струци, ни у животу, а догма је скоро увек духовни облик насиља. Он није употребљавао идеолошки језик, јер је то говор који даје првенствено за право себи и служи неком циљу, он је био човек толеранције, разумевања, дијалога. Иако је живео и радио у времену чија су главна обележја била аполитика и идеологија, које

су масовно злоупотребљаване, он је увек припадао себи, остао доследан, критичан, прави научни радник. Он је био човек сумњи, али и мудрости, који је трагао за узроцима и истином о нашој прошлости и нашем времену, за истином о нама самима, он је увек имао своје мишљење, које је знао жестоко да брани, али га није наметао другима.

Сергије Димитријевић је припадао генерацији занесењака стасалих тридесетих година овог века, који су прихватили марксизам као поглед на свет и *мишљење револуције*, који су веровали - у Југославију, као историјску потребу, највећу тековину и заједничку судбину њених народа, и у револуцију и социјализам, у њихов надљудски смисао, сматрајући да су они сами по себи морални, јер су на страни потлачених и експлоатисаних, да доносе ослобођење човека и његовог рада и победу правде, да су неминовност. Та генерација је пружила крупан допринос обнови, стварању друге, тзв. авнојевске Југославије и победи револуције.

Сергије је био сведок да су обе те тековине почеле слабити, да друштвене елите најхуманије и најпрогресивније идеје овог века инструментализују за рачун личних и националних интереса, да интереси однесу превагу над човековим хуманистичким тежњама, да се компромитује најхуманији пројекат у историји друштва. Оно што је било само наговештај, само четири године после његове смрти оствариће се - биће срушена социјалистичка цивилизација са свим својим резултатима, вредностима, промашајима, заблудама и митовима и обесмишљена утопија звана социјализам, о новом бољем свету, о друштву правде, слободе, једнакости, разума, мира, и разбијена, уз помоћ међународних чиниоца, Југославија, као историјска тековина и потреба њених народа. Да је те апокалиптичне дане дочекао, а познавајући добро Сергија, верујемо да би и даље веровао, а та вера је историјски заснована, оправдана - да ће разочарана нада у социјализам добити ускоро опет могућност поновног рађања.

С. Димитријевић је био чистан човек и врстан истраживач, који је увек чувао морално и интелектуално достојанство свога деловања, позива научног радника. Он је знао да је историчар, научни радник дужан, не само да изучава прошлост и пише о њој, већ и да, као сведок времена и јавни делатник, кореспондира са јавношћу и оставља траг о свом времену. Иако је био револуционар комунистичког типа, и у социјализму видео духовну вредност и будућност човечанства, он је био противник свих идеологија као владајућег, обавезног погледа на свет, и залагао се за слободу мишљења, за слободу човека.

Као правом интелектуалцу, а знамо да то није само неко ко је школован, судбина му је дала предност, тачније, он се оспо-

собио и изборио за њу, дала му је предност, која је, истовремено, и терет, да живот, појаве, друштво види, спознаје са њихове праве стране, у њиховим противречностима и драматичној суштини.

Он је знао да човек најбоље сам сведочи о себи, али и против себе. То његово сведочење, а то и ова књига убедљиво показује, било је и остаће позитивно, јер је спадао у људе који су у свим важним, историјским тренуцима увек деловали на исти начин, никада прагматично, шићардијски, већ увек етички, а то, као што знамо, није профитабилно. Он је био и остао морално доследан себи и друштвеним идеалима, који су се поклапали са оним најпрогресивнијим у овом времену. Он је знао и сматрао да живот нема неограничену цену, већ да је он у дубокој вези са достојанством човека и света у коме живимо.

С. Димитријевић је био човек који је био у сталном дијалогу, не само са прошлошћу, већ и са будућношћу, он је увек и себи и друштвеној стварности, пракси, прилазио критички, свестан да критиком постојећег стања друштва ми му најбоље служимо, чувамо га и бранимо, јер је знао да радикална критика може да убрзава развитака и преокреће стање, прилике из корена, а још од Маркса знамо да је корен за човека - сам човек. Он је увек био окренут будућности, сматрао је да револуционари и научни радници, а био је обоје, имају посебну одговорност за судбину Југославије, за судбину свог народа.

Живот и дело Сергија Димитријевића, а они би се могли изразити, сажети у неколико речи - слобода, борба, рад, стваралаштво, ентузијазам, доследност, заласкују поштовање. Ова и следеће књиге његовог *Животописа*, насловљене његовом девизом *Живети пуним животом*, прилог су одавању признања једној људској, научној и револуционарној доследности и постојаности.

С. Димитријевић је могао, мада вероватно није, да те 1987., када је смрт; та наша једина, стварна судбина, дошла по њега, буде задовољан оним што је за живота урадио, постигао. Велика је добробит за нашу земљу и науку да је он постојао и изборио се да буде знаменит, мада многи тога још нису свесни. Он и данас траје и корача са нама.

Овде треба додати, рећи још нешто.

Нада Димитријевић, супруга, верни следбеник и сарадник Сергијев, преписивач, читач и први рецензент свих његових рукописа, заслужна је не само за очување његовог нарушеног здравља и његовог поимања живота као - рада, борбе, стварања, давања, љубави - као погледа на свет, односа према другима, а лепоте као свега онога што равнодушност претвара у немир, као огледала живота, већ и за његово укупно стваралаштво, за изразу и објављивање његове библиографије радова, за публи-

ковање ових Сергијевих казивања. **Ж и в о т о п и с а и с л.**

Свестан да је човек сам себи судбина и да та судбина садржи смисао за прилагођавање, да своју меру *животне глади* морамо умети утолити, да се морамо радовати ономе што имамо, а не туговати за оним што немамо и да прави живот није учекању већ у акцији - Сергије Димитријевић - успоставља хармонију са самим собом, постаје у неку руку сам - микрокосмос, и неуморно дела.

Он није само преко четрдесет година заљубљени, сериозни истраживач, већ и својеврстан војник добра и истине, војник историје, за коју Латини рекоше да мора бити *Lux veritatis* (светлост истине), он је стално ослушкивао живот, његове боје, мирисе, звуке, лепоту; он све добро уочава и види, а како Паскал рече *човек само срцем добро види*, он је страствен, неуморан путник, а путовање је убрзано, вишеструко живљење; он је увек непосредан, искрен и свој; он у густом ткиву живота стално тражи његову суштину и смисао, настојећи да сазна свет, људе, историју, будућност...

Када оцењујемо неку значајну личност, неминовно се поставља питање какво јој место припада у нашем друштву, науци, култури. Тешко је одговорити на та питања. Такве оцене никада нису коначне, поготову када су савременици у питању, јер су оне релативно поуздане. Па, ипак, када је Сергије Димитријевић у питању и његово место у нашој науци, искључена је свака могућа грешка. Он је један од класика, када је у питању наша национална историја. Његови радови потврђују став, оцену да је критичко промишљање прошлости, историје, обавеза, задатак и суштинска вредност историјске науке.

Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњости (Иво Андрић). Сергије Димитријевић је преко 40 година то предано и успешно чинио. Његов *Животопис* може младе, када се нађу у теснацу судбине, живота, да ободри у настојањима да издрже и победе.

Фебруара 1996.

Др Мирољуб Васић

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

"Живети пуним животом" је монографија о животном путу, борбеној, револуционарној, па једним делом и плодотворној научно-стваралачкој активности Сергија Димитријевића. Али, то је истовремено и књига о једном прегалачком времену, збивањима, атмосфери, људима и догађањима у њему. Она је сведочанство о партијско-политичком и организаторском активизму, поред осталог, међу студентима Београдског универзитета половином тридесетих година, као и о врло мало познатој активности у Паризу и Француској тридесетих и четрдесетих година овог века, о којој једва да је писано (Димитријевић је у два маха био секретар Југословенске партијске организације у Паризу, а потом и председник "Удружења југословенских студената" и члан руководства југословенске партијске организације у Француској/Југословенска подсекција КП Француске - секција Коминтерне, и њен секретар 1935-1937).

Ова књига ће бити прилог изучавању појединих збивања, појава и личности из наше недавне прошлости и основа за даља истраживања како у домену локалне историографије југа Србије (стварање илегалних скојевских и партијских организација), тако и у ширим српским и југословенским оквирима (повезивање илегалног партијског руководства Лесковца са Покрајинским комитетом у Београду), и у међународним релацијама (члан више међународних форума; учешће на Међународној конференцији омладине за мир 1936. у Брислу; представник КПЈ у Балканском комитету 1938-1939 и уредник југословенског дела Билтена *Balkan democratie*).

У процесу настајања ове књиге током протекле две деценије најбоље сведочи она сама. У њој се ауторизована мемоарска казивања преплићу са документарним појединостима, изворно-историјско и фактографско прожето је литерарним, а одређене лирске појединости и књижевни фрагменти су ту како би је учинили читљивијом. Намерно смо се определили да кроз једну богату и слојевиту личност, која је у средишту пажње, одсликамо поједине моменте и животна преламања у одређеном времену, што на изванредан начин доприноси употпуњавању пред-

ставе о том динамичном раздобљу: поготову када је реч о једном од све ређих аутентичних сведока са дугим памћењем и богатом документацијом што је део саме историје, која је прегалачким стварањем и исписивана.

То како се могло "живети пуним животом" у једном тешком времену наше историје говори ова књига, која је упућена и младима, као један од могућих извора сазнања и као својеврстан наук о доследности и људском истрајавању. Јер, књигу је животом и делом писао један од све малобројнијих сведока минулог раздобља, па је она управо онаква какав је био и он, делећи судбину тог одолевања и борења.

Захвалност Учитељу је залога напретка у учењу, усавршавању духа слободног мишљења и осећања истинске стваралачке дужности да се забележе и отргну забраву најбитније појединости из тог богатог и пуног живота, који је један ненаписани роман. Срдачну захвалност за целовитије уобличење ове књиге, за стваралачку подршку, помоћ и разумевање дугујемо - Нади Димитријевић Белки и Драгојли Цветковић Дуди.

Аутор

У невеликој, књигама претрпаној соби на четвртом спрату, до које само вршком допиру горостасни платани узрасли дуж једног београдског булевара, живи и ради - ради и живи Сергије Димитријевић. Рад и стварање у друштву тих разлистаних, шумних платана, у комешавој граји деце и укућана, уз глас вечника што се причује из књига које га окружују - најдубље прожима и осмишљава све оно што за њега значи живот. Рад је за Сергија исто што и дисање; и то његово стваралачко делање нема неко друго *своје време* - јер је његово *с в е р е м е*, осим кратких тренутака предаха, и повремене страсне обузетости сваковрсним пасијама које су такође, ако не у свему у служби студијског рада, а оно у духу и контексту једног разрађеног и сложеног стваралачког система. Зато с разлогом у почетку ових монографских разматрања и обраћамо пажњу том инспиративном радно - стваралачком простору у поткровљу неба, соби у којој проводи највише времена овај човек ведро и жива духа, широког чела, младалачки једрих и затегнутих образа, као *детиње дупенце*, како сам понекад сочно и у шали каже - опирајући се и речима - старењу и борама. Он ту понајвише ствара и пише када није на неком од својих честих одисејских и научних путошества по земљи, Европи или белом свету. (Последњих година излетовао је чак до Арктика и Африке, путовао у Јапан, обилазио Индију, Тајланд, Шри Ланку, а сада се спрема за Шпанију и Португалију). Ту, у подножју брегова од књига које се пропињу од пода до саме таванице и прете да се неспретном намернику сруче на главу, налазе смирење у пуном зрењу научног стварања многе немирне стваралачке идеје, мисли, открића, планови и прегнућа; ту корене и сазревају многа и разнородна научна ос-

тварења овог доследног, савесног и продуктивног научног радника, коме изнад главе гори сијалица и у по бела дана. Та неугасла жаруља светли током целе ноћи разгонећи тмину, али и по дану, са којим се залудно надмеће. Она неугасло гори и у његовој бодрој мисли, пламти у магновењу планова, искри у хтењима... Ту светиљку виде вазда окати и будни прозори Студентског дома...

Окружен са свих страна књигама, фасцикалма, рукописима, фотографијама - готово опседнут тим привидним нередом, који за њега јесте врховни ред и поредак - несустало пише и ствара овај човек. Треба само видети са каквом прецизношћу прихвата ову или ону књигу, фасциклу или кутију са одговарајућом ознаком, која му затреба, а како скоро никада, у грозничавој журби да нешто запише, не успева да нађе оловку или налив перо од неколико што му седе испод саме руке. На моменте широким покретом руке задиже сребрнасте влати косе што му се роне низ чело, повије ли само главу унапред. А кад из тог положаја подигне поглед према саговорнику као да се разабире смешак потиснут у мало искошене углове очију. Те очи и кад варнице и севају од љутње, као да се напола смеше...

Из складних и лепих витрина, препуних као око, показују своје лице безбројне жуте, усправљене кутије и корицама обавијене хрпе рукописа, у којима је сложена, сакупљена већ полуобрађена грађа за студијске радове који ће у ближој или даљој будућности угледати светло дана. Ту су и у великом поретку већ објављена остварења и дела самог аутора, која већ чине једну малу библиотеку; затим богата стручна литература; па онда избор из дела класика (из некада велике библиотеке од 34 хиљада књига и брошура); потом албуми, класери... У тим витринама поред супер модерне аналитичке вагице (за нумизматичка мерења) траје свој век и једна повећа пафта филигрански рађена и оплемењена необично занимљивим орнаментима. И за чудо та старинска пафта не одудара од апотекарски прецизне вагице, већ складно сведочи о докторовој љубави за старину, древност и све модерно у исто време...

И најзад шта рећи о тој чувеној, најкомплетнијој збирци српског средњовековног новца, изузетне вредности, што је до скоро, пре него што је пренета у сефове банке, седела распоређена и посложена у једном неугледном, изгребаном, старом орманчићу, на коме је обично био смештен писаћи материјал, део рукописа у раду и по која отворена књига или заборављена чаша... Ти једноставни, попатанали, древни примерци кованог новца што разгоревају нумизматичку страст колекционарима и подстичу стваралачку машту једног од најбољих познавалаца нумизматике код нас - код посетилаца и намерника који наврате

у то поткровље неба и платана, у ту крлетку драгоцености - буде осећај нове невиђене лепоте и снажан доживљај неслућене стилизоване уметности, коју тек треба открити...

Сергије Димитријевић, научни радник и историчар, али и хуманиста и револуционар - није само студијски обрађивао поједине периоде из наше националне историје, већ је и непосредно суделовао у стварању историје као борац и активиста у оквиру југословенског и међународног радничког покрета. Као један од најбољих ученика лесковачке гимназије поседовао је више колекција и збирки музејске вредности (у време када у Лесковцу није било музеја - његова кућа била је музеј у малом). После успешно завршених студија на Правном факултету - по налогу Комунистичке партије одлази у Париз, где је наставио са политичким радом. У овој метрополи светске уметности, културе, науке и слободарства стекао је два сертификата Високих студија на Правном факултету, као и диплому Института високих међународних студија. Прогоњен од париске полиције и протериван из Француске као комуниста, неуморно је радио на докторској тези из домена теорије марксизма и стварао поезију која и данас може бодро да угледа светлост дана. Хапшен и мучен по концентрационим логорима у Француској и Немачкој (Бухенвалд), ни у најтежим условима није престајао са политичким активизмом и радом на поезији (збирка *Концлогорске скице*), која је у тим тренуцима безизгледа била могуће исходиште и један начин да се живи. После ослобођења Југославије, иако тешко нарушеног здравља, активно се укључује у привредно-политички живот, руководи Економским институтом Привредног савета владе ФНРЈ, истовремено предаје Политичку економију на Правном факултету. Бавећи се научним радом објављује књигу за књигом: најпре из историје Лесковца и околине, где је засновао модеран приступ историографији и оставио драгоцену и незаобилазну научну остварења; а потом је обратио значајну студијску пажњу историји радничког покрета и социјализма Србије и Југославије, привредној историји Југославије, као и историји српске средњовековне нумизматике коју је истински утемељио на сасвим новим научним основама. Он је свестран и продуктиван научни радник који је дао вредне прилоге у више посебних и различитих научних дисциплина.

Пре него што бацимо један општи поглед на значај његовог научног доприноса у овим областима, обратимо уkratко пажњу на неке видове његове партијско-политичке активности, коју ћемо касније подробније приказати у оквиру појединих етапа његовог животно-стваралачког рада и деловања.

Сергије Димитријевић, који је потицао из напредне комунистичке породице, и још као дете учествовао са родитељима

у првомајским манифестацијама, бавио се илегално-револуционарним радом од 1931., а члан КПЈ постао је већ у јуну 1933. Као студент одржавао је везу између Покрајинског комитета у Београду и илегалне партијске организације у Лесковцу. Уз то, био је делегат Окружног комитета Лесковца на IV партијској конференцији за Србију, одржаној у Београду 1934. године (први део).

За време боравка у Паризу суделовао је у међународном радничком покрету. Припадао је КП Француске, хелији коју је у почетку водио чувени физичар Жак Соломон, а касније секретар ове организације постала је његова жена, ћерка нобеловца Ланжевена - Хелен Ланжевен. Од афирмисаних личности међународног радничког покрета овој хелији је припадао Шарл Рапопор, познати марксиста, историчар и несустали борац против рата. У то време завршио је два партијска курса за руководеће кадрове страних подсекција при ЦК КП Француске (секције Коминтерне). Једно време (1935-1937) био је секретар југословенске партијске организације у Француској. Током 1935-37 год. издавао је *Организациони билтен*, који је садржао директиве за рад партијских и синдикалних организација Југословена у Француској.

Поред тога, Димитријевић је био и члан више међународних партијских форума, а активно је учествовао и у раду неких међународних скупова и конференција. Тако, на пример, био је представник југословенског илегалног комунистичког студентског покрета у међународној студентској организацији против рата и фашизма, од 1935. до септембра 1937. године. У периоду 1936-1937 био је југословенски представник у организацији за формирање међународних бригада у Шпанији, на чијем је челу био Андре Марти, један од секретара Извршног комитета Коминтерне и један од секретара КП Француске. Нешто касније, 1938-1939 био је члан комитета, који је издавао периодичну публикацију *Balkan demokratie* (у својој архиви има сачуван један број те публикације и само део од броја 12), а био је и уредник југословенског дела те публикације. Осим тога учествовао је и на Светској међународној конференцији омладине за мир која је одржана 29. фебруара и 1. марта 1936. године у Брислу, заједно са Ивом Лолом Рибарем. На овој светској конференцији Димитријевић је у име југословенске групе поднео политички реферат, а Лола Рибар организациони. Том приликом Сергије је био изабран и за члана Међународног бироа, у шта је прерасло председништво конференције. Уз то, Димитријевић је учествовао и на Међународној студентској конференцији, која је одржана почетком 1937. године, а 1939., заједно са Мијалком Тодоровићем, који је тим поводом дошао из земље, док је Сергије

био придодат из иностранства.

У концентрационом логору Вернет Сергије Димитријевић је, после Душана Кведера, био секретар југословенске партијске организације кварта "Б" и представник целокупне југословенске партијске организације логора Вернет у Међународном комитету, на чијем је челу био Франц Далем.

Носилац је Споменице 1941. и ратни војни инвалид.

О овом мало познатом Сергијевом партијско-политичком раду, који је испунио значајан део његовог живота, писаћемо посебно и то много подробније. Овде смо хтели само укратко да укажемо на једну недовољно афирмисану страну његовог борбеног и животно-стваралачког активизма. Међутим, С. Димитријевић је, као што ћемо видети, и у студијском раду имао неколико крупних захвата и са становишта научних открића, као и у погледу нове, оригиналне методологије (историја радничког покрета, привредна историја, нумизматичке студије, локална историографија).

Димитријевићев студијски рад захвата углавном шест широких и слојевитих области: локалну историографију Лесковца и околине; историју радничког покрета и социјализма, историју радничког и комунистичког покрета Југославије, укључујући ту и легални период КП; привредну историју Србије и Југославије, као и историју српске средњовековне нумизматике. До сада је написао тридесетак књига већег формата, од којих су неке и преведене; аутор је више десетина студија, чланака из научних часописа, зборника и брошура. Његов научно-студијски и публицистички опус прелази више од 5.000 објављених страница.

За више од пет деценија научног рада он се веома плодотворно огледао у домену изучавања историје лесковачког краја, којој је посветио преко двадесет већих радова са више од две хиљаде страница, и то почев од привредне историје и историје радничког покрета, преко етнологије, минерологије до археологије. Студије о друштвено-економској прошлости Лесковца и околине донеле су пуно новог материјала и оригиналних ставова и закључака: о некадашњим привредно-политичким приликама на овом подручју, затим о развоју и токовима трговине у време турске окупације, о лесковачком пашалуку, као и о сељачким покретима у јужном Поморављу и о улози чорбацијских елемената у овом крају. Уз то, Димитријевић се студиозно и документовано бавио аграрним односима за време Турака, и посебно актуелним задацима, природом и карактером послератне народне аграрне реформе. Питања развоја капитализма у Лесковцу, а посебно градску привреду старог Лесковца, разматрао је са становишта марксистичке политичке економије. Те

студије, које се баве привредно - историјском проблематиком, појединим аспектима социјалне структуре и ослободилачким покретима XIX века (Стреља и 1877.), пружиле су не само корисне прилоге адекватнијем сагледавању ранијег развоја овог подручја, већ дају широку основу за студиозно изучавање могуће перспективе. Димитријевић је писао и о учешћу Лесковчана у првом српском устанку, о герилским борбама у јужном Поморављу у то доба, као и о издајничкој улози чорбаџија у борби за ослобођење Лесковца од Турака.

Историји лесковачког радничког покрета од 1903-1915 посветио је изузетно значајну пажњу, дајући приказ и осмишљени преглед друштвено-економског развоја и положаја радничке класе, уз осврт на класне односе и политичку организованост у овом делу Србије. Обимно дело *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903-1915* (Лесковац, 1954), писано са изразитим трагалачким духом и на основу ваљане аргументације, веома је успело остварење. У њему је на историјско-материјалистички начин доведена у присну везу привредно-историјска проблематика са обрадом историје социјалистичког покрета. Ова се књига може узети као нека врста узора успеле обраде локалне историје радничког покрета. Она, када је реч о аналитичко-истраживачком поступку, потом о систематизацији грађе и оригиналним методолошким решењима може да представља модел за обраду историје радничког покрета појединих крајева. Утолико пре што аутор изучавајући раднички покрет јужног Поморавља, преко истанчаних микроанализа и стваралачких синтеза тесно повезује и преплиће проблематику читаве Србије, са једним од њених значајнијих реона, и на тај начин захвата и продубљује оба аспекта. Последњих година Димитријевић се бавио изучавањем историје радничког покрета између два рата, у којој је једним делом и активно суделовао.

У оквиру обухвата монографије *Сто година лесковачке Гимназије* С. Димитријевић је написао обимну студију *Лесковачка Гимназија од 1918. до 1941.*, у којој подробно анализира фазе развоја и деловања у међуратном периоду, са посебним освртом на идеолошки и класно - политички аспект и политичке борбе у њој. У више поглавља разматра најпре обнову рада *Реалке* (од 1918. до 1920.), потом даје кратак историјат редовних школских година лесковачке *Реалке* од 1920. до 1929., са погледом на стручни ниво наставника, услове и карактер наставе, бројност и социјалну структуру ученика, друштвене, културно уметничке, спортске и друге ваншколске активности наставника и ученика, уз краћи приказ политичког развитака у овом раздобљу.

У другом обимнијем делу детаљније обрађује период по-

стојања Реалне гимназије од 1929. до окупације 1941.. имајући у виду напред назначене видове и садржаје њеног живота, рада и деловања, које само сада још више продубљује, зависно од богатства облика и интензитета појединих активности, уз бројне аналитичке и прегледне табеле, и мноштва драгоцених, изворних података на основу истражене архивске грађе и мемоарских преиспитивања у односу на напредни омладински покрет. Доследан својој концепцији друштвено-политичког, социјалног и марксистичког третмана, у завршном одељку, поред осталог приказује стварање масовног комунистичког омладинског покрета у лесковачкој Гимназији, обнову скојевске организације у школи, формирање наставничких организација, освајање ђачких дружина, акције за одбрану земље, нове организационе форме, али и борбу против реакционарних снага и победу левичара, као и активност ђачке комунистичке омладине на селу. У целини гледано, ова студија представља значајан допринос изучавању школства, њене друштвене, културно-васпитне, и образовно-уметничке улоге, као и разноврсних аспеката скојевске активности и омладинског покрета.

Прва књига двотомне *Историје Лесковца и околине, између два рата*, која обрађује период од 1918-1928 године, представља вредно дело др Сергија Димитријевића, што је припремано, стварано и обликовано безмало током читавог једног богатог и разуђеног животног века. На преко 650 складно илустрованих страница, крцатих обиљем података који живот значе, обухватно је приказана и скоро у тоталитету изложена историја лесковачког краја, која захвата најразличитије облике и видове живљења и деловања: од економских, друштвено-цивилизацијских, просветних, културно-уметничких, издавачких, до политичких, синдикалних, партијско-организационих. С разлогом се може устврдити да управо захваљујући свеобухватности Димитријевићевог поимања света и живота, његовој историјској визији и концепцији у приступу и тумачењу - није запостављен скоро ни један значајнији облик и садржај живљења на подручју које обрађује. Он у пуном светлу открива богатство историје лесковачког краја, која није само прошлост већ саставни и неодвојиви део живота оваплоћеног у мноштву значајних збивања, сваковрсних појава и хронолошких догађања, преточених у рецитост чињеница, што се доживљава као сликовити миље једног времена и раздобља. Осетивши и сам непосредно дух и суштину живота те градске средине са развијеном индустријом, занатством, трговином, зеленаштвом, у смислу улоге формираног финансијског капитала и његовог продора у суседне области (нека врста *лесковачког империјализма*), он разоткрива врло особене карактеристике класних односа, приказујући извесне

друштвено-економске процесе и њихово деловање у тим новим околностима нарастања и доминације банкарског капитала. У овоме се огледа допринос у стваралачком приступу капиталистички развијених средина што омогућава ново теоријско продубљивања и уобличавање. При том, он уочава бројне особености које се нису јављале у другим варошким срединама Србије, излажући их у аутентичном виду.

У оквиру *Историје Лесковца и околине* прилично подробно се обрађују важније гране привреде, пољопривредни и демографски потенцијал, задругарство, поједине афере (*електрично питање*), као и стање светске привредне кризе 1929. године, у Лесковцу, уз посебан осврт на изглед града, комуналне проблеме и његов развитак (зграде, хотели, купатила, богомоље, пијаче, ћуприје, народни домови, паркови, снабдевање водом, улице, тротоари, здравство, на пример, са погледом на опште стање и однос богаташа према њима). Потом се садржајно приказују комплексне друштвене прилике и најбитније карактеристике лесковачког краја.

Посебан одељак у међуратној историји Лесковца посвећен је друштвеној ситуацији, начину и садржају друштвеног живота, чудовишној експлоатацији лесковачких богаташа, њиховој незајежљивости за профитом, што недвосмислено показује и гнусност појединих аферашких момената; али ту је дата и пластична слика положаја и стања и свих других друштвених слојева који су били под њиховим утицајем, са погледом на улогу великог броја кафана, хевабцијских радњи и бурдеља, па осврт на сваковрсне забаве и светковине, те на видове продора савремене цивилизације, нових техничких уређаја и модернизације услова живота, уз приказ спортског живота од 1919-1928 године. У овом контексту он не занемарује ни живот и класне односе на селу, саобраћајну повезаност и комуникације са градом, одлазак у надничење и печалбарство и друга допунска занимања сиромашних сељака. А вредно је помена да је избирљиво, и то са изразито класног и историјско-материјалистичког становишта, само овлаш, прешао преко постојања бројних и различитих грађанских друштвених организација и њихове историје.

Просвета и култура старог Лесковца је у средишту Димитријевићевих разматрања, па је повеће поглавље разложио на неколико складних целина. Тако најпре пише о школама, просветним приликама и то на основу врло богате изворне грађе и након опсежних претходних узучавања (лесковачка *Реалка*, или *Ћачке дружине*, на пример), са доста конкретних ставова и закључака. Одмах потом детаљније обрађује сваку значајнију културну установу и организацију, указујући на историјат њеног развоја, али и на место и улогу које је имала у тој средини, уз по-

мен већих културних манифестација (не би се рекло да се краћи пасаж о збирци пуњених животиња и птица овде најприкладније уклала, као што је случај на пример и са здравством у оквиру одељка где је оно ситуирано). Под заједничким, мало претензионим насловом *О уметничком животу* Димитријевић је обрадио позоришне прилике, стање биоскопа, певачке дружине, па врло кратко, скоро у назначењима, пише о музици и сликарству. При крају овог поглавља прегледно обрађује лесковачку периодику; док о књижевном стваралаштву (поезија и позоришни комади) понајвише пише у библиографско-таксативном смислу, кадшто и са неадекватним оценама (*примитивна поезија*, на пример). Посебну вредност, нарочито са социолошког становишта, представљају закључна разматрања о културном животу.

Други део ове инспиративне књиге, обимом нешто мањи, али можда значајнији, анализира целину политичког живота у међуратном Лесковцу, почев од грађанских партија и изборних борби, са разматрањима о синдикалном покрету, деловању КПЈ и омладинском покрету.

Рецимо на крају да је ова књига, гледана у целини, најобухватније до сада објављено дело из пера једног аутора што говори о историји Лесковца, које је у садржинском, концепцијском и методолошком смислу, као и у погледу коришћених извора и пружања обиља података, веома подстицајно, те представља солидну основу за даља изучавања појединих питања и појава из друштвено-економског, културног и политичког живота.

Српски социјалистички покрет од 1890. до 1918. једно је од најцеловитијих подручја Димитријевићеве специјализације. С разлогом и више од других, посвећивао је пуну пажњу корифејима и носиоцима социјалистичког развика у нас, анализирајући политичку и руководећу улогу А. Банковића, Р. Драговића, Д. Туцовића и Д. Поповића. Студије о овим вођама радничког покрета имају завидан ниво, иако се налазе на самом почетку изучавања њихове револуционарне улоге и делатности. Ишла су из штампе *Сабрана дела* Душана Поповића, која је он приредио са обимним предговором; а потом и *Сабрана дела* Д. Туцовића са бројним прилозима, коментарима, белешкама и објашњењима С. Димитријевића који је истовремено и члан колективне редакције. Значајне су и његове студије у којима се бави социјалистичким организацијама с краја XIX века, првим фазама развоја радничког покрета, као и разматрања о заједничкој политичкој активности балканских социјалиста, њиховим међусобним везама и односима, уз анализу делатности српских социјалиста за време I светског рата. Поред тога, сачинио је неколико

драгоцених библиографских прегледа о социјалистичком покрету до 1918. године.

У два обимнија дела извршио је целовиту и обухватну реконструкцију радничког покрета од 1895. до 1905. При том је своје ставове темељио на критичком коришћењу грађе социјалистичке оријентације, коју је допунио казивањем преживелих социјалиста. Ту је аналитички сагледао борбу између носилаца марксистичких схватања и малограђанских социјалистичких струја, изражавајући своје класне марксистичке погледе. У тим приступима користио је и нека ранија своја сазнања, друштвено-економске анализе и осврте на развитак српског социјалистичког покрета.

Поводом стогодишњице рођења Радована Драговића, једног од твораца српског социјалистичког покрета, појавила се из пера др Сергија Димитријевића врло успела монографија *Радован Драговић* (1978), са ширим поднасловом *Стварање класног радничког покрета и Социјал - демократске странке у Србији*, који најбоље изражава садржај и карактер овог дела, што је убрзо добило високе оцене и признања (*Нин* - ова награда *Димитрије Туцовић*, 1978). Књига о Радовану Драговићу произашла је из већ раније објављене Димитријевићеве студије о овом прваку и вођи српског пролетаријата, која је штампана као предговор књизи *Радован Драговић: избор чланака* (Београд, 1954). Новоизашла монографија је значајно допуњена подацима и изменама, обогаћена прецизнијом хронологијом и бољом аргументацијом, проширена новим одељцима, оснажена новим сазнањима, погледима и закључцима о личности и улози Драговића, али тако да се углавном нису битније измениле раније концепцијске поставке и становишта, чак и када су у питању скоро откривени изворни материјали. Укратко, ово дело о Р. Драговићу представља особено остварење о радничком првоборцу - који је читавим својим животом, радом и стварањем био најприсније везан за непосредно организационо заснивање класног радничког покрета у Србији и његово оживљавање и развијање до краја 1905. године; тако оно сажима у себи бројне фактографске појединости и грађу из историје социјалистичког и радничког покрета тог раздобља у смислу прегледа и историје зачетка социјалдемократског радничког покрета у Србији. А треба истаћи да је С. Димитријевић у овој студији, као и у другим сличним остварењима, улогу и значај Радована Драговића, као првог изграђеног марксисте и оснивача Српске социјалдемократске странке, вазда доводио у непосредну везу са Д. Туцовићем и Д. Поповићем, поредећи га са њима.

Први одељци књиге посвећени су Драговићевом формирању као социјалисте, стварању радничких организација (*Бео-*

градско радничко друштво и шест синдикалних савеза) и њиховом борбеном карактеру у 1901. години; као и плодотворној улози марксистичке групе око Драговића, идеолошко-политичким борбама са малограђанском групом Јована Скерлића и сукобима са реакцијом, режимским снагама (укидање Устава) и полицијском офанзивом против радничког покрета. У средишњем делу књиге Димитријевић приказује процес стварања Српске социјалдемократске странке марксистичког смера, додајући, поред осталог, и два нова одељка који говоре о Драговићу, радничкој потрошачкој кооперативи и његовом великом доприносу организационој изградњи партије и синдиката. У време када је водио социјалдемократски раднички покрет и странку, дошло је до процвата свих радничких организација, које су се успешно развиле и битно ојачале окупљајући бројне припаднике и симпатизере. Захваљујући Драговићевом неуморном прегаштву и марксистички изграђеном вођству, упркос тешкој болести, организације српског пролетаријата су непрестано и борбено јачане све до његове смрти 1905. године. Зато С. Димитријевић с разлогом на једном месту закључује: - *Као уредник "Радничких новина" (1902-1905), као први социјалистички професионални новинар, као оснивачи и руководиоци прве социјалистичке радничке школе (1903-1904), као секретар и председник Српске социјалдемократске странке (1903-1905), Р. Драговић је имао одлучујући идеолошки утицај и после њеног стварања све до своје смрти.* Најзад, изузетан значај Радована Драговића у историји српског радничког покрета је и у томе што је као марксиста, познајући суштину научног социјализма, успевао да га критички и стваралачки примени у оцени друштвено - политичких односа и стања у тадашњој Србији. Деловао је као свестран и практичан раднички првоборац, који је будио класну свест код пролетаријата, несустало се борио за организовање и модернизовање радничких синдикалних савеза и партије; војевао против малограђанских идеолошких застрањивања, подизао читаву једну генерацију марксиста кова Димитрија Туцовића и стварао савремени класни раднички покрет у тада заосталој и ојађеној Србији.

Додајмо да је С. Димитријевић у оквиру *Историје Београда* дао синтетички осврт на социјалистички покрет Београда 1870-1918.

За студије о балканским социјалистима користио је архивску грађу Друге интернационале, као и расположиву српску и бугарску архивску грађу, штампу и периодику, откривајући при том убедљиво велики међународни значај борбе балканских социјалиста. Посебну вредност за историју југословенских народа имају поједини одељци студија: *Учешће балканских*

социјалиста у раду Друге интернационале и Балкански социјалисти и први светски рат који на нов начин осветљавају питање односа српских социјалиста према анексионој кризи. Зато с правом можемо рећи да је Димитријевић велики познавалац српског социјалдемократског покрета, као што је и врстан зналац легалног периода развоја КП Југославије.

После Димитријевићевог вишегодишњег истрајног бављења бројним и различитим појавама, идејним процесима и ставовима према кључним политичким питањима, те личностима и догађајима из историје радничког покрета Србије, уследила је књига *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918*, која на извесан начин стваралачки заокружује делање у овој студијској области.

У књизи сазданој из више одељака неједнаких по опсегу, Димитријевић приказује зачетке, развој и разрастање социјалистичког покрета, формирање одговарајућих организација, као и њихову борбу за захтеве радничке класе у свим значајнијим фазама до његовог прерастања у организован покрет радничке класе. У првом делу књиге најпре су обрађене историјско-политичке и друштвено-економске прилике и услови у Србији у време појаве социјалистичке мисли и првих радничких организација. У другом делу књиге тежиште је на месту, улози и значају које социјалистички раднички покрет има у читавој друштвено-политичкој историји до краја првог светског рата. Ту је посебна пажња посвећена стварању социјалдемократских класних организација и странке, као и оснивању и делатности социјал-демократских синдикалних радничких организација у Србији, а у вези са тим и великој и преломној улози вођа и идеолога социјалистичког радничког покрета: Светозара Марковића, Радована Драговића, Димитрија Туцовића, Душана Поповића и других. Поред тога, Димитријевић се доста подробно осврће и на значајније факторе, укључујући и оне међународне, који су имали уплива на токове и процесе развоја социјалистичке мисли.

У наставку ове студије се на прегледан начин обрађује борба српског радништва против буржоазије, режима и милитаризма, потом борба за грађанске слободе, радничко законодавство и остварење интереса радничке класе, са краћим освртом на однос према сељаштву и сељачком питању, као и на ставове према националном питању, југословенству, федерацији и империјалистичкој политици великих сила на Балкану. Имајући у виду ове и друге моменте С. Димитријевић на једном месту с разлогом истиче да је у првим годинама овог века *створен врло значајан социјал-демократски класни раднички покрет*, који је захваљујући својој Партији и јаким синдикалним организацијама утицао на политички живот Србије, постављајући темеље ре-

волуционарног рада и деловања, *изграђујући балканску социјалистичку политику насупротив властој буржоазији и империјалистичкој политици великих сила, борећи се против ратне опасности. рата и ратне политике зараћених страна, заузимајући становишта у прилог мира*.

Најзад, у овој књизи С. Димитријевића се по први пут, након покушаја Драгише Лапчевића (*Историја социјализма у Србији, 1922.*), темељитије обрађује историја социјализма у Србији и то у светлу друштвено-економских, идејно-политичких, класно-социјалних, организационих и међународних кретања и преламања. И зато се у свему може прихватити закључни став аутора, изложен следећим речима: *На класним основама које је поставио Р. Драговић, на класној, револуционарној и антиратној политици ССДП коју је изградио Д. Туцовић, на борби против социјалпациота коју је Д. Поповић водио на крају рата и на његовим изјашњавањима у прилог октобарске револуције, на прихватању ове политичке оријентације од широких слојева српског радништва, изграђивани су темељи за стварање Комунистичке партије Југославије, касније Савеза комуниста Југославије.*

Изучавајући раднички покрет Југославије од 1918-1914 он посебно анализира одјеке и утицаје *Велике Октобарске револуције* на наш раднички покрет. У средишту његове студијске пажње, када је реч о овој области, налази се стварање и развита Комунистичке партије Југославије од 1919-1921, затим стање и положај радничке класе од 1918-1941. Његова делимично објављена студија о историји КПЈ легалног периода (*Преглед историје СКЈ*) представља солидан резултат научно-истраживачких напора у овој области. Уз то, постоји и рукопис веће књиге о *Измени класне структуре пољопривреде НР Србије 1930-1950.*

Димитријевићев студијски рад на савременој историји, узет у целини, карактерише стваралачка разноврсност и обухватност, специјалистичко познавање, научна солидност и критичност у методолошком приступу, као и креативна примена марксистичких метода, погледа и схватања, затим мајсторско коришћење расположивим бројчаним подацима прикупљеним из поузданих извора (статистике и анкете), помоћу којих успева да сагледа и прикаже битне компоненте друштвено-економског и политичког развоја. Научна сондираност његових запажања, прецизност и промишљеност закључака дају овим његовим радovima посебну вредност. Заснивање студија на богатом архивском материјалу, који умешно открива и на осталој грађи социјалистичког усмерења - чини његов прилаз комплексним и аргументованим. При том користи своје широко образовање и

познавање правних, економских и историјских наука, које нарочито долазе до изражаја у присном повезивању привредно-историјске проблематике са изучавањем друштвеног развика, што даје изразиту марксистичку димензију његовим проучавањима. Захваљујући марксистичко-критичком прилазу расположивој грађи, њеној успешној студијској обради и преиспитивању услова у којима се развијао раднички покрет, створио је сигурне услове за даљу разраду захваћених питања. Најзад, Димитријевић је, слободно се може рећи, један од најбољих познавалаца историје радничког покрета Србије до 1918 године, и радничког покрета Југославије између два рата, посебно његовог социјал-демократског периода, социјалистичког покрета за време I светског рата, легалног периода у развiku КПЈ, и у том контексту статуса и положаја радничке класе. У прилог томе иде и чињеница да је до сада активно учествовао (подносећи реферате и суделујући у дискусијама) на више од тридесет научних скупова у земљи и на десетак симпозијума у иностранству.

Додајмо овде да је С. Димитријевић непосредно и стваралачки суделовао у подизању читаве једне генерације младих истраживача историје радничког покрета. У периоду од 1962-1966 у *Институту за историју радничког покрета* био је руководи-лац секције за изучавање југословенског радничког покрета до 1941. У духу тог инструктивно-педагошког рада, написао је велики број рецензија, које се односе на радове о друштвено-економском развiku и радничком покрету Србије и Југославије. Поред тога, био је више година наставник за привредну историју и историју југословенског радничког покрета на постдипломским студијама историјске групе Филозофског факултета, потом на Високој школи политичких наука, као и на курсевима за наставнике историје.

Бавећи се историјом радничког покрета, Сергије Димитријевић је проучавао и економски развик и привредну историју Југославије, а у једном периоду, после педесетих година, посветио је извесну пажњу везама и односима привреде јужне Србије са Дубровником у XVII веку. Ову тематику обрађује у петнаестак већих радова који обухватају близу 1.500 страница текста.

Привредни развик и карактеристике привреде старе Југославије Димитријевић разматра у три повеће књиге. У њима захвата проблем индустрије и рударства, класне односе у пољо-привреди, положај радничке класе и функцију страног капитала у привреди бивше Југославије. Тим студијским захватима који се баве развиком производних снага и продукционих односа и изменом класне структуре друштва он је створио врло солидну и поуздану основу за изучавање наше друштвено-политичке ис-

торије, посебно историје радничког покрета и проблема радничке класе. Изучавајући најбитније компоненте друштвено-економског развоја, развитка капитализма и индустрије, као и класне односе на селу и улогу домаћег државног и страног капитала, даје прегледну слику ових основних процеса и њиховог утицаја на читав друштвени развитак Југославије.

Ваљано познавање економије омогућило је Димитријевићу да разлучи карактеристике својствене свакој капиталистичкој производњи, од оних које су биле специфичне за стару Југославију, а произилазиле су: из њене економске и техничке заосталости, материјалне зависности од иностранства, дисхармоничности развитка екстрактивне и остале индустрије и веома ниског животног стандарда радних људи. Детаљно је проучио ове и друге аспекте који су индустрији старе Југославије давали полуколонијални карактер, прецизно утврђујући место и улогу страног капитала у време када је његов продор достигао свој максимум (око 1940. године). При том је студијски установио одлучујуће друштвене факторе који су имали изразит утицај на привредни развитак земље и на његове специфичности и утврдио акциону улогу три основна капиталистичка фактора: домаће буржоазије, државног и страног капитала. Осветљавајући развитак сложених економских односа у пољопривреди и развој индустрије као целине, приказао је борбу енглеског и немачког капитала од 1935. до 1941. и констатовао постојање реалних опасности за претварање Југославије у праву колонију са одлучујућим утицајем једне од империјалистичких сила, независно од питања одржања њене формалне независности. Може се рећи да посебну вредност и новину у науци представља синтетички прилаз систему владавине страног капитала у полуколонијалним земљама и привредно зависним подручјима, његовој организацији и функционисању, као и приступ општим карактеристикама капиталистичке и полуколонијалне Југославије.

Димитријевић је о свим овим питањима прикупио изворну грађу и податке које је обрадио на статистички начин. Анализирајући ту грађу и утврђени статистички материјал, њему својственим марксистичко-критичким методолошким поступцима, он је не само открио и студијски обрадио многе нове аспекте нашег друштвено-економског развитка, већ их је и успешно сагледао кроз призму класних односа, изводећи далекосежне и фундаменталне закључке.

Посебан комплекс у изучавању привредне историје Србије представља Димитријевићево бављење привредним приликама у јужној Србији у XVII веку у време турске окупације и њеним везама са Дубровником. Ову проблематику обрадио је у три повећа рада, у којима је открио прве, почетне стадијуме

капиталистичког развитка, анализирајући њихово нестајање у периоду аустро-турских ратова. У тим студијама аутор осветљава економску улогу и значај дубровачких каравана, сложене друштвене односе у сфери транспорта и робно-новчане размене, улогу шпедитерских предузетника - крамера, обим караванске трговине, њену организацију и обезбеђење каравана. Радови из те области унели су доста новог светла у робно-новчану циркулацију између поменуте српске области и Дубровника.

Студија Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку попуњава празнину у нашој привредно-историјској литератури када је реч о економским кретањима у поменутом раздобљу. У њој се по први пут на документован начин обрађују питања трговачког транспорта у време турске окупације. Уз то, анализирају се, као што смо напоменули, и зачеци капитализма у периоду аусто-турских ратова.

Изучавајући дубровачку трговину у Лесковцу и околини Димитријевић је истакао крупан значај дубровачке колоније као друштвено-економске организације и њену улогу у заштити и обезбеђивању права дубровачких трговаца. У овим радовима посебно је обрадио улогу дубровачке извозно-увозне трговине, а открио је и неке појавне облике првобитне акумулације капитала, па чак и извесне видове капиталистичке робне производње који су настали или се развили у оквиру турског феудалног поретка.

Поменуте студије писане су на основу богате дубровачке архивске документације коју је Димитријевић зналачки открио и издвојио. Коришћење поузданих архивских извора дало је продубљену димензију овим радовима, управо због стваралачке обраде и оригиналних анализа које су утемељене на новим методолошким основама. Све то омогућило је широко и рељефно сагледавање изучаваних проблема, привредних токова и процеса.

Поред свега овога веома је крупан Димитријевићев допринос изучавањима срске средњевековне нумизматике, која му је преокупација и пасија од најранијег детињства до зрелих година пуног стваралачког узмаха, када јој посвећује и изразиту студијску пажњу. Објавио је велики број солидних научних радова из ове области у којима је анализирао нове и непознате врсте, долазећи до сваковрсних историографских открића. Применом нове и оригиналне методологије Димитријевић новчане врсте разматра првенствено са становишта њиховог значаја за националну историју, стављајући тако нумизматичку науку у сасвим нов контекст. Зато се може устврдити да овај обухватан рад на изучавању српске средњевековне нумизматике има посебну важност за нашу националну историју. Полазећи од

нумизматичког материјала као извора, сучељавајући га са осталим историјским подацима, Димитријевић долази до нових, значајних сазнања о нашој средњовековној прошлости.

У овим нумизматичким студијама објаснио је појаву ћириличких и латиничних натписа на новцу; утврдио критеријуме за разврставање спорних врста краљевских динара; одредио шта су то крстати и руднички динари и динари *del imperator* који се помињу у архивским изворима; открио је бројне нове српске средњовековне новчане врсте; решио проблем *трећака* (*grossi del tercio*) и српских аспри; изменио представе о структури новчане циркулације услед присутности ситних врста које се не јављају у оставама; утврдио је да је постојала периода (између заузећа Сера и крунисања за цара) када је Душан био цар Византинаца, остајући при том краљ Срба; констатовао је да је у доба деспота Ђурђа српска држава била подељена на четири градске области које су ковале исте новчане врсте; дао је профиле градских капија приморских градова на основу нумизматичког материјала; реконструисао је и приказао многе оставе средњовековног српског новца.

Посебне исцрпне целине на нивоу већ обрађених делова *Corpusa* су *новац кнеза Лазара*, *новчане емисије краља Драгутина*, *Владислава II*, *краља Милутина*, као и *новац града Смедерева*. Осим тога, Димитријевић је обрадио 144 до сада непознатих новчаних врста српског средњовековног новца, укључујући и последњу - *Динар цара Костадина Дејановића*. Између осталог, објавио је први српски новац из XIV века са грчким натписом, као и прве новце Балше II Балшића, новац царице Јелене, удовице цара Душана, новац српског војводе (Иваниша), кованог у Рудишту, новац српског севаста (Стевана из Лерина), новац Драгосава, вазала Вука Бранковића; потом први динар периода краљевства, на коме се уместо Исуса појављује краљица, и тд. Само у материјалу нађеном у новобрдским гробовима открио је 13 досад непознатих врста српског средњовековног новца. Најзад, пронашао је први динар Костадина Дејановића, трећег до сада непознатог цара српске средњовековне државе.

Одлажући за неку другу прилику осврт на бројне радове др Сергија Димитријевића из области нумизматике, који су се појавили у задње три деценије, задржаћемо нашу пажњу на обимној студији *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године**, уз претходно краће указивање на *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава* што*

* - *Споменик*, САНУ, СХХII, Одељење историјских наука, Београд, 1981.

** - Посебан отисак из *Историјског часописа*, XX, Београд, 1973.

су на известан начин уклопљене у поменуто обухватније дело.

Рад о оставама српског средњовековног новца на северу од Дунава настао је након темељног и свестраног истраживања нумизматичких збирки у румунским музејима и у Народном музеју у Будићешти, потом на основу подрбног прегледавања мађарске, румунске, аустријске и српске нумизматичке литературе што садржи податке о оставама старог новца (о чему недвосмислено сведочи велики број навода те литературе у иначе инструктивним напоменама), као и помоћу увида у инвентаре назначених музеја, и уз марљиво вишегодишње прикупљање података о чисто српским и мешовитим налазима. Захваљујући свим овим детаљним истраживањима, уз одговарајућу критичку валоризацију, исцрпне провере и корените измене припадности појединих новчаних врста, Димитријевић је утврдио да је српски средњовековни новац пронађен у 17 остава и налазишта северно од Дунава, од Олтеније I и II, Друбета, Немачког Чанада, преко Обада, Дубовца, Дероње, до Соимена, Аманаша и Клужа. Након концизног критичког излагања резултата прегледаног стварног садржаја ових остава и нумизматичке литературе, аутор даје подрбан преглед ових остава, уз мноштво занимљивих историјских појединости, са посебним коментарима обрађених остава, бројним табеларним, фотодокументационим и структуралним прегледима, зналачки и изворно конципираним.

У сажетом закључку Димитријевић најпре констатује да се средњовековни српски новац појављује у свим суседним областима, и то, ако је судити по броју остава, најчешће у северном делу Јадрана (северна Италија) и у Банату са широм околином. При том долази до значајних опажања о спољнотрговинском робноновчаном промету средњовековне српске државе и основним правцима његове усмерености, закључујући да је био углавном оријентисан у два правца: *преко Котора и Дубровника на северну Италију (укључујући Словеначко приморје)*, што је иначе било знано - и преко Дунава на Банат са околином (укључујући и Олтенију). Српски новац се јавља и у Босни, Бугарској, Грчкој, Срему, па чак и на територији Француске.

Обухватна студија *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године* саздана је из шест повећих одељака, у којима се најпре, у оквиру две целине, даје преглед остава средњовековног српског новца, као и индивидуалних груписаних налаза са територија које нису биле у саставу средњовековне српске државе, а које су садржале српски средњовековни новац периода *краљевства и царства*. Ту су на одговарајући начин укључене и неке напред поменуте оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава. У оквиру сваког од ових одељака, по већ раније утврђеној методологији, на

јединствен начин, даје се детаљнија дескриптивна и критичка обрада сваке поједине оставе, и то у оквиру једне оригиналне шире разрађене концепције, која углавном обухвата: оставе утврђеног састава, потом оставе непознатог састава, па оставе са страних територија и индивидуалне налазе српских средњовековних динара на страним територијама. Сав тај материјал који је већ раније делимично обрађен, као и бројне новозабељене оставе приказане су критички, са становишта нових атрибуција појединих врста, чиме је добијена једна коригована слика садржаја свих остава.

Закључни одељак ове студије посвећен је корисном компаративном проучавању напред побројаних остава новца, са прегледним и систематизованим табелама, као и осврту на поједина крупнија отворена питања што су се могли детаљније осветлити на основу претходно изложеног материјала. Ту је прецизно дата хронологија појединих новчаних врста; приказана емисиона политика српских владара и карактеристике новчаног оптицаја, уз податке о утврђеним просечним тежинама српских динара, са аналитичком обрадом страног новца у оставама нађеним на територији средњовековне српске државе.

Упоредна обрада ових остава и њихово верификовање у односу на припадност појединих врста омогућује плодотворније студијско коришћење у будућим радовима из домена српске средњовековне нумизматике; а од значаја је и за датирање археолошких налаза. Захваљујући овој студији омогућен је бољи и потпунији увид у емисиону политику појединих владара. Посебну вредност ту чине подаци о словним ознакама неколико остава (Приложје, оставе из северне Србије и из Смедерева).

Нагласимо да нарочити квалитет ових студија представља нов прилаз и третман нумизматике, изворно концепирана и изграђена методологија, компаративна и критичка обрада нумизматичког материјала, на основу које су саопштени научни ставови.

Зато овде можемо да закључимо да су бројни Димитријевићев радови о српској средњовековној нумизматици изменили прилаз овој научној дисциплини, повезујући је са изучавањем националне историје средњовековне српске државе. Ти радови чине извесну прекретницу у студијском изучавању у овој области. Они су афирмисали једну до сада прилично занемарену научну грану медијеваистике. А све су то у ствари систематске припреме за вишетомни обухватни рад под насловом: *Corpus nummorum Serbiae*.

Др Сергије Димитријевић ужива углед еминентног стручњака и познавалаца историје радничког покрета, посебно, балканских социјалдемократских партија, српске социјалдемо-

јединствен начин, даје се детаљнија дескриптивна и критичка обрада сваке поједине оставе, и то у оквиру једне оригиналне шире разрађене концепције, која углавном обухвата: оставе утврђеног састава, потом оставе непознатог састава, па оставе са страних територија и индивидуалне налазе српских средњовековних динара на страним територијама. Сав тај материјал који је већ раније делимично обрађен, као и бројне новозабележене оставе приказане су критички, са становишта нових атрибуција појединих врста, чиме је добијена једна коригована слика садржаја свих остава.

Закључни одељак ове студије посвећен је корисном компаративном проучавању напред побројаних остава новца, са прегледним и систематизованим табелама, као и осврту на поједина крупнија отворена питања што су се могли детаљније осветлити на основу претходно изложеног материјала. Ту је прецизно дата хронологија појединих новчаних врста; приказана емисиона политика српских владара и карактеристике новчаног општења, уз податке о утврђеним просечним тежинама српских динара, са аналитичком обрадом страног новца у оставама нађеним на територији средњовековне српске државе.

Упоредна обрада ових остава и њихово верификовање у односу на припадност појединих врста омогућује плодотворније студијско коришћење у будућим радовима из домена српске средњовековне нумизматике; а од значаја је и за датирање археолошких налаза. Захваљујући овој студији омогућен је бољи и потпунији увид у емисиону политику појединих владара. Посебну вредност ту чине подаци о словним ознакама неколико остава (Прилужје, оставе из северне Србије и из Смедерева).

Нагласимо да нарочити квалитет ових студија представља нов прилаз и третман нумизматике, изворно конципирана и изграђена методологија, компаративна и критичка обрада нумизматичког материјала, на основу које су саопштени научни ставови.

Зато овде можемо да закључимо да су бројни Димитријевићеви радови о српској средњовековној нумизматици изменили прилаз овој научној дисциплини, повезујући је са изучавањем националне историје средњовековне српске државе. Ти радови чине извесну прекретницу у студијском изучавању у овој области. Они су афирмисали једну до сада прилично занемарену научну грану медијеваистике. А све су то у ствари систематске припреме за вишестомни обухватни рад под насловом: *Corpus nummorum Serbiae*.

Др Сергије Димитријевић ужива углед еминентног стручњака и познавалаца историје радничког покрета, посебно, балканских социјалдемократских партија, српске социјалдемо-

Ж И В О Т О П И С

Рано детињство и прве борбено-политичке инспирације

Сергије Димитријевић рођен је у Пироту, 19. марта 1912. године. Већ после неколико месеци његови родитељи прелазе у Лесковац, па су тако Сергијево детињство, један део школовања (основна школа и гимназија) и прва борбена прегнућа везане за Лесковац.

Сергије и поред тога што је рођен у Пироту - осећа се рођеним Лесковчанином. То са великим задовољством истиче и подвлачи увек када се врати успоменама. Јер, доиста, прва његова сазнања, животна искуства, радости и тегобе, као и први стваралачки импулси присно су повезани са Лесковцем, који је у то време стварао своју индустрију, радничку класу, и школовао једну генерацију интелектуалаца који ће у духовном животу града дати своје обележје.

- *Одрастао сам у Лесковцу и осећам се Лесковчанином, без обзира где сам се родио: у Пироту, возу или авиону - наглашава две последње речи са мало ироничне јеткости у гласу, као да полемиче са онима који му споре да је Лесковчанин. - Највећа је бесмислица да се човеку који је одрастао у једној средини, ту стекао прве појмове и представе, доживео прва радовања, успехе и поразе, и живео у њој пуним животом - узима право да је сматра јединим и правим завичајем само зато што се можда неким случајем родио на другом месту... Човек који се родио и саживео са једном средином, са њеним људима, навикама, обичајима, са драгим пејзажем и простором - ту искључујем схватања и менталитет чаршије - додаје одлучно. - он их вазда носи у себи, у мислима, у представи и то колико свесно толико и спонтано. Припадање завичају, поред осталог, питање је и осећања... Осећање завичаја и завичајности постоји, или не постоји! Завичај се не може "измишљати"...*

Припадање завичају потврђује се скоро у сваком тренутку, а нарочито у туђини, где се рађа носталгија за средином која нам је прирасла срцу, иако можда има стотину мањкавости. Сродство са обичајима, навикама и духом једне средине у ширем смислу узете као дух народа - све је то ненадокнадиво и недостаје у далеком свету без обзира што схватања могу да буду различита... Схватања и менталитет средине ту издвајам, јер давно сам раскрстио са духом и менталитетом лесковачке чаршије са којом сам био у отвореном сукобу стекавши при том велики број пријатеља и "крвних непријатеља"...

Да, чак и борба са тим непријатељима, са чаршијским менталитетом, борба за унапређење те средине - саставни је део веза са завичајем. Ти отворени сукоби, па ако су и класно осмишљени, још више учвршћују и продубљују везе са том средином, коју чине и завичајем борбе, борбеног става и односа... Да се нисам у Лесковцу са неким "квачио" - додаје на свој мало народски продуховљен начин. - не бих могао да будем тако интимно везан за њега... Пријатеље стичем свуда и кроз сукобе, сучељавања... Водим борбу, али сам интимно везан за ону претходну борбу за оне класне сукобе и окршаје, за прогоне моје породице и мене у тој средини, за супротстављање непријатељском делу те средине - завршава део гласног размишљања о завичају и завичајности.

Отац Сергија Димитријевића - Милан - био је, с правом се може рећи, социјалиста још пре првог светског рата, један од ретко оданих комуниста који је пратио револуционарну литературу и штампу - ангажујући се од најранијих дана у покрету, одмах после његовог оснивања. Због своје напредне активности више пута је затваран и осуђиван.*

Милан Димитријевић је потицао из једне бројне и старе породице из Пирота. Његов прадеда по баби Стаменки био је свештеник. Занимљиво је да је још тада поп Ђорђе, како се звао, путовао у Русију. Он је из Русије донео једну црквену књигу коју је поклонио Погановском манастиру.**

* - Сергије Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-34*, "Лесковачки зборник", 1969, IX, стр. 17.

** - Међу породичним драгоценостима Сергије Димитријевић је сачувао велику лулу од трешњевог дрвета, обавијену светлом розикастом кором, са чибукром од шимшировине и крупним писком од ћилибара. Ова породична драгоценост налази се на видном месту у Сергијевом стану, и он је са поносом показује својим гостима, причајући веома импресивно њену занимљиву историју.

Од десетак различитих докумената из периода пре 1878 године, о пореклу ове породице, које је вишегодишњим марљивим истраживањем пронашао Сергије Димитријевић, посебно је вредна помена једна облигација из које се поред осталог може видети да је прадеда Николча Димитријевић позајмио једну мању суму новца неком Турчину. Занимљиво је да је облигација писана српски, у Пироту, десет година пре његовог ослобођења. У њој је презиме Димитријевић писано са Вуковим *ћ*, што указује на националну припадност Пирота у то време. У овом документу се чак и Турчин, сведок, потписао у локалном српском дијалекту: *Ћевил и паре бројил Сулејман Кантарџи*.

Више чланова ове породице бавило се берберским занатом, али су по обичајима тога времена упражњавали и разне врсте лекарија.

Постоји чак и бурулдија султановог везира, садразама, којом се за лечење царског коња, чиме је учињена услуга царској Порти, *препоручује свим властима отоманске империје да се Николчи Димитријевићу пружи свака помоћ у вршењу лекарске вештине над коњима и људима*. То је по свој прилици најстарија лекарска и ветеринарска диплома у Јужном Поморављу. Она је утолико значајнија, што вероватно нема сличне, јер Турцима вера не дозвољава лечење људи.

Од три Миланова брата, најмлађи Љубомир је погинуо у Балканском рату код Битоља 1912. године, а друга два су се бавила берберским занатом у Цариграду и Софији. Милан је још као дете од 8 година, несташан и немирна духа, напустио родитељску кућу и сам, пешице, отишао у Цариград код брата Анте, где је радио као берберски шегрт и калфа и сам се при том школовао. Од малена се сам пробијао кроз живот, бавећи се најпре различитим радничким занимањима, занатима, а потом се школовањем припремао за зубног техничара. После Цариграда боравио је неко време у Софији, а касније одлази у Букурешт, где је радио као јувелирски радник. У том периоду у Румунији су били у јеку сељачки устанци. Милан Димитријевић се тамо присно повезао са социјалистима и осталим напредним снагама. У време када је због сељачких побуна и револуционарних кретања дошло до великих репресалија, он крајем 1906. одлази у Русију.

Више година провео је у јужним пределима Русије, боравећи у Одеси, а касније и у Петрограду. Ту је прошао кроз својеврсну школу револуције, запојен револуционарним идејама, које је касније смело преносио и ширио. У Петрограду је изучио зубо-техничку школу, а ту је упознао и своју будућу супругу Софију, која је била дипломирани зубни лекар. У Русији борави све до пред крај 1910. године, до времена великих прогона левичара. Напуштајући Одесу он са женом Софијом долази у Србију.

Милан и Софија Катаулова-Димитријевић су најпре неко време провели у Пироту. Ту се родио и Сергије, који је после само четрдесет дана прешао са родитељима у Врање. У овом граду на југу Србије Димитријевићи отварају зубну ординацију. И пред сам почетак Балканског рата, у ствари последњим возом који је ишао са југа, цела породица Димитријевић се пребације у Лесковац, где се дефинитивно и настанују. Наглашавамо да је у време доласка у Лесковац Сергије имао само шест месеци. Чим је пронашао стан и сместио породицу, остављајући скоро нераспаковане ствари, жену са дететом на рукама, Милан је отишао на фронт.

Значајна је чињеница да је Милан Димитријевић учествовао у I и II Балканском рату, а једно време и у I светском рату. Храбро и витално се пробијао кроз ту буру времена и драму ратних страдања, одолевајући и у најтежим тренуцима. Тако, на пример, био је у саставу *Нишавске дивизије*, што је данима опседала Битољ, стојећи у леденој води до колена. Као што је познато, војници те дивизије, у најдраматичнијим тренуцима, певали су познату песму *Ој, Мораво, моје село равно*. Милан је касније причао, демитологизирајући тај хероизам, да су војници певали под претњом упереног револвера. Официри су, да би подigli морал војсци, уз грубе псовке, наређивали да се пева по сваку цену.

У II Балканском рату Милан је био на Брегалници и то у оној стравичној болници за колеричне болеснике. Интересантно је да су без мало сви лекари болнице настрадали од колере, а Милан, који је такође био санитетски радник, захваљујући свом врло строгом режиму живота, све је надтрајао. Он је, да би се сачувао од клица колере, свако парче хлеба најпре опрљио и обгорео на пламену шпиритусне лампе, пре но што би га ствио у уста. А како је у Русији научио да пије чај, у условима могуће заразе колером, пио је искључиво добро прекувану воду. Строго доследан и веома упоран, у овој борби за одржање живота и у најтежим условима, нашао је снаге да истраје.

Милан је учествовао и у првом светском рату. То је било његово треће војевање за релативно кратко време. Под великим притиском непријатељских снага повлачио се са нашом војском до Призрена. Ту се озбиљно разболео, па је касније морао да напусти ратиште и врати се у Лесковац.

Милан Димитријевић је иначе веома много волео да путује. Поред већ поменутих градова боравио је кратко у Берлину, Паризу и у још неким европским метрополама, радећи као берберски и јувелирски радник. Он је љубав за путовањем пренео и на свога сина Сергија, за кога се може рећи да је страстан светски путник и друмовник.

Животна ведрина, оптимизам и друштвеност биле су његове значајне карактерне црте, које је попримио и Сергеје још од најранијих дана, заједно са борбеним ентузијазмом. Милан је увек са одушевљењем говорио о Совјетској Русији, и када је друговао са лесковачким пролетерима, носиоцима и организаторима радничког покрета, и када је био у друштву лесковачких индустријалаца и трговаца. При томе није презао ни од чега, иако се то могло огласити црвеном, комунистичком пропагандом. Судајући по свему, био је човек истинске људске и интелектуалне храбрости.

Због свог човекољубља, супротстављајући се пијаном официру који је тукао недужног човека, био је оптужен за противљење војним властима и осуђен на годину дана затвора, у време 1919-20 године, које је провео у апсани, у Нишу, у бившим коњушницама краља Милана.

По други пут Милан је ухапшен заједно са комунистичким општинарима у Лесковцу 1921 године, са којима је остао у затвору 3 до 4 месеца. У затвору им се придружио и Благоје Николић, који је на повратку из Октобарске Русије био ухапшен као болшевик. Сергеје Димитријевић као дечак од девет година носио је оцу храну у затвор, јер су га стражари пуштали, и ту је доживео сусрете са похапшеним комунистима и са Благојем Николићем, слушајући њихова казивања о револуцији, борби за кору хлеба и о тешком животу радника.

Сергијева мајка Софија, рођена Караулова, пореклом је Русиња из Вологде. Одрасла је у сиромашној чиновничкој породици. Завршила је Зуболекарски институт у Петрограду. Припадала је, заједно са браћом, генерацији студената учесника прве руске револуције.

Један од поменуте браће, Николај, непосредно је суделовао у бројним револуционарним акцијама. Неустрашиво је војевао на барикадама. Жандари су му, при покушају провале барикаде, кундаком разбили главу, онеспособивши га за даљу животну и револуционарну борбу. Николај је, с правом се може рећи, страдао на барикадама. И други Софијин брат, Јевгеније, такође је активно суделовао у борбеним прегнућима тога времена. Умро је од тифуса 1917. године у Казању.

Како отац није био у могућности да је пошаље на студије, Софија је морала више година да ради као учитељица и да при том штеди за своје касније школовање. Живећи као сеоска учитељица у околини Вологде научила је велики број руских народних песама. Знала је хиљаде руских народних и уметничких песама и била жива енциклопедија народног фолклора тога краја. Касније је ту велику љубав за народно стваралаштво пренела и на свога сина Сергеја, који ће сакупити велики број

народних умотворина. И што је не мање значајно, мали Сергије је жудно упијао сваку реч, нарочито оних маштовитих песама које су говориле о сибирским изгнаницима и тешком животу потлаченог народа, што је разумљиво утицало на његова каснија опредељења. Сергије је руски језик научио и савладао у разговорима са мајком, управо на тим борбеним и револуционарним песмама. Ове песме, пуне борбеног духа и опредељене дубоком хуманистичком садржином, оставиле су снажан утисак на младог Сергија Димитријевића, који их је и бележио.* А казивао их је наизуст на опште изненађење совјетских колега историчара.

Док смо бележили ове биографске појединости, С. Димитријевић, који, такође, располаже богатом дискотеком баш тих песама, укључио је касетофон да би нам и непосредно показао и потврдио непролазну лепоту и инспиративну снагу тога мелоса...

Звуци пуни неког унутрашњег набоја, у великим и широким валовима, разливали су се по соби, бодрећи, чини се, својом силином чак и сунце што се отимало и борило са облацима...

Замолисмо С. Димитријевића да нам преведе неколико стихова. Он то прихвати, али при том заузео неки строго озбиљан, скоро борбен став и израз, стеже песницу, и подижући је, са мало патетике у гласу, поче да говори:

*Отац умирући на храстовом столу
говорио је своме рођеном сину
ти пођи сине у шуму и одсечи батину
за проклета господска леђа.*

Дуго нам је потом тумачио поетски смисао и класни садржај ових песама, упућујући нас спонтано у права изворишта тог борбеног поетског заноса...

* - *Нема револуционарне песме и песме о прогнаницима сибирским тога времена коју она није знала. Број ових песама прелазео је неколико стотина. Обично у вечерње сате она је певала ове песме - са мало носталгије у гласу, сећајући се ране младости, каже С. Димитријевић. Иначе, поседовала је и велику библиотеку, на руском језику, коју су на жалост Бугари спалили у току првог светског рата. Упркос томе што јој је библиотека била уништена, она је знала напамет Пушкинову поему *Евгеније Оњегин*, *Демона* Љермонтова и друга дела руске класичне књижевности.*

Софија Димитријевић, жена веома широке културе, била је први зубни лекар у Лесковцу*, и показала је разумевање пружајући подршку напредним прегнућима свога супруга, а потом и сина. Присно је друговала са колегама младог Сергија певајући им руске револуционарне песме. Са симпатијама је гледала на напредну активност свога сина, на окупљање младих борбених људи у својој кући, на читање и проучавање марксистичке литературе, иако је повремено изражавала разумљиву материнску бојазан, због учесталих хапшења, претреса и претачина.

Нема сумње да је очева припадност покрету, као и материна напредна схватања пресудно утицала на формирање погледа на свет, схватања и целокупне личности Сергија Димитријевића. То се може делимично видети и из тога што је Сергије 1920. године, као дете од осам година, био члан пионирске групе *Будућност*. Доказ за то је, поред осталог, и фотографија првомајске манифестације из 1920., која је објављена у *Споменици*.** На овој фотографији се може видети како седи поред оца који је у друштву чланова партијске управе, непосредно поред секретара партијске организације Мике Јовановића - Браде.

Основна школа и гимназијски дани

У време окупације 1915-1918 у Лесковцу је радила само бугарска основна школа; и многа деца из патриотских и других разлога нису хтела да је похађају, што су подржавали и неки родитељи са своје стране. То је учинило да је у првим годинама после рата било прилично одрасле деце која су и генерацијски и узрастом прерасла основну школу. У тежњи да се тој деци створе услови за сустизање својих генерација, омогућено им је да по скраћеном поступку у једној години заврше по два разреда. То је условило сваковрсне необичне појаве и аномалије у школству.

*- *Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903-1953*, Лесковац, 1953., стр. 216..

** - Сергије Димитријевић, *Грађа за проучавање Лесковца и околине*, Лесковац, 1952., стр. 11.

У то доба и Сергије Димитријевић је стасао за школу - како се говорило. На основу претходног знања одмах је уписан у трећи разред, и то са онима који су били и по неколико година старији: Владом Чичановићем, Синишом Тодоровићем, Предрагом Вукосављевићем и др. Он је поред ових неколико другова био један од најмлађих и понајситнијих растом. Било је смешно видети те малишане у истом разреду са одраслим и изцикљалим дечацима, скоро младићима.

Међутим, Сергије у погледу знања, предшколских припрема и могућности да прати наставу, није ни у чему заостајао, већ је у томе још од првих дана предњачио. На пример, знао је да чита и пише већ неколико година пре поласка у први разред. Научио је да чита када је имао непуне четири године. Захваљујући у првом реду својим значајним интелектуалним потенцијалима, као и брижљивом раду и помоћи мајке Софије, врло рано је савладао знања за четвороразредну основну школу. Чак и више од тога. У то време подједнако је знао српски и руски језик. Руски му је био матерњи језик, па се Сергије, због солидног знања језика Пушкина и Толстоја, уопште није служио речником. Иако врло млад, због скраћених школских година, за само две године завршио је основну школу, и то код старог, познатог лесковачког учитеља Давидовића.

Пошто је са одличним успехом завршио основну школу, требало је да се упише у први разред гимназије. Како је тада имао само осам година - закон о школству није допуштао превремени упис, без обзира на то што је Сергије био један од најбољих ђака у основној школи. Суочени са тим законским препрекама његови родитељи су поднели молбу Министарству просвете да му се омогући превремени упис у гимназију, образлажући је одличним успехом, потврђеном зрелошћу, могућношћима да прати наставу и сл.

И док су ишчекивали позитивно решење молбе, које није стигло до његове десете године, а да малом Сергију време не би узалудно пролазило, и да се не би *промангупирао*, како је говорио отац - родитељи су му обезбедили наставницу француског језика, која му је давала часове. Поред тога, што је још значајније, они су пронашли и сиромашног студента, Косту Трандафиловића, из једне старе лесковачке породице, који је требало да га поучава из различитих области. И доиста, Трандафиловић му није давао часове из домена школског програма, већ је са њим разрађивао поједине предмете по сопственом избору, прилагођавајући то Сергијевом узрасту. Будући да је Трандафиловић био пореклом Грк, то је доста широко и темељито познавао историју античке Грчке, Рима и старог Истока. Зато му је дуго и исцрпно приповедао о освајању Троје, пре-

причавао му појединости из грчке митологије, описивао битку у Термопилском кланцу и сл. У тим данима, захваљујући поред осталог и Трандафиловићевом узбудљивом приповедању и сликовитом дочаравању давно минулих времена и догађаја, код Сергија се развија велика љубав за историју уопште, грчку митологију и епику.

Док разговарамо о овоме, Сергије за тренутак застаје, подиже главу, и онда са извесним драмским патосом почиње да говори стихове из чувених спева *Илијада* и *Одисеја* ...

*А кад ујутру рано ружопрста осване зора,
онда запали огањ, млековита стада помузе
све како треба и по реду и под мајку
стављаше младе...*

- *Још увек се сећам тих стихова* - каже Сергије, прекидајући рецитовање. - *Они су на мене у тим данима оставили снажан утисак, који, ето, и данас траје.*

Док ово говори, на тамној површини његових наочара за сунце пресијавају се и лаганогибају два удаљена острва из оног низа *Паклених острва*, што окружују Хвар.

Сергије је као малишан био врло несташан, живог духа, увек спреман за досетку, необичан *подвиг* и несташлук сваке врсте. Пуно је волео жустре колективне деचे игре и забаву... Кућа у којој је живео са родитељима имала је пространо и лепо уређено двориште, увек пуно цвећа и воћних плодова. Дубље, у унутрашњости дворишта биле су распоређене различите гимнастичке справе: вратило, трамбулина за скокове и сл. У ту кућу која је била у ужем центру града радо су се окупљали његови другови: Петар Цветковић - *Крња*, Предраг Ђорђевић - *Глиша*, Тоза Крстић, Драшко Динић и други. Најчешће су се забављали на гимнастичким справама, такмичећи се и утркујући међусобно. А када би им то досадило, онда би их Сергијева мајка Софија позивала себи, упућујући их у различите друштвене игре, у којима је и сама учествовала као друг у игри, нарочито у поподневним часовима, када није било пацијената.

Сергије се и данас врло живо сећа бројних појединости из тих првих година свога школовања. Неке је од њих врло импресивно доживео, па их тако и приповеда, док седимо на умиљном хварском сунцу, ту, на домак мору.

- *Када смо били у првом разреду гимназије догодила се једна необична појединост* - говори тихо, смешећи се. - *У последњој клупи седео је један високи младић, одевен у сељачко, већ изношено рухо. Ми смо му се на одмору између часова плели између ногу, посматрајући га са чуђењем, онако стаситог*

и маљавог. Једнога дана позваше га код директора...- Ту Сергије застаде, подиже свој поглед и продужи га тамо према заливу чије је таласе пресецао неки чамац. - *И знаш, тамо овамо...*- као да се уздржава да настави, па одједном, у тону одлучне изјаве настави: - *Касније нам је саопштено да је тај мужевни младић ожењен и да има два детета, те зато неће наставити даље редовно школовање* - завршава са чуђењем у гласу и додаје као објашњење: - *Видиш, то су учинила два балканска и један светски рат! Како се тада упис у школу вршио без обзира на разлике у годинама, он се, ето, нашао међу ђацима.*

Овај детаљ доста пластично илуструје стање и прилике у ондашњем школству.

Од најранијег детињства Сергије је веома много читао, и то помно, понесено, страшно, све што би му дошло до руку. Родитељи се нису упуштали у то шта је његова лектира, нити су га у том погледу посебно усмеравали. Али су они, нарочито отац, чинили све да створе богату приватну библиотеку, у којој би се нашле књиге из најразличитијих области.

- *Отац је немилице куповао литературу сваке врсте* - прича Сергије. - *И када су књиге биле у питању* - *није жалио* - *наглашава.*

Набављао је сва издања социјалистичке, комунистичке и марксистичке литературе, и све што је Сергије тражио из лепе књижевности.

Још одмах после основне школе, пре но што је пошао у гимназију, читао је издања Српске књижевне задруге, на која су били претплаћени његови родитељи. Омиљене књиге биле су му: песме Љермонтова и Пушкина, дела Виктора Игоа, Сјенкијевича и других. Веома рано прочитао је роман *Девајтис*. У раном детињству посебно су га импресионирали ликови Роберта Гранта, Саше и Нели из Сјенкијевчевог романа *Кроз пустињу и прашуму*, као и ликови Жана Валжана и Марицијуса из Игоових *Јадника*. У вези са поменутиим романом Виктора Игоа занимљива је и вредна помена појединост из париских студентских дана.

- *И прве моје шетње по овом граду светлости биле су упућене на улицу Plume и улицу Sen Deni*. Читајући "*Јаднике*", често сам замишљао како изгледају ове две улице из оних познатих поглавља "*Идила у улици Plume*" и "*Епопеја у улици Sen Deni*", где се догађају оне величанствене љубавне сцене и сцена са Гаврошем на барикадама...Зато сам желео да их што пре видим и на свој начин доживим - говори нам и сада са видним узбуђењем.

- *Када сам први пут стигао у Париз* - *сећа се Сергије* - *узео сам такси и рекао шоферу: "Возите ме у улицу Bernје, код*

Port d'Orlean".

Та улица била му је позната из литературе. У њој је пронашао хотел и ту се настанио.

* У улици *Vernije* - подсећа нас. - становао је *Лењин* када је први пут дошао у *Париз*.

Како смо већ напоменули, родитељи му нису ограничавали лектуру. Допуштали су му и омогућавали да чита све што је желео. А већ у првом или другом разреду гимназије добио је књигу *Полно питање* др *Франа С. Гундрун Ориовчанина* (1914), која је била изузетно ретка. Родитељи, који су били медицински радници, знали су да му ова књига неће штетити, већ да му на против може пружити корисна сазнања. Када је имао само једанаест година прочитао је *Браћу Карамазове* *Достојевског* и *Дарвиново* *Порекло врсте*, што је, такође, на изванредан начин било неубичајно.

У то време у гимназији су постојале две књижнице: једна за ђаке нижих разреда (до мале матуре) а друга за ђаке виших разреда. Пошто је по више пута прочитао све књиге из своје домаће библиотеке, он се оријентисао и на литературу из ђачких књижница. И већ на почетку трећег разреда прочитао је целокупну књижницу намењену нижим разредима. Зато је морао да затражи посебно одобрење како би могао да користи књижницу виших разреда. И за још краће време, негде до петог разреда, и њу је у целости прочитао.

Овде треба поменути да је *Сергије* током школовања у *Лесковцу*, за одличан успех и посебно залагање у различитим областима, добио више од тридесет обухватних и значајних књига, које смо успели да пронађемо у његовој библиотеци.*

* Ево нецеловитог списка књига које је *С. Димитријевић* добио на поклон током школовања: *Никола Христић - Записи старог београђанина*, Београд, 1925. ; *Сјенкијевич - Кроз пустињу и прашуму* ; *Стивенсон - Острво са благом* ; *Б. Станковић - Коштана*; *Антологија нових хрватских приповедача*, Београд, 1912 ; *Смајлс - Штедња* ; *В. Иго - Богородичина црква у Паризу I и II* ; *Ђурић - Праизвор филозофије*, Београд 1928. ; *Комплет Братства XIX*, Београд, 1925. ; годишњи комплет *Венца* за 1922-23 годину; *Сидни Ло - Енглески парламентаризам* ; *Х. Судерман - Брига*; *Чехов - Хладна крв* ; *А. Доде - Тартарен на Алпима* ; *А. Барбис - Светлост* ; *Г. Божовић - Приповетке*, Београд, 1924. ; *Ф. Тајзен - Југословенски проблем* - студија о балканској политици, Београд, 1929. ; *О. Марден - Што год радиш ради како ваља*; *К. Хамсун - Улична револуција-Освајач-Привиђење*; др *Ј. Хаџи-Васиљевић Просветне и политичке прилике у јужним областима у XIX веку*, Београд, 1928.

Из овог делимичног пописа може се видети ниво, карактер и вредност појединих дарованих књига које захватају област лепе књижевности, природних наука, политичке историје, филозофије и друштвених наука у целини. Ове наведене књиге су не само по више пута прочитане, него су неке од њих, као на пример Хаџи Васиљевићеве *Просветне и политичке прилике...* биле извор и грађа за поједина његова студијска истраживања (види брошуру *Стари Лесковац као просветни и културни центар*, 1950.). Поменути Васиљевићеву књигу пронашли смо међу студијским материјалима.

Често је добијао по више књига одједном, по четири пет различитих дела. Поједине значајне књиге на крају године даривали су му неки од професора - стимулишући његов рад и учење. Тако му је на пример од стране професора поклоњена књига Д. Ђурића *Праизвор филозофије*. Слично је учинио и професор Горуновић, као и други, који су на тај начин желели да га подстакну и подрже у напорима да домаћи широка и свестрана сазнања.

У време док је похађао гимназију дошло је до пожара у згради у којој је касније био смештен Народни музеј. У акцији спашавања те зграде поред осталих, активно је учествовао и С. Димитријевић. Он се, по причању Загорке - Зоне Димитријевић, попео на кров који је већ био захваћен пламеном. Учешћем у сузбијању пожара Сергије је и на делу још једном потврдио своју велику љубав и наклоност према старинама, али и виталност и спремност за учешће у оваквим акцијама. Занимљиво је да су неки појединци који су само пасивно учествовали у гашењу пожара више због породичних веза и утицајности били одликовани, док је Димитријевићу изостало признање, што разумљиво није остало без одјека на његове погледе и схватања. Чак би се могло рећи да су овакви примери друштвене неправде и игнорисања пожртвованог ангажовања, а неправедног глорификовања скромног или безначајног доприноса онима који су потицали из угледних породица - продубљивали и изоштравали класне критеријуме и нетрпељивост према таквим гестовима.

С. Димитријевић у гимназијским данима активно ради у Литерарној дружини *Светислав Вучковић*. На литерарним састанцима чита рад о Сервантесовом *Дон Кихоту*, потом о Рембранту и сл. (оба ова рада сачувана су и налазе се у личној архиви др Сергија Димитријевића).

Исто тако он је био веома вредан члан и историјског друштва које је у Гимназији основао професор Анатолије Красовски. Красовски је једном приликом дао писмени задатак, што је било сасвим неуобичајно за предмет какав је историја. Тема је била: *Француско-буржоаска револуција*. Млади С. Димитрије-

вић је овој теми пришао марљиво и са пуно озбиљности обрађујући друштвено-економске проблеме и социјалне аспекте ове револуције. Професор Красовски је одушевљено прихватио овај прилаз инсистирајући да писмени рад буде прочитан уз указивање да је то пример како овакве теме треба обрађивати.

У осмом разреду гимназије полиција је захтевала да С. Димитријевић буде избачен из школе, због активне комунистичке пропаганде. Овом захтеву се супротставио ондашњи директор гимназије, Владислав Росић.

Сергије Димитријевић је матурирао у Лесковцу 1930. године, а као одличан ученик био је једини у тој генерацији ослобођен полагања усмених испита.* То бива утолико значајније ако се зна да је та генерација била веома бројна. У први разред уписало се седам одељења, а велику матуру завршила су само два. Чак се може рећи да је то била и најбројнија генерација. Такво се уверење стиче кад се упореде школски извештаји, који су, поред осталог, и сведочанство о бројности и успеху ученика.

Матурант Димитријевић је, као један од најбољих ученика, полагао само писмени испит, како су налагала школска правила. И том приликом десила се једна занимљива појединост која је вредна помена. Наиме, један од задатака из математике је гласио: израчунајте висину равностраног троугла. Формула за то израчунавање је врло проста и једноставна (а на квадрат са два, пута корен из 3). Међутим, како Сергије није очекивао тако лак задатак за тренутак је остао збуњен не могавши да се сети напред наведене формуле; и прва ствар која му је пала на памет била је да је висина равностраног троугла збир пречника уписаног и описаног троугла. И ту је Сергије употребио оне две познате најдуже формуле из средњошколске математике, и на врло оригиналан начин, помоћу ових формула, дошао је до решења које је, разумљиво, награђено највишом оценом. Како је то био сасвим оригиналан поступак, коментарисао га је са пријатним изненађењем цео професорски колектив.

- *После повратка из логора, негде 1945. године* - сећа се Сергије - један Лесковчанин му је показао оригиналан примерак баш тог задатка из математике. Пронашао га је у рушевинама Гимназије после бомбардовања. И поред молби и инсистирања да му да тај задатак, он за то није хтео ни да чује... - *И данас,*

* *Политика*, 20.6.1930 ; *Време*, 3.6.1930 ; *Лесковачки гласник*, 28.6.1930 - под насловом *Најбољи матуранти* објавио Димитријевићеву фотографију, испод које је писала легенда: *Д. Сергије М. Димитријевић лесковачки матурант, који је ослобођен усмених испита на овогодишњој матури.*

- тврди Сергије, који је помало и заљубљеник докумената и доследан у документовању онога о чему пише - *тај докуменат постоји*.*

Током школовања у Гимназији Сергије Димитријевић је осећао посебну наклоност према физици и хемији. Као ученик III и IV разреда Гимназије био је нека врста асистента професору Игору Павлову, који је предавао ова два предмета. Професор би га увек укључивао и ангажовао када је требало извести неки експеримент и у старијим разредима (VII и VIII). Сергије му је асистирао у томе и онда када је Павлов држао наставу другим одељењима. Он је био један од ретких појединаца који је имао кључеве од физичко-хемијског кабинета, сређивао га уз помоћ професора, вршио припреме за извођење опита у очигледној настави и сам експериментисао, продубљујући и проверавајући своја сазнања и искуства из ове области.

Професор Павлов, као и нови професор физике Владимир Пастељ, који је ценио Сергијеве способности када су у питању природне науке, посебно је инсистирао да овај даровити гимназијалац свакако студира физику или хемију. Они су чак гарантовали његовом оцу да ће Сергије на факултету за кратко време бити изабран за асистента, уколико се буде определио за ове науке. Јер, његово знање, таленат и смисао за те науке далеко су превазилазили све оно што су показивали и најбољи ученици.

Занимљиво је да је Сергије и у родитељској кући имао малу, импровизовану хемијску лабораторију. Посеђивао је најнеопходније лабораторијске инструменте који су омогућавали да и ту изводи различите опите. Чак су и лесковачки апотекари знали за његову стваралачку пасију и интересовање, па су му давали различита хемијска средства, као димећу сумпорну киселину, азотну, хлороводоничну, затим отрове које нису стављали на располагање приватним лицима и сл. Додајмо да је до скора у Сергијевој приватној библиотеци видно место заузимала литература из ове области. Сужавањем своје библиотеке отуђио је један део те литературе.

Када је реч о опредељењу за студије Сергије је сам био у великој недоумици. Хемију и физику је, може се рећи, некако интимно волео. Био је заљубљеник ових наука, којима се у то време најављивала и отварала велика перспектива. Али, исто тако омамљујућом снагом привлачиле су га и друштвено - економске науке. Оне су се пак подударале са његовим ангажованим политичким опредељењем.

* - *Човек који му је показао тај докуменат станује негде - у зони "Спирке и Тошке"* - магновено се присећа Сергије..

И сада када разговарамо о томе, он врло жустро подвлачи те дилеме и колебања, која је носио у себи. По благом призвуку сете и носталгије, као да оне још увек нису сасвим ишчезле, иако су син Милан и ћерка Нина једним делом остварили неке његове тежње у овом домену.*

- Одлазећи на студије ја сам пошао да се упишем на хемију и физику. Чак сам и оцу дао такво обећање. Али крајње неповољно стање и услови универзитетске хемијске лабораторије, која се налазила у сутерену садашњег Филолошког факултета, са слабом вентилацијом и увек присутним испарењима - озбиљно су ме пренули и упућивали у другом смеру - говори Сергије као да и сада пред собом тражи неко оправдање. Неко време ћути загладан у једну далеку тачку, па наставља:

- А и један немио догађај што се збио тих година битно је утицао на моје коначно опредељење. Некако у то време догодило се да је умро Лесковчанин Душан Спирић, који је управо био завршио хемију и у тим лабораторијама уништио своје здравље. Тај трагичан моменат, будући да је Спирић био познат, па и близак мојој породици, није остао без одјека и на општу породичну атмосферу и опредељеност...утолико пре што је и стање мога здравља било прилично незавидно. - И одједном, као да хоће да недоумицу да прекинути, жустро закључи:

- Тако су овај немио догађај, потом стање у лабораторији, и та могућност да упропастим и онако слабо здравље - били одлучујући у опредељењу за студије економских наука на Правном факултету, јер тада није постојао Економски факултет.

Заснивање библиотеке и љубав према филмовима

Породица Димитријевић је у заснивању своје домаће библиотеке пошла од нуле. Јер, бугарски војници су у току првог светског рата на подручју Лесковца и околине уништили све значајније библиотеке, архиве, музејску грађу и слично што је изражавало национални дух и културу. Тако су они варварски спалили књиге и документацију у еснафском удружењу, као и архиву лесковачког синода. Они су истовремено спаљивали и све значајније приватне библиотеке за које би сазнали или их

* Милан Димитријевић је дипломирао на астрономији, одсек астрофизика, на Природно-математичком факултету и чисту физику на истом факултету, где је магистрирао и докторирао. До сада је публикувао велики број научних радова. Ћерка Нина је дипломирала физику на Природно-математичком факултету.

сами открили. Иако су књиге Сергијеве мајке Софије биле на руском језику - бугарска солдатеска их је уништила. Када су Димитријевићи покушали да их спасу објашњавајући да то није литература на српском језику, бугарски официр је круто и непоречно наредио: *Да се спали, све!*

И оно што је после првог светског рата набављено за ову домаћу библиотеку углавном је било плод Сергијевог труда и скупљачког дара. Пошто су у Лесковцу биле опустошене библиотеке интелектуалаца, свештеника, лекара, учитеља, професора и др. - Сергије је почео да обилази занатлијске породице. И често у овим породицама које нису биле проскрибоване, и чије скромне библиотеке нису диране, налазио је значајна и вредна предратна издања. Уз мало труда, разговора и убеђивања успео би да откупи оно што му је било неопходно за попуну своје похаране библиотеке. Тако је успео у приличној мери да комплетира предратна издања *Српске књижевне задруге*, посебно библиотеку *Забавник*, и то делима као што су *Воденица на Флоси*, *Девајтис*, *Богородичина црква у Паризу* и сл. Куповина нових књига и овај посебан начин у прикупљању књига издатих пре првог светског рата, оријентација на занатлијске породице, чије библиотеке нису спаљиване, омогућила му је да заснује добре темеље за своју будућу библиотеку.

Социјалистички одељак у овој библиотеци, који је био изузетно значајан, Сергије је набављао и попуњавао у пуној мери уз очеву помоћ, и то преко Драги *Социјала*. Овај познати продавац напредне штампе и левичарски оријентисаних књига и публикација доносио је у њихову кућу: *Радничке новине*, *Организованог радника*, у једном периоду *Радника* и сл. Он је Димитријевићима продавао сву легалну штампу КПЈ, левог синдикалног покрета и независне радничке партије. Истовремено са тим имао је у продаји и сва издања поменутих листова: разне календаре, синдикалне извештаје, првомајске списе и др., као и књиге и марксистичку литературу, издавану од појединих предузећа. Сергије још увек има у својој библиотеци Марксове књиге: *Грађански рат у Француској*, и *Класне борбе у Француској*, које је тим путем набавио.

- Период "*Организованог радника*" је период мога дејства и школовања - каже Сергије. - Он је излазио од 1921. до шестојануарске диктатуре. У том периоду је преко Драги "*Социјала*" у Лесковац стизала марксистичка литература - наглашава то више пута, а о томе пише подробно и приликом разматрања историје радничког покрета у овом крају.

У прво време, као што смо напоменули, иницијатива за набавку ове врсте литературе била је везана за Милана Димитријевића. Он ју је набављао са циљем да би вршио одређени

утицај на свог сина. Некада је то чинио по оном дубљем, унутрашњем императиву, или по инерцији; други пут из бунтарских отпора режиму. Сергије, који је помно читао марксистичка дела и публикације, живео је у тој атмосфери латентног отпора монархистичком режиму. Од најраније младости нападају га борбено - критички ставови, изјаве, разговори и коментари очевих пријатеља и другова, усмерени против ондашње власти. У таквој клими духа, истовремено са читањем марксистичке литературе, формирају се Сергијеви погледи, развијају се и буде револуционарна хтења.

У периоду после 1930. године Сергије сам преузима иницијативу у набавци напредне литературе и периодике. Претплаћује се на часописе: *Стожер*, *Нова литература*, *Литература* и друге; обезбеђује комплете *Нолитових* издања, зналачки бира и купује све оно што гаји слободоумну мисао. У томе има свесрдну подршку родитеља. Поред *Нолитових* издања, набавља *Научну библиотеку*, *Народну књижницу*, *Плејаду*, *Зенит*, *Библиотеку страних писаца*, издања *Културе* и сл. Ова литература је, без сумње, била од великог значаја у заснивању његове прогресивне идејне оријентације.

Снажна личност Сергија Димитријевића, његова широка култура, темељно образовање, солидна упућеност у друштвене науке и у актуелне друштвене токове - зрачила је у сваком сусрету и контакту - кажу они који су га у то време познавали. Тако је он сам, а добрим делом и његова библиотека и напредна штампа што ју је пратио, вршио уплив на млађу генерацију комуниста и ђака. Још у основној школи, на пример, он је примао дечји лист *Будућност*, који је читало више деце из комшилука, као Влада Чичановић, Сениша Тодоровић и други, који су са њим били у истом разреду. На сличан начин је у доба његовог ђаковања колала и напредна штампа и друга публицистика на коју су он и његов отац били претплаћени. Тако је, на пример, Драшко Динић код њега читао *Организованог радника*.

Разговори о збивањима у Русији, коментарисање, информисање и упознавање са појединим догађајима о којима је писала радничка штампа - била је једна врста идеолошког утицаја на људе. У том смислу је на пример, у студентском периоду, утицао на Тозу Крстића; преко Тозе је пак Миљивоје Перовић добијао социјално оријентисану белетристику управо из Димитријевићеве библиотеке. Нолитова издања из те библиотеке су и ишла од руке до руке. Поред поменутих појединаца те књиге су читали и Предраг Ђорђевић, Стева Кржалић, као и његова мајка Даринка, која је касније била председник једне напредне организације жена, окупљене у лесковачкој подружници око часописа *Жена данас*. Он је чак једно краће време, пре одласка у

Француску, био и повереник за растурање *Нолитове* или неке друге напредне библиотеке, што нисмо могли у свему прецизно утврдити. Нагласимо да је Сергијев и Динићев друг Михајло Ристић, који није имао материјалних могућности за даље школовање, био принуђен да, вероватно после шестог разреда, оде на војну академију. Занимљиво је да је Ристић као комунистички симпатизер, после успешно завршене академије, припадао групи официра који су 1932. изведени на познати *Мариборски процес*, због чега је био осуђен на више година затвора. Зато се може слободно рећи да је млади Сергије Димитријевић вршио спонтани уплив на један шири круг младих људи, из кога су касније израсли класно оријентисани интелектуалци, будући организатори и учесници у народноослободилачком покрету.

Филмске представе су током целог живота представљале посебну пасију и љубав С. Димитријевића. Многи филмови су утицали на формирање његових погледа и схватања. Он се филмом бавио и непосредније, списатељски, као критичар; у политичкој активности у Паризу они су такође имали видно и изразито место.

Начинимо овде једну малу дигресију и укажимо најпре на Димитријевићево младачко интересовање за филмове.

Прве неме филмове гледао је 1919. године у башти биоскопа *Солун*. Са притајеним страхом, неком чудном неверицом, али и са одушевљењем посматрао је те покретне слике. Још онда осетио је неку магичну привлачност за тај треперави, целулоидни свет. Плениле су га маштовите игре, неочекиване ситуације и догађања. Међу тим, првим филмовима, које је видео као основац, доминирали су, према његовом осећању, они о једном дечаку који се звао Боби, и који је стицајем околности западао у најразличитије хуморне и невеселе ситуације.

Велики значај за више генерација лесковачких ђака имао је гимназијски биоскоп. У њему су два пута недељно приказивана по два филма. То су углавном били најбољи филмови ондашње продукције, јер, бирали су их сами професори према високим критеријумима и захтевима.

- *Да, око 180 филмова годишње* - каже Сергије после кратког прорачунавања. - *Доиста* - наставља - *шта је значила гимназијска забава у односу на 180 филмова годишње светске продукције и квалитета? А то су били филмови са Чарли Чаплином, Дагласом Фербанксом, Харолдом Лојдом, Стенлијем и Олијем, Лон Шанејом, Полом Негри, Долорес Дел Рио и тд... Тада су приказана и два совјетска филма "Поштарева кћи" и "Живи леш".*

Поред тога, Сергије је гледао недељно још по два филма просечно у другим градским биоскопима. Родитељи су му то до-

пуштали без залажења у репертоар. Тако је као гимназијалац гледао 6 - 8 филмова недељно. И онда се, разумљиво, развила велика љубав према филмској уметности, која је касније била присутна и наглашена.

У студентском периоду, такође, није пропустио ни један занимљивији филм. Са великим интересовањем пратио је све жанрове. Први тон филм који је тада видео био је *Сони бој*, са Ал Џонсоном у главној улози. Са одушевљењем је гледао совјетске филмове, као што је на пример *Пут у живот*. Тако се Сергије 1934. године поводом приказивања филма *Пут у живот* у лесковачким биоскопима написао приказ у *Недељним новинама*.

Обратимо пажњу, укратко, Сергијевом приказу совјетског филма *Пут у живот**, који носи у себи бројне карактеристике критичког односа према стварности тога времена, што је још у већој мери дошла до изражаја у другим написима из *Недељних новина*, на што ћемо се другом приликом посебно осврнути.

Поменути приказ открива доста висок степен филмске културе овог аутора, потом познавања кинематографије, изграђен укус и естетске критеријуме у односу на жанрове, као и критичку прецизност у оцени уметничких вредности, уз обраћање посебне пажње друштвеној улози како самог филма, тако и импресијама поводом њега.

У првом делу приказа Димитријевић указује на уметнички квалитет совјетских филмова, који му је већ *од раније познат*, па напомиње да филм *Пут у живот* у том контексту заузима одређено место. Међутим - *у односу на немачке лимунаде и америчке авантуристичке филмове, што се углавном нуде публици, "Пут у живот" је један од најбољих филмова* - констатује Димитријевић, који на тај начин строго критички оцењује једнострану репертоарску политику. Овај део својих разматрања о нивоу филмова који се нуде публици као и жанровима, закључује реченицом: *Колико треба жалити околности које спречавају набавку уметничких производа Совјета* - која је израз интелектуалне, стваралачке и друштвено-политичке храбрости. Овакво отворено жаљење за филмовима совјетске продукције и осуда сладуњавих немачких и америчких филмова била је по свему необична и смела за наше ондашње прилике.

У наредном пасажу обрађујући концизно садржину филма, он кроз оштру друштвену критику открива социјално-политичке изворе појаве беспризорне деце, чију животну ис-

* С(ергије) Д(имитријевић), *Пут у живот - Илустрација са једног совјетског филма, "Недељне новине", 1.4.1934 (год. II, бр. 13).*

торију и судбину обрађује сам филм. Појава бескућника и беспризорних, по њему, продукт је светског рата и *дуготрајних борби са противницима режима*. Одбацујући застареле педагошке мере које запостављају важност другарског односа према васпитанику - истиче се да и од беспризорних, уз помоћ напредних метода, могу стварати не само корисни људи, већ и сарадници у *изградњи новог друштва, који се боре против асоцијалних елемената и остатака старог друштва. То усталом показује и стваралачки потврђује садржина филма "Пут у живот"*.

Када смо једне спарне јунске вечери 1975. године, у кратком предаху између крупних послова и обавеза око пресељења, које је остваривао уз темељито сређивање своје личне архиве и систематско вођење послова, уз нацрте, планове, премеравања и набавке намештаја - разговарали о тој љубави за филмове, о његовом праћењу и ангажованом односу према овом виду стваралаштва, - он нам је, сав озарен, показао исечак приказа овог филма, о чему нам је причао још на Хвару. Његово одушевљење је било утолико веће, што је у хрпи материјала који је истовремено сређивао за рад на међуратној историји партије Лесковца и околине, управо био наишао на поменути приказ, којим је, ето, могао да документује још једно казивање. Ту радост једног пријатног личног открића које поред осталог потврђује и премоћ сећања на једно далеко, али значајно раздобље, нису могле да помуте ни жалбе, да је у пословима пресељења, сређивања и паковања остао скоро потпуно сам... Не допуштајући ником од укућана да се укључи у разговор, јер ускоро је требало на телевизији да почне приказивање једног румунског филма, а то је значило крај разговору, за који је било мало времена, он нам је скоро победоносно подижући мало пожутели исечак из новина, говорио:

- *Ево, пронашао сам овај приказ о коме сам ти причао.*

Слушај.

И почео је да нам чита прве реченице текста наглашавајући нарочито оне напред коментарисане делове који су говорили о совјетској кинематографији. Лице му је било обликовано неким чудним смешком самозадовољства, победе, самопотврде... Јер, критичке речи упућене режиму, ондашњој власти, политичким односима, педагошком систему - сада су се показала још убојитијим но што је то у првом тренутку мислио. Потврђивале су непоречно озбиљан друштвено - политички, а не само уметничко - естетски ангажман.

Читајући застаје, погледа, погледа нас очима које зраче неодољиву борбеност, ватру сливену не у блесак, него у неко жаровито, пламно разгоревање...

- *Слушај, слушај ово - понавља скоро у ритму па настав-*

ља да чита, жустро, одсечно:

- *Духовно јединство и истоветност тежњи између његових стваралаца и највећег дела наше средине јасно се види из утисака који филм оставља на гледаоце.*

Говорио је брзо, али разговетно, погледујући некако тријумфално. Заборавио је на време, јер у 20 и 30 треба да почне тај филм који неће никако да пропусти. У једном тренутку учинило му се неубедљивим то ужурбано ишчитавање, па је прихватајући прву оловку која му је дошла до руке, узвикнуо:

- *Чекај да ти обележим ово!*

Зеленом оловком, на маргини исцртава дебелу масну линију, којом би још више да нагласи важност тих, доиста храбрих и осмишљених речи, што показују јединство тежњи између ствараоца филма и великог дела наше средине. Не, то нису општа, неутрална разматрања идејног садржаја филма, већ су то и непосредна, одважна указивања на везу, сличност, подударност...

Последње речи о утиску који филм оставља на гледаоце дочитава уз победоносни, гласни смех...

На екрану се појавила шпица филма. Дигао је главу на почетне наглашене акорде музике, нагло прекинуо и одгурнуо све, и заваљујући се још угодније укревету, додао:

- *Е, сада гледамо филм!*

Месец дана касније, док сам се одмарао на Власинском језеру, стигла је повећа пошиљка у два велика, чврсто заштићена коверта, са вестима о предстојећем заједничком путешествију и са више исечака из *Недељних новина* (1934), међу којима је био и овај приказ коме се сада враћамо.

После наведених речи о духовном јединству Сергије оштрицу своје критике упућује вероватно цензури која је филм скраћивала избацујући његове органске делове, и срачунато лошем преводу. Ове констатације илуструје напоменом да се у српском тексту говори о мисији *Црвеног крста*, о чему нема ни речи у филму, а *друже Сергије* преводи се са *господине докторе*.

Пишући о уметничкој страни филма Димитријевић посебно инсистира на реализму и верности у приказивању средине и ликова.- *Свуда видимо стварност, како у приказивању ноћних сцена, где рефлектори осветљавају поједина лица, тако и у певању песама у коме нема извештачености и сценских поза. Снимци природе која се буди и улоге које не играју глумци, већ оригинални и карактеристични типови из средина које се приказују, све то оставља незаборавну слику. Поједине прости-тутке, "беспризорни" и криминалци пластично су приказани. Наглашавајући одсуство јефтиних ефеката и целулоидне изве-*

штачености он указује на неке чисто веристичке појединости када улоге не играју глумци, него оригинални типови из одређене средине која се приказује, што оставља врло импресивну слику. У овом филму, по Сергијевом тврђењу, све је подређено основној идеји дела: и приказивање ликова и дочаравање атмосфере као и одговарајуће изражајне могућности. Зато филм непосредно делује на публику, како закључује Сергије, позивајући заинтересоване да се осведоче у то истинско уметничко дејство.

Цео осврт на филм испуњен је критичким духом, усмереним против ондашњих друштвено-политичких прилика и околности, и настојањем да се нађе веза и спона са оним што се на филму или у његовом доживљавању догађа, са збивањима и одјецима у нашој средини. Чини се да је у овом и била основна сврха написа који намерно наглашава и у први план истиче идејну страну, значај и вредност филма. Али, аутор приказа показује да су му добро знане и све специфичности филмског израза, што је свакако резултат његове солидне филмске културе, стечене гледањем сваковрсних филмова.

Сергије је радо гледао филмове у свакој ситуацији, и на сваком месту, па и на путовањима, само ако би му се указала могућност за то. Приликом једног путовања кроз Холандију и Норвешку доживео је нешто необично, о чему радо прича:

- *Када сам стигао у норвешко место Берген, запазио сам да се приказује филм "Спасвање Челускинаца". Иако ми тај језик није био познат, одлучио сам да га гледам... Улазећи у кино приметио сам децу и људе са гуменим мантилима и капуљачама иако је напољу сијало сунце. Међутим, када смо после биоскопске представе изашли напоље - суочили смо се са силовитим пљуском. И гле чуда, заједно са том кишом и провалом облака падале су и рибе с неба... И то овакве - показује нам руком до половине длана. - Пљуштале су и рибе - додаје, подижући и сам обрве у знак чуђења.*

- *То ми је било први пут да доживим један такав чудесан природни феномен. А знаш о чему се у ствари ради - објашњава нам. - Снажан вихор захватио је из умореног мора и јато риба које је подигао у висине, носио их и одједном сручио на земљу... Иначе Берген долази у ред градова са понајвише воденог талога услед честих киша...*

Таласи се ломе о тврде бокове хварске обале и пенушаво се распрскавају остављајући влажне, мрко-зелене и назубљене стене. Клупа је на самом завијутку стазе, па свако ко туда прође скоро да је окрзне. Сергије непрестано отпоздравља бројним знанцима, понекад измени по коју реч, али му то не смета да се одмах потом, прибрано, врати и загнури у поноре сећања... Море као да и њих запљускује мекотом пре него што се

благотно разлије.

Сергије је и у Паризу и поред свестраног друштвеног ангажовања, рада на докторској тези, студијског савладавања марксизма, обилазака музеја и уметничких галерија, налазио времена да скоро редовно прати биоскопске представе. Врло често посећивао је француску кинотеку, чији је био члан; али исто тако и једну приватну кинотеку совјетских филмова. Партија је у духу садржајнијег и богатијег идејно-политичког рада, у радничком предграђу *Бањоле*, у близини *Споменика стрељаним комунарима* - организовала праћење совјетских филмова, који нису били цензурисани. Сергије је за те организоване филмске представе набављао улазнице и растурао их међу југословенским студентима. На ове представе се одлазило групно, и оне су имале за циљ не само упознавање са совјетском кинематографијом, већ и са животом, радом, историјом и напорима совјетских људи.

- У тој приватној кинотеци видели смо све совјетске филмове од почетка њихове кинематографије па до тих дана. Многе од њих могли смо да гледамо и касније у другим биоскопима. Али су онда нарочито били занимљиви они стари филмови настали између 1920-1930 године... Ту сам видео све велике совјетске филмове - прелази Сергије готово неприметно на прво лице. - То су били посебни доживљаји: *"Крстарица Потемкин"*, *"Генерална линија"*, *"Ми из Кронштата"*, *"Бура над Азијом"*, *"Бура над Мексиком потом Чапајев"*, *"серија филмова о партију Мајсиму итд."*

Дуго нам је набрајао велике совјетске филмове, причао нам са одушевљењем о њима, објашњавао каквог су одјека имали у свести и удела у политичкој доградњи ондашњих кадрова. У једном тренутку је, желећи да на сваки начин обезбеди потврду и аргументе о овоме рекао:

- *Родољуб Чолаковић је сада овде на Хвару. Ако будеш имао прилике да разговараш с њим, запитај га о овим организованим биоскопским представама и активности наше партијске организације на томе пољу.*

Осим ових филмова Сегије је радо гледао и друге: историјске, псеудоисторијске, криминалне, мелодрамске, љубавне... Посећивао је и поноћне биоскопске представе, некад у друштву колегиница које су студирале у Паризу.

- *Да, било је времена и места и за љубав, за лепе лирске интимае* - одговара Сергије на наше притајено чуђење. И као да хоће да нас увери да партијски активисти, револуционари, морају бити комплетни људи, он додаје:

- Тада сам писао и стихове. Имам сачувано доста песама из тога периода. Чуј ово:

Лахор ме глади по лицу
Мене и круне платана.
Лишће са њихових грана
Трепти од миља.
Са њима и ја.
Некаква срећа
Све већа и већа
Испуњује ми груди.
То се у њима буди
Девојке плави лик
Што је свакога дана
Чекам испод платана.

Једном приликом, када је приповедао појединости из тешког логорашког живота, које је и у стиховима заблежио, узгред је напоменуо: - *Важно је живети пуним животом.* А онда, пошто му се ова формулација учинила допадљивом, рекао је, наглашавајући скоро сваку реч: - *Запиши негде при дну: "Живети пуним животом". - Једном ћемо се вратити на то.*

КОЛЕКЦИОНАРСКЕ НАКЛОНОСТИ

СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

У раној младости С. Димитријевић већ испољава колекционарске склоности. Као младић, предано и страсно прави и организује најразличитије збирке: минеролошко-геолошку, потом збирку инсеката и лептира, шкољки, етнографских, украсних предмета (пафти) и сл. Стручно, по научним методама припрема хербаријум*, конципира неубичајену збирку комада од младица сваковрсног дрвећа итд.

У начину конципирања и организовања ових збирки долази до изражаја већ онда испољен смисао за систематисање и истраживање, а формирају се и неке особине које прате овај пасионирани скупљачки рад: упорност, доследност, озбиљно, широко, па чак у извесном смислу научно познавање појединих области природних наука.

Многи од поменутих предмета из збирки С. Димитрије-

* Године 1930. објављено је неколико написа о овим збиркама Сергија Димитријевића из пера оних који су имали прилике да посете његов приватни музеј и лично се осведоче. У *Лесковачом гласнику* (25.1.1930), под насловом *Један приватни музеј*, у непотписаном чланку, Сретен Динић пише: *Искористивши кућу свога оца, који му је тако рећи целу ставио на расположење, он је цео свој музеј поделио на неколико одељења: природни, историјски, археолошки, етнографски итд. У природном одељењу је зоолошка збирка змија у шпиритусу, инсекти, плантажа, минерали, све систематски сређено и обележено као у правом научном музеју. И са пуним познавањем ствари он (С. Димитријевић) вас пита: шта желите да видите, хоћете нумизматику, уметност, архитектуру средњег века или старог, преисторијског или ренесансу, бронзано или камено доба (у питању је збирка анзискарти - примедба Н. Ц.), народне ношње, накит из старог доба. Новац од кога владара хоћете: римског, византијског, српског. То је све лепо и зналачки поређано, да је то за свако дивљење. Библиотека класирана по групама, слике по блоковима из свију доба. Једном речи, један савршен музеј.*

вића, приликом оснивања музеја у Лесковцу, нашли су места у витринама ове значајне културне институције. Димитријевић је у више махова поклатио овом музеју неколико различитих збирки, потом више археолошких предмета и докумената трајне историјске вредности. О томе, поред осталог, недвосмислено сведоче и написи у дневној и локалној штампи.*

И *Наша реч* је у напису *Поклон музеју у Лесковцу* (11.1.1947) истакла крупан допринос С. Димитријевића у заснивању музеја у Лесковцу.

Осврнимо се укратко на поједине значајније збирке, на начин њиховог прикупљања и организовања, на садржај, карактер и смисао који су оне имале.

Минералошко-геолошка збирка

Са посебним интересовањем, али уз бројне потешкоће, Сергије је засновао своју минералошко-петрографску збирку. Пошто су многи минерали били врло тешко доступни, довијао се на различите начине да дође до карактеристичних примерака за своју збирку. У томе је морао да покаже велику предузимљивост, виталност и упорство. А када би дошао до неког примерка нове стене имао је потешкоћа да јој одреди природу као и да је класификује у оквиру збирке, пошто су стене састављене од више различитих минерала који се у њима појављују у минијатурним зрнцима. При томе се служио скромном литературом, коју је поседовао из ове области.

Како је Лесковац у то време био највећим делом калдрмисан турском калдрмом од облутака, управо та градска калдрма му је понекад служила као налазиште стена. Јер, калдрма је довлачена из различитих делова лесковачког краја, па је то отварало сваковрсне могућности проналажења лепих примерака. Поготову што су се облаци које је он помно откривао

* - *Поклон Сергија Димитријевића састоји се из неколико збирки. Његова минералошка збирка има нарочиту важност за Лесковац и околину, јер има знатан број примерака минерала нађених на територији Округа. Збирка преисторијских ископина са Хисара и Градца датира из млађег каменог доба. Керамички материјал који је такође нађен на Хисару, словенског је порекла. Збирка старинског новца има 888 комада. У овој збирци налази се новац Римљана и Византинаца. Исто тако интересантна је и збирка етнографска, која садржи примерке разноврсног накита. Поред овога треба истаћи и византиски споменик са грчким натписима, који је нађен у Вучју. - "Политика", 14.7.1947.*

формирали у различитим слојевима.

Када би пошао да трага за материјалом, Сергије би понео са собом велику дунђерску куку, што је била савијена на два краја. Загледан у калдрму ишао је улицама и чим би приметио какав необичан камен, застао би, и оном оштром куком извлачио га из земље. Када би накупио више таквих облутака засео би на погодно место и почео да их разбија. И често усред разбијеног камена-облутка нашао би шупљину - геоду - испуњену различитим кристалима: кварцом, љубичастим аметистом и слично. Поред стена (нпр. порфира) налазио је дивне комаде карнеола, калцедона, ахата и других минерала. Тако је сачинио богату ми-нералошко-петрографску збирку. У њој је имао комадиће различитих стена и сваковрсне кристале. Може се рећи да су се у тој збирци налазили сви значајнији примерци минерала и стена из лесковачке околине које је проналазио систематски обилазећи ово подручје. Тако је, на пример, на терену Сијеринске бање пронашао примерке оолитског кречњака-конгломерата. Те примерке који су очигледно указивали да су у томе крају и раније постојали гејзири, он је предао лесковачком Музеју. Тек касније, баш на местима где је открио оолитски кречњак-конгломерат - избио је велики гејзир, потврђујући претпоставку до које се дошло на основу поменутог минералошког налаза.

Различите врсте минерала добијао је са стране, из других места, у којима је било рудног блага. Тако, на пример, из Бора и Трепче добио је авалерит, галенит, пирит, халкопирит, и сл. Преко школског друга Сретена Профировића и његовог оца добио је лепе примерке бакарне руде. Оно што је пак било приступачно налазило се у трговини, као плава галица или морска пена, на пример, он је куповао за ову своју збирку, коју је организовао и распоређивао у једном о бројних застакљених ормана.

О вредности ове збирке сведочи и чланак *Поклон музеју у Лесковцу* (*Наша реч*, 11.1.1947), у коме се међу поклоњеним збиркама најпре истиче *минералошка збирка*, која, како се каже у тексту, *представља нарочити интерес за Лесковац и околину, јер обухвата знатан број примерака минерала нађених на територији нашег округа, и пружа обилан материјал за геолошко-петрографску слику нашег краја.**

* На сличан начин пише и анонимни аутор у чланку под насловом *Оснивање Окружног музеја у Лесковцу, "Политика"*, 15.1.1947.

Збирка лептира и инсеката

Збирка лептира и инсеката била је нарочито лепа, раскошна и импозантна. Она је била чак и на великом гласу. О томе сведочи интересовање штампе, која је донела бројне написе о овој колекцији.

Сергије је годинама, марљиво и стрпљиво, скупљао лептире, бубе и инсекте, не само из нашег краја, већ и из читаве земље, на пример, Далмације, Словеније. Боравећи на далматинском приморју, једном приликом упознао је неког професора који је у својој збирци имао лептире из целог света. Он је са њим успоставио присну сарадњу, вршећи широку размену. То му је омогућило да дође до веома ретких, ваневропских примерака лептирова, који су се могли наћи само у већим музејским збиркама, на пример лептира из Колумбије, Калифорније, Бразила, Јаве...

Лептири и инсекти које је имао у збирци били су умешно препарирани, осушени и добро очувани. Када би дошао до неког занимљивог примерка лептира Сергије би га најпре темељито изучио, настојећи да му одреди врсту. При том се служио различитом доступном литературом. После разврставања приступио би припреми лептира за збирку, његовом стручном препарирању, сушењу и слично. Пошто је располагао специјалним кутијама које су имале дно од плуте, премазане туткалом, он је чиодама прибадао лептире за основу, тако да им се могао видети сваки значајнији део. Због вештог препарирања ти лептири, или инсекти, изгледали су као да су на тренутак заустављени у лету. Тај шаролики свет прозрачних и танушних лептирова деловао је веома допадљиво и поетично. Било је право задовољство погледати их тако на окуп, у систематизованом распореду, како се преливају у најразличитијим бојама и нијансама. Посебно дивљење изазивали су они необични, изузетни примерци из поменутих крајева наше земље и најудаљених простора света.

Напоменимо да је за своју биолошку збирку 1926. године, као ученик VI разреда гимназије добио књигу *Што год радиш - ради како ваља* О. Мардена, од наставнице која је предавала овај предмет.*

* Као доказ о постојању ове књиге може поред осталог да послужи и посвета на поменутој књизи, која дословце гласи: *За одлично урађену збирку буба*, коју је потписала и даровала Милица Стојковић, наставник зоологије у ондашњој Гимназији.

Збирка младица од дрвета

Збирка младица од дрвета од самог почетка била је врло интересантно замишљена и оригинално конципирана. Он би од сваког дрвета узео по један шиб пречника 2-3 сантиметара, а по дужини до 30 см. Свака младица је морала обавезно да буде обавијена кором. На једној страни тог шипа он би начинио попречни пресек у дрвету, како би лепо и очигледно могла да се види природа дрвета; а други крај исте младице би задељао у дужини до 10 см у облику дашчице. Ову задељану страну политирао је са једне стране да би се показало како изгледа обрађено дрво, а друга страна је била без политуре да би се видело како изгледа сирово дрво. Тако је на једном примерку младице истовремено откривао и означавао више различитих елемената.

Међутим, није било ни мало једноставно пронаћи младице одговарајуће дужине, дебљине и естетског изгледа, нарочито када је било ружино дрво у питању. Да би могао да дође до ваљаних младица ружиног дрвета морао је да по дану осмотри све приступачне баште, па да у току вечери ускочи преко плота и окрвави руке ломећи бодљикаве стабљике. Код старих стабала дрвета јабуке и крушке пак скоро је било немогуће пронаћи праву, равну и глатку гранчицу; зато је морао, као нека штеточина, по оближњим баштама, да крадомице сече саднице и да их припрема и обрађује за своју збирку младица. Исто тако обилазио је оближње шуме ради храстових и других младица, што је изискивало и време и напор.

Ова збирка која је на једном месту окупљала све примерке дрвета из лесковачког краја, обрађене на већ поменути начин, била је јединствена. Сергије ју је са пуно доследности и упорства припремао и организовао, као и све сличне колекције.

Археолошка збирка

Још као ђак нижих разреда Гимназије Сергије Димитријевић је почео да се интересује за археолошка истраживања и ископавања.

То интересовање га није напуштало ни касније, у зрелим годинама. Он је скоро непрекидно, стрпљиво и марљиво радио на прикупљању археолошког и другог материјала за проучавање. Археологија, а поготову нумизматика, као што ћемо виде-

дети, уз студијско бављење историјом, сталне су његове преокупације током читавог живота. И та рана, младалачка љубав према археологији и истраживачко-колекционарском послу без сумње је била од значаја у његовом каснијем формирању.*

* Сергије је врло често сам, или у друштву школског друга Предрага Борђевића, правио излете по ближој и даљој околини. Пешице је обилазио све значајније културно-историјске споменике и археолошке локалитете**, интересујући се за бројне појединости, за позната налазишта - откривајући при томе и нова, незнана, као Конопницу.

Тако на пример, више пута је посетио локалитет Градац код Разгојне или Малу Копашницу код Грделице и друга слична места. Пошто се Градац налази на терену винограда догађало се да сељаци окопавајући винову лозу наиђу на сваковрсне поломљене црепчиће и делове глинених судова. Чистећи земљу

* Никола Живковић, савременик и дугогодишњи познаник и сарадник С. Димитријевића, поводом одлуке Народног одбора Градске општине у Лесковцу да додели награду овом марљивом научном раднику за пожртвован рад на прикупљању и проучавању материјал од историјске важности за Лесковац и околину, пише у *Политици* (27.10.1952): - *Сергије Димитријевић је још као ђак лесковачке гимназије почео да скупља материјал који се односи на лесковачки крај. Његов први рад о проучавању Лесковца била је археолошка студија објављена у "Старинару", "Гласнику српског археолошког друштва". Он је прикупио многобројни историјски, археолошки, минералoшки и етнографски материјал. Ове његове збирке представљају основу садашња два музеја у Лесковцу. И даље Живковић указује на бројне Димитријевићеве студије настале на основу тих збирки и прикупљене литературе. При крају овог написа, као и у финалном делу сличног прилога, само објављеном у листу *Наша реч* (1952, бр. 41) он пише: *Ма да се (С. Димитријевић) дуго налазио ван Лесковца, код њега је остао интерес за наш крај, и он је неуморно радио на прикупљању материјала и кроз своје брошуре приказао Лесковац као знатан економски и културни центар у једном делу Јужне Србије.**

** У то време није било аутобуских веза ни са једним местом у околини: за Власотице, Лебане, Вучје. Када домаћин пође на сабор или какву другу свечаност, обично иде фијакером. Све ђачке екскурзије извођене су тада пешице, најчешће до Синковца и Рудара, а једном годишње, опет пешице, до Власотинца, Вучја или Јашуњског манастира.

од тих глиених комадића они су их обично бацали на једну страну, у неки скровити ћошак, као на неко сметлиште. Сергије би онда обилазио та збиришта и пунио торбу глиеним комадићима, које је пажљиво прегледавао и одмеравао, настојећи да их споји у једну целину. Тако је дошао до неколико занимљивих археолошких предмета.

Другом приликом, када је прошириван пут од Вучја ка електричној централи, негде у дубљим слојевима откопа, откривена су два римска суда. Сергије се нашао на томе радилишту, и успео је да за своју збирку обезбеди та два суда, од којих је један био разбијен, а други сасвим цео. После другог светског рата, имајући у виду њихову изузетну вредност, поклонио их је Народном музеју у Лесковцу.

- *Дођем једном у Лесковац* - прича нам Сергије са изразом дубоког жаљења и горчине. - *обићем музеј и приметим да није изложен онај цео римски суд што сам га поклонио Народном музеју. О томе обавестим тадашњег управника музеја Вељу Ивановића и почнемо заједно да их тражимо по свим просторијама, у забитим ћошковима...али залуд. У томе сазнамо да је онај цео римски суд био молерима дат за растварање фирнајза. Услед њихове непажње он се и разбио, па су га бацили у ђубре.*

Ту се, иначе увек ведро Сергијево лице некако смрачи, као да ће бес да сукне...

- *Пошто се то догодило, два три дана касније ми похитамо да узмемо фијакер и запутисмо се према Рудару, на градско ђубриште. Тражили смо, превртали, по новим наслагама сметлишта, али их нисмо пронашли* - завршава са безизгледним очајањем, па додаје са пуно резигнације:

- *То је и један од разлога што нећу Лесковцу да поклоним своју нумизматичку збирку...*

О садржају и богатству Димитријевићеве археолошке збирке сведоче и написи у дневној штампи, публиковани у међуратном периоду (*Правда*), као и после другог светског рата (*Политика*, *Наша реч*), у којима се одређује порекло или датирају поједини налази.

У чланку под насловом *Лепа археолошка и нумизматичка збирка једног гимназисте* (*Правда*, 15.9.1930) Брана Митровић пише о вредности тих знаменитости што их збирка садржи. Најпре истиче прстенове различитог облика и израде, из римског доба, са интарзијама у ониксу и карнеолу, потом мисирски прстен, са богом Хорусом и прстен са феничанским натписом, као и неколико старохришћанских прстенова. Посебну серију у тој збирци, по сведечењу Б. Митровића, представљали су позлаћени римски прстенови, с примитивнијом орнаментиком, а постојали су и старински прстенови из времена од пре стотину

година. Аутор написа помиње и старинске пафте, од којих се једна, изузетне лепоте и сада налази у његовом поседу. Видну пажњу Б. Митровић посвећује групи предмета који сачињавају ствари нађене у Копашници, а то су: *бронзани делови опреме и кућних ствари: оруђа: два чекића из каменог доба, нога од камена, копље, фибула, клицун и друге ствари из бронзаног доба, које датирају из XIII века пре Христа. Нарочито је интересантан један фрагмент оруђа, по свој прилици дршка од неког мача, с овнујском главом. Међу овим стварима налази се и нага женска статуа, судећи по неким детаљима - илирска.*

У другом напису објављеном у послератном периоду, у *Политици* (14.1.1947) говори се о поклонима С. Димитријевића Народног музеју у Лесковцу. Поред минералашке збирке ту се помиње и збирка преисторијских ископина са Хисара, где је било и предмета словенског порекла (о чему је Сергије и студијски писао), као и налаз из Градца, који је из млађег каменог доба. Уз указивање на нумизматичку и етнографску збирку посебно се истиче *византијски споменик са грчким натписом*, који је нађен у Вучју.

У чланку *Поклон музеју у Лесковцу*, потписаном иницијалом Р, публикованом у *Нашој речи* (од 11.1.1947) опширно се пише о Димитријевићевој збирци преисторијских ископина са лесковачког Хисара и из Градца, која, како се ту каже: *датира из латинског периода млађег гвозденог доба*. У њему се, такође, истиче да је керамички материјал, нађен на Хисару, словенског порекла, и додаје да је послужио за утврђивање времена доласка Словена у Дубочицу. О налазишту Градац пише се ту опширније и потпуније но другде, уз напомену да је то у науци познат преисторијски локалитет, *где је још пре првог светског рата професор Милоје Васић вршио ископавања*. О овом локалитету је објављена и научна студија у *Гласнику српске академије наука*. А затим се подвлачи да збирка С. Димитријевића садржи многе орнаменте на које професор Васић није наишао и констатује да ново прикупљени материјал знатно проширује познавање културне прошлости нашега краја. Најзад, после описа садржаја етнографске збирке, посебно се истиче византијски споменик са грчким натписом, нађен у Вучју, о коме је професор М. Вулић писао у *Споменику академије наука*.

У краћем допису о оснивању окружног музеја у Лесковцу, објављеном у послератној *Политици* (15.1.1947), понављају се већ наведене појединости о археолошкој збирци и поменути локалитетима, само у знатно сажетијем виду. После отварања градског музеја, Сергије Димитријевић је учинио нов поклон овој установи, како пише *Наша реч* (мај, 1948). Поклон се састојао из богате археолошке збирке у којој се нарочито ис-

тичу предмети из млађег каменог доба (неолит). Посебну вредност, према овој информацији, представљали су неолитски идоли од којих 17 потиче из Винче код Београда, а осамнаести примерак нађен у Кладову, спада међу најређе и најлепше музејске предмете ове врсте. Даље се у тексту набраја шта је све Димитријевић поново даривао Градском музеју: 17 комада алатки и оруђа (камени ножеви, камена секира, стреле и тд.). На крају информације се истиче да од осамдесет једног поклоњеног музејског предмета особит значај представљају осамнаест предмета нађених у околини Лесковца, који су драгоцени материјал за проучавање археологије нашег краја.

Крајем исте, 1948. године, у напису Драгоцена збирка Градског музеја, објављеном у Билтену Среског синдикалног већа у Лесковцу (29.11.1948), поред заслуга и доприноса С. Димитријевића акцији за отварање музеја, указује се и на богату археолошку збирку, која садржи предмете нађене у Стубли, Градцу, Хисару, Копашници и другим археолошким налазиштима овога краја, па се дословце каже: *најзначајнији објект у овој дворани је свакако идол из Кладова (из колекције С. Димитријевића), представља значајну вредност наше земље.*

Као што смо из наведених и других написа могли запазити, С. Димитријевић је одиграо крупну улогу у заснивању Градског музеја у Лесковцу, не само поклањањем бројних својих збирки, са 1381. музејским предметом, већ и непосредном активношћу као члан Одбора за отварање музеја, у пропагирању овог значајног културног подухвата и афирмисању историјске прошлости лесковачког краја, кроз предавања, стручне реферате, усмена излагања и многобројне студијске текстове.

Обратимо пажњу Димитријевићевим предавањима и усменим исказивањима значајним за његова археолошка изучавања Лесковца и околине.

Почетком 1947. године, у оквиру рада Народног универзитета у Лесковцу, С. Димитријевић, који је тада био директор Економског института Привредног савета ФНРЈ, одржао је предавање *О испитивању прошлости Лесковца и околине*. Из написа који је тим поводом објавио А(ристотел) Ристић (*Наша реч* 25.1.1947), може се видети да је циљ предавања, поред осталог, био да укаже на важност прикупљања историјског материјала и да аргументованим излагањем побуди код слушалаца живо интересовање за ту активност и проучавање културне прошлости Лесковца. Димитријевић је том приликом, после казивања о Илији Стрељи, средњовековној Дубочици и Николи Скобаљићу, између осталог описао *дарданско насеље (Градац)*, које се налази на десној обали Мораве, у близини Јашуње. Потом је посебну пажњу посветио *римском насељу код Мале Копашнице* и

његовом спаљивању од стране германских племена, која су туда прошла. А. Ристић овде скреће пажњу на предавачеву вештину да пластично прикаже како је, захваљујући мртвим предметима нађеним код Копашнице, оживела историјска прошлост и како се дошло до научног сазнања даје ово насеље у истини спаљено. *Исто тако Димитријевић се позабавио - пише даље Ристић - римским насељем у лесковачкој околини и изнео претпоставку да се то градско насеље звало Венденис, по имену дарданске богиње љубави, плодности и материнства, Венде, чију је статуу предавач нашао у Градцу.*

Другом приликом, пошто је будућем музеју учинио највећи прилог и поклонио своје историјско-археолошке и етнографске збирке, како поново пише Ристић, Димитријевић је говорио на састанку културних радника и представника масовних организација града (поводом акције за оснивање музеја), о значају музеја и важнијим моментима из културне прошлости града и околине. При том указао је на постојање обиља музејског материјала и нагласио да је наш крај врло интересантан за проучавање (нова археолошка открића код Царичина, у Јабланици, рудно богатство, сељачке буне, раднички покрет).

А потом, 2. маја 1948. године, на свечаној академији поводом отварања Градског народног музеја, поднео је реферат *О прошлости нашег града и краја*. У том реферату је, према писању локалног листа *Наша реч*, говорио о раном насељавању околине Лесковца, почев од времена његових првих историји познатих становника Дарданаца, па преко римског и византијског периода до доласка Словена. Са доласком Римљана, по његовом казивању, ничу и већа насеља, као Шишава, Конопница, код Мале Копашнице и Вучја. *Утврђено је да је у Малој Копашници био водовод и нека врста парног грејања, што је доказ високе културе становништва овога краја почетком наше ере.* Осим тога, говорио је тада и о Царичином граду из византијског периода, о мермерним стубовима, мозаицима и куполама, као једном од ретких споменика.

Прикупљајући предмете за своју археолошку збирку Сергије Димитријевић је успоставио сарадњу и контакте са нашим најпознатијим стручњацима за ову област: М. Васићем, М. Грбићем, Н. Вулићем, В. Петковићем, Ј. Петровићем и другима. Уз помоћ М. Васића, са којим је плодотворно сарађивао, објавио је у *Старинару* студијски чланак под насловом *Хисар код Лесковца*. Познати хелениста Никола Вулић је пак у своме чувеном делу *Антички споменици наше земље* објавио значајан археолошки натпис нађен између Вучја и Мирошевца, кога је узео из Димитријевићеве збирке - истичући то при публикавању.

У неколико махова слично је поступио и М. Гарашанин са археолошким материјалом из његове збирке. Гарашанин је после другог светског рата указао на одређене налазе из Конопнице, које је студијски обрадио, наводећи Димитријевића као извор. Поред тога фотографију статуе јелена, коју је Димитријевић нашао у Конопници, унео је у свој чланак *Два нова налаза бронзаног доба из Јужног Поморавља*.*

Једну другу преисторијску статуету, такође из Димитријевићеве збирке, објавио је Гарашанин у чланку *Преисторијска статуета из Кладова*.**

У студији *Археолошка налазишта у Србији* Драге и Милутина Гарашанина*** - на више од десетак места помиње се Димитријевићево ангажовање на овом пољу. Занимљиво је да Димитријевић намерава да посвети извесну студијску пажњу неким налазима и појединостима из своје збирке.

- *Пошто сам сачувао дивну фотографију оног несрећно уништеног римског суда, намеравам да то, са још неколико археолошких предмета из лесковачког краја, објавим у "Лесковачком зборнику" као посебан чланак, са пропратним коментаром.*

Из ових речи, што их је исказао на осунчаној тераси хотела *Делфин* на Хвару, може се видети да је археологија лесковачког краја још увек остала предмет његових интересовања, за коју је емотивно везан.

Уосталом, у прилог овоме иде и податак да је приликом ригорозног сужавања своје библиотеке задржао најзначајније уникатне примерке из богате археолошке литературе. Иначе, он је током више деценија врло заинтересовано пратио и набављао археолошку литературу, остварујући широк увид у ову област. Тако је од вишетошног дела Миливоја Васића *Праисторија Винче* - набавио IV том, чак у неколико примерака, иако је овај био уништен. Јер, догодило се да се IV том поменуте књиге налазио у Државној штампарији, која је била уништена од бомбардовања па се књига није ни појавила у књижевним изложбама...

- *Али ја сам успео преко штампарских радника да набавим неколико примерака. Знао сам, томе ме је искуство поучило, да ти витални радници, у таквим ситуацијама, увек понешто за себе склоне. Зато сам потражио неке од радника из ове штампарије и преко њих дошао да примерака ове изузетно ретке Васићеве књиге. На тај начин сам набавио и један примерак за*

* *Археолошки весник*, VI/2, Јубљана, 1955., стр. 273.

** *Музеји*, бр. 7, стр. 37.

*** *Споменик СКА*, LXXX, стр.50.

Универзитетску библиотеку у Београду...- Ту мало застаје, и увек до краја прецизан у својим исказима додаје:

- *Не могу рећи да сам га поклонио, већ да сам га само прибавио* - некако посебно наглашава ову реч, за ту познату научну установу.

Етнографска збирка

Сергије Димитријевић је свесрдно прикупљао и етнографски материјал, украсне предмете, накит, пафте, поједине значајне примерке старог оружја и др. О садржају ове збирке недвосмислено сведочи чланак о Димитријевићевом поклону Музеју у Лесковцу, у коме аутор потписан иницијалом "Р" истиче да је од поклоњених колекција најлепша археолошка збирка. Ова збирка, по тврђењу аутора, садржи 59 примерака разноврсног накита кујунџијске израде: брзлетни, минђуша, привеска, тепелука и др. *Нарочити интерес представљају 16 пафти, великих металних копчи, које су се носиле у старој народној ношњи* - констатује аутор поменутог написа.*

Сергије је усрдно обилазио она места где су могли да се нађу такви предмети, као што су занатске радње, приватне куће, заборављене оставе, подруми, тавани. Тако је од једног старог лесковачког грнчара набавио турски јатаган који је 1877/1878 био заробљен у борби код Мале Копашнице. За тај јатаган из времена ослобођења Лесковца везане су различите перипетије. У то доба било је веома строго забрањено чување оружја па је било опасно чувати у збирци и тај јатаган. Поготову што је њихова кућа, због напредног Милановог става и повременог окупљања радничких вођа и трибуна, била стално на удару. Чести су били претреси, преметачине, ислеђивања.**

* У једном другом сличном тексту објављеном у *Политици* (15.1.1947) такође се помиње интересантна етнографска збирка, која садржи примерке разноврсног накита.

** О претресима С. Димитријевић пише у студији *Партија и СКОЈ у Лесковцу 1931-1934 (Лесковачки зборник , 9, стр. 24.)* поводом пребацивања партијског материјала: *Како је кућа мога оца била врло компромитована и полиција често вршила претресе у њој, морао сам пошто-пото да склоним овај партијски материјал, који ми је остао на рукама.* И даље Димитријевић говори о судбини тог партијског материјала.

Да Милан ради чувања тог јатагана не би имао потешкоћа са властима, Сергије је поднео молбу банској управи да му се одобри чување тог предмета у збирци. Међутим, то није могло да буде решено у самом срезу, па је упућено Вардарској бановини, која је тек после дужег времена позитивно решила овај захтев. За време другог светског рата мајка Софија углавном због престојних прописа за чување оружја, преломила је тај јатаган на два дела, како би поништила његову убојну моћ. Касније је Сергије овај турски јатаган, са осталим стварима, поклонио лесковачком музеју.

Напоменимо да у то време, поред прикупљања сваковрсне етнографске грађе, он почиње да бележи и народне умотворине, у почетку само народне песме овога краја. Нагласимо овде да су сва ова настојања и прегнућа младог С. Димитријевића углавном аутохтона, и плод су изразите стваралачке иницијативе и предузимљивости која ће и касније, у зрелим годинама, бити једна од значајнијих карактеристика његовог делања.

=====

- Поред поменутих збирки, које су на одређени начин биле везане за подручје Лесковца и околине, постојала је и збирка шкољки, потом збирка риба, углавном са Јадрана, збирка примерака ситних животиња, гмизаваца, гуштера, и сл. која није значила ништа посебно.

Упркос томе што су неке од тих збирки биле изузетно скупе, као што је, на пример, била збирка шкољки, ја сам се по мало сентиментално везивао првенствено за оне које су се односиле на мој крај - Лесковац са околином. (Формула - Лесковац са околином - има своје дубље значење, па зато и инсистирам на њој). Те збирке везане за мој завичај увек су ми биле некако најближе, најприсније. Такав је случај, на пример, са великом збирком разгледница, која је само једним делом била генерална, а у оквиру које сам посебну пажњу обраћао збирци градова из Србије, и уже, градовима Јужног Поморавља, а у првом реду Лесковцу. И данас поседујем најкомплетнију збирку разгледница старог Лесковца, која може да се објави као интегрални албум посебне естетске и документарне лепоте. Много касније развио се интерес за збирку разгледница Београда.

Један од најбитнијих момената при опредељењу у тим колекционарским пословима било је оно што збирка нуди у погледу отварања студијских могућности и резултата, а не оно што обећава у материјалном смислу. Зато је у појединим периодима посебна пажња поклањана археолошкој и минералшкој збирци, на пример. Ове збирке су доприносиле упознавању

лесковачког краја, а представљале су и извесну студијску основу. Тако је настао чланак "Хисар код Лесковца", који захвата проблеме археологије, као и текст "Минералне воде и рудно благо" објављен у "Недељним новинама" (12.8.1934), и студија о геолошко-минералошкој структури лесковачког краја, која је написана још 1946. године, и до данас није објављена. Касније отуђивање минералошке и археолошке збирке било је везано за неопходно сужавање подручја студијских интересовања, као и за проблем смештаја, тог иначе доста гломазног материјала. Уосталом, то увек болно растајање са извесним подручјима студијског интересовања, решавао сам на тај начин што бих дао један закључни стинтетички напис, као што је то са текстом о минеролошко-геолошкој слици Лесковца и околине, или као што је случај са једним дуго година пројектованим чланком о резултатима мојих археолошких истраживања лесковачког краја.

Прикупљање етнографског материјала са лесковачког подручја, посебно народних песама, загонетки, пословица и обичаја, саставни су делови напора у истраживању тог краја. Занимљиво је да ове студијско-истраживачке напоре нисам никада ширио на друга подручја, ван Лесковца. Зато је лесковачки завичајни дух свеприсутан у овим колекционарским настојањима.

Посебно место у истраживачко - скупљачком раду имала је набавка архивских докумената, сваковрсне грађе и материјала, литературе и публикација о лесковачком крају, а посебно о његовом радничком покрету...Током времена, почев од мојих првих студијских интересовања, од "Недељних новина" и зборника "Лесковац јуче и данас" све је више израстала концепција о збирци лесковачке грађе, као основе за проучавање Лесковца.

У својим колекционарским настојањима ширег опсега, што се може видети, ја се нисам везивао ни за једну област професионалних послова, већ сам се опредељивао према афинитетима друге врсте...Нумизматика, привреда, историја, историја радничког покрета, на пример, области су за које сам од најранијих дана гајио посебно интересовање, и за њих сам стално и упорно прикупљао одређени материјал. То је опет део мог систематског студијског припремања...Ничим се нисам дубље бавио, а да пре тога нисам током целог живота прикупљао материјал. То сам утврдио чак и за своја туристичка интересовања.

=====

Све ове и друге збирке настајале су у различито доба током гимназијских дана и касније. Сергије би у једном тренутку бацио тежиште на збирку разгледница, инсеката, или на

хербаријум са примерцима биљака из лесковачке околине, и онда је са страшћу великог и преданог колекционара то систематски прикупљао и организовао. При том је укључивао све оне који су му могли помоћи и обезбедити тражене примерке. Водио је широку преписку, суделовао у разменама, подстицао и друге на сличне тежње. Када би му устребао савет, мишљење, стручна помоћ, обраћао се онима који су били најупућенији у одговарајућу област и са њима водио стручне разговоре. Све то помагало му је да обогати и употпуни своја знања на врло непосредан и оригиналан начин.

Родитељи, свесни да му то проширује сазнајне видике, поспешује радне навике, јача упорност и развија смисао за систематичност, свесредно су му помагали у овим колекционарским прегнућима. Омогућавали су му материјална средства за набавку појединих примерака, а некада му и сами то куповали и обезбеђивали, знајући колику му радост то причињава. У кући су му пружили просторне могућности за формирање музеја у малом. Поред тога, за многобројне колекције набавили су му два велика троделна ормана и четири обична, који су понајвише били застакљени, са пуно преграда, подеока, сефова. То је пружало потпун увид у све појединости збирки и давало музејску прегледност, систематизованост и атмосферу. Сергијев кутак у кући где су биле распоређене поменуте збирке изгледао је као какав радни кабинет неког *учењака* разноврсних интересовања и преокупација. Располагао је и са две посебно изграђене собе на тавану куће.

Жалосна је чињеница што је највећи део ових богатих збирки био уништен у току другог светског рата. Просторије у којој су се налазиле биле су, као и цела кућа, оштећене од бомбардовања. Тако је неповратно пропала збирка лептирова и инсеката, потом хербаријум, све оно што је било препарирано и у теглама са шпиритусом, као и многе друге појединости. Један део збирки Сергије је после ослобођења поклонио; задржао је у својој приватној архиви оно што је поред осталог било предмет његових трајних студијских преокупација. Такав је случај са нумизматичком збирком којој ћемо обратити посебну пажњу.

Нумизматика у предворју науке

Нумизматичка збирка је од најранијих дана имала изузетно значајно место у колекционарским настојањима, животу и раду Сергија Димитријевића. Када је имао само четири године

Сергије је почео са прикупљањем првих нумизматичких примерака, а у десетој години је већ у збирци поседовао и неке светске раритете; између осталог, тетрадрахму Дамасгиона и један налаз римских републиканаца из околине Софије, који је садржао веома ретке и уникатне барбаризираних примерке, што се још увек налазе у овој збирци, као и прве примерке српског средњовековног новца. Од тог времена збирка је непрестано расла, развијала се, умножавала, пролазећи кроз више различитих фаза и трансформација.

Димитријевић поседује најкомплетнију збирку српског средњовековног кованог новца, која је јединствена у свету, и има непроцењиву вредност. А више од две деценије овој области посвећује значајну студијску пажњу, афирмишући многобројне нове врсте и налазе. До сада је објавио тридесет већих радова са близу 1.600 страна, у којима је проучио и објаснио 129 непознатих новчаних врста и шеснаест непознатих општедржавних бакарних врста, које представљају средњовековне фалсификате, што у свему износи 145 различитих врста.

Тек што је научио да пише и чита, Сергије је почео да сакупља грошеве, десетпарце, маријаше и бакарни новац разних година.

- *Тада сам имао једну озбиљнију повреду прста на руци - сећа се Сергије загледајући прсте не би ли видео трагове те велике посеклине. Јер, он би као заљубљеник историјске науке - све да документује, све да потврди, и то необоривим доказима. Људи његовог кова настоје да сваку чињеницу и појединоство о којој говоре у свакидашњици живљења, учине опипљивом, очигледном. Та потреба вероватно произилази из саме природе историјских наука, које су пуне претпоставки, нагађања, слутњи и неизвесности. А када је реч о Сергију, онда пре свега из природе његовог бића које тежи тачности и непоречности - до самопорицања. Зато он и тражи, упорно загледа, окреће и шири прсте како би белегом посведочио један давни дечји несташлук...па наставља мало замишљено што не може ову чињеницу, ето, ни собом да посведочи:*

- *И нисам допуштао оцу да ми превиија ту озледу, све док ми не би дао сребрни динар - каже сада већ мало враголасто. - Тако сам врло брзо комплетирао новац кнежевине и краљевине Србије различитих година - закључује Сергије са смешком.*

Ово враћање у рано детињство као да је побудило неке далеке успомене. У том тренутку зрачак сунца што се искрао кроз намрачене облаке - дирну површину воде, за кратко забљесну, и као одсев окрзну широка прозорска окна.

За време окупације, у току првог светског рата, у Лесковац су се стекли војници из различитих балканских и европ-

ских земаља, па се често могао наћи: бугарски, аустријски, мађарски, чак и немачки новац. Мали Сергије је сакупљао и овај страни новац, заснивајући тако своју нумизматичку збирку. Тада су, на пример, у њиховој кући, на основу одлуке команде, становала два немачка војника, која су му повремено поклањала ситан немачки новац, који је одмах добијао своје место у збирци.

- Упадљиво је - додаје Сергије у разговору. - да су за време прве окупације у лесковачком крају злочине вршили у главном Бугари, док су аустријски и немачки војници спасавали људе. Међутим, у другим крајевима, као на пример у Шапцу, то је било другачије. Пошто је владала велика оскудица, бугарски војници су у Лесковцу вршили честе претресе, преметачине и рације - тражећи поред осталог и храну. Поједини немачки војници су тада били склони да узму у заштиту голоруки народ. Наши станари су чак у таквим приликама важније намирнице склањали у своју собу испод кревета. Када би Бугари ушли у собу, они су их грубо избацивали напоље - износи Сергије ову кратку, можда недовољно познату животно-историјску импресију, као што то често чини и са појединостима из наше националне историје, које умно и виспрено уткива у студијске радове из нумизматике.

Непосредно после рата Сергијев отац је морао да путује у Софију како би повратио зуболекарски кабинет - што га је у току рата опљачкао неки бугарски зубни лекар и пренео га у Софију. У исто време он је путовао и у Солун, Будимпешту и другде, и са свих тих путовања доносио је инострани ситан новац, којим је употпуњавао нумизматичку збирку.

У то време на пијаци у Лесковцу постојали су мењачи и продавци новца. Они су у стакленим сандучићима износили сваковрсни новац, који су најчешће продавали сељанкама као украс за низе, или су га, пак, мењали, размењивали, препродавали и сл. Најпознатији мењачи су били Аврам Алхалел на Арнаут-пазару и Бухор Бераха на главној пијаци. Код њих су се могле наћи најразличитије врсте сребрног новца из XVII, XVIII и XIX века, и по који антички и средњовековни новчић, који је ту дошао на ко зна који начин. Пошто су ови продавци знали да Сергије сакупља и нарочито цени антички новац, они су га чували за њега и нудили му га, рачунајући на пуну добит. Поред тога, Сергије је понекад друге ситне бакарне и никлене новчиће прибављао разменом од деце којој је давао стакленце, украсне сличице или пак неке играчке. Тако је и преко другова набављао ситан новац новијег доба.

- Различите нумизматичке вредности набављао сам тако преко мењача све до одласка у Француску. А тим путем се могао набавити и по којим сасвим редак примерак, као што се и да-

нас стари новац може наћи код кујунџија, мајстора филиграна, часовничара, на пример, на Косову, у Македонији и другим крајевима земље... И сада када ми се пружи прилика ја на тим местима потражим и заварим не бих ли што пронашао - каже Сергије, повезујући некадашњу скупљачку праксу са садашњом.

Разговор о нумизматичкој збирци наставили смо после неколико дана у његовој хотелској соби, што се узноси високо изнад мора. У прозорским окнима те собе, која је његово стално зимско пребивалиште, огледа се цео хварски залив са скоро увек плаветном и утихнутом водом, јатом барки, чамаца и бродића, и узлепшаним галебовима што често криком парају тишину... Прва јутарња румен и први сунчеви зраци на овом најсунчанијем острву на Јадрану дирну та увек раскрыћена окна пре но што се укотве у луку. Сергије то сам истиче стално окренут чаровитости и лепоти што се у обиљу пресипа...

Из његовог кревета у коме најчешће заваљен ради, види се прекрасна панорама града што расте уз брег, увек живо пристаниште, а тамо између најистуренијег рта и једног малог острвца отвара се пучина. Седећи током разговора у углу собе посматрам ту снажну громаду тела, коју краси сребрнасто бела глава продуховљеног израза лица, што има прозирност и мекоту хварске месечине. Испод високог, окомитог чела, које открива умност те упркос годинама допадљиве главе - младићски пламте усхитрене очи. Онако крупан и моћан као да је ослоњен о масив брега уз који стреми древна и горда тврђава Шпањола. Док разговарамо, и ја понешто записујем, намеће ми се мисао: *Трајаће са планинама*. Тако у нашем заједничком далеком завичају кажу за оне који одолевају свему: вихору, грдовитој болештини, разним животним недаћама, ударцима судбине... Трајаће са планинама!

Током времена када је његов отац запазио ову колекционарску страст почео је и сам да му помаже. Пацијенти су понекад у вези са израдом златних зуба доносили различите златне новце међу којима је било и оних што су се уклапали у збирку. Отац му је то поклањао или му је помагао да се начини размена код поменутих трговаца и мењача, код којих се, такође, повремено појављивао сличан златни новац. Тако је, уз очеву помоћ, набавио прве примерке млетаčkih и византијских златника - увећавајући и употпуњујући своју збирку.

Касније, у дечачким годинама, када би се код мењача, трговаца, занатлија или сељака, појавио драгоцени примерак старинског новца, Сергије би указивао на то и овај му је омогућавао да га набави. За то су, разумљиво, била неопходна и знатна материјална средства, јер око 1930. године, према Сергијевом сећању, један наполеон (од 6,17 грама злата) коштао је 200

динара, а један византијски солидус (3,5 грама) набављао се за 180 динара. Захваљујући родитељском разумевању и несебичном улагању збирка је све више расла, богатила се и развијала.

Убрзо, проширило се подручје за прикупљање нумизматичких примерака и ван Лесковца. Сергије је повремено одлазио у Пирот рођацима у госте. Један од њих, Милан Пауновић, држао је малу радњицу у којој се, поред осталог, бавио и мењачким послом. Сергије је при том откупљивао старински новац којим је комплетирао своју збирку, а обезбеђивао је и могућности за размену.

У вези са откупом и налазима римског и грчког новца пронађеног у околини Лесковца, Сергије нам је испричао неколико детаља:

- *Бухор Бераха је знао да врло радо откупљујем старински новац. Зато ми је једном приликом донео неколико стотина комада римског бакарног новца периода Константина Великог, који је био нађен у околини Лесковца. Међу тим новцем нашао сам један редак и изврсно очуван примерак Ханибалијана, брата римског императора Далмација, који је био рођен у Тулузи у Француској.* - наводи нам Сергије скоро целу генеалогiju овог императора. - *Тај изврсни примерак још увек имам у својој збирци - казује са мало поноса и гордиње у гласу. - као и бројне примерке из Алексиначког налаза: Лицинија Патера, Константина Великог и његове мајке Јелене, жене Фауста, синова, рођака и следбеника: Криспуса, Константина II, Констанцијуса II, Констанција Гала, Делмација и других. Новац је кован у Сиску, Сремској Митровици, Солуну и другим римским ковницама. Тај новац поменутих владара није редак - додаје Сергије прелазећи погледом преко древних попатиналих кровова Хвара. - али је за мене у то време био веома значајан.*

Док разговарамо, у Хварску луку је тихо ушла једна велика јахта, раскошног изгледа. Све на њој блиста и цакли се. Катарке украшене резбаријама, округли као посребрени окови на прозорчићима од кабина и високо на јарболу узлепшала застава, зачас су привукли пажњу Хварана. Све се у луци сјатило да што пре види ову лепотицу мора, да разабере прекрасно изгравирана слова на боковима, и сазна коме ли припада.

- *Одавде се види сваки брод што уплови у луку, сваки чамац, војни брод, разарач...увече и ноћу, под светиљама, све је то још много лепше раскошније...Хвар је, као што знаш, пре извесног времена био проглашен за град са најпривлачнијом илуминацијом...*

Одмахује руком као да се брани од те лепоте, од света што се сјатио доле на пристаништу, од тог мутног неба, и враћа се својим драгим казивањима о нумизматици. Драгим и онда ка-

да су невесела и сведоче о извесној неостварености.

- *Још пре него што сам пошао у први разред гимназије имао сам прилике да добијем налаз грчке тетрадрахме града Даматиона. Оне су биле пронађене у Кутини, између Лесковца и Ниша, у зони Курвинграда, и некако су доспеле код Аврама Алхалела...Пошто сам прегледао цео налаз, једва сам успео да наговорим оца да ми купи један комад, јер били су веома скупи, сто динара по примерку, а он није хтео за сребрни новац да даје толико пара - застаје, па са нешто уздржане сете у гласу додаје:*

- *Тако је највећи и најлепши познати налаз тетрадрахми града Даматиона отишао из земље, највећим делом у Беч...*

Преко Аврама Алхалела набавио је бројне примерке римског републиканског новца, нађеног у околини Софије. Посебну занимљивост у том налазу представљале су хибридне врсте које се помињу у литератури као изузетне реткости или их уопште нема, као и многе барбаризирани врсте истог карактера. Све такве особене и нестандартне примерке римског републиканског новца сачувао је у збирци све до данас. Тако, за један од тих примерака, Бабелон, најпознатији стручњак за републиканске римске денаре, истиче да је познат само један комад у музеју у Копенхагену. У Димитријевићевој збирци налази се други такав примерак.

- *Требало би да једног дана, у оквиру неког чланка, објавим те раритете - размишља гласно Сергије - За њих постоји велико интересовање међу нумизматичарима у иностранству. У више махова хтели су да ми их мењају по сваку цену, нарочито чувени нумизматичар Нубер, који је давао вишеструку вредност...Нисам хтео ни да чујем - каже одсечно. - јер они примерци који су везани за детињство и рану младост за мене имају посебну вредност - додаје Сергије, који сажима у свом бићу пасију скупљача, разложност студица и емотивност песника.*

Ова нумизматичка збирка је у почетку, па све до другог светског рата, била универзална. У њој су се могле наћи сваковрсне нумизматичке вредности. Поред римског републиканског и царског новца (који је у максималном обиму бројао 23.000 примерака), видно место у збирци имао је грчки новац, и то у првом реду Македоније, Пеоније и Даматиона, и изврсно очувани патинирани римски колонијални новац Стобија и Виманицијума (Костолац). Поред тога, вредна је била и збирка византијског новца у којој се налазило 79 златних примерака. Уз то, нарочито је била занимљива и лепа збирка барбарског, келтског, готског и гепидског новца, која ће касније, после другог светског рата, бити замењена за српски средњовековни новац.

Посебно место у збирци имали су примерци из чувеног налаза римских денара из Каменице код Ниша, набављени пос-

ле другог светског рата. То је у ствари до сада највећи познати налаз те врсте. Ту Сергије престаје са набрајањем првобитног садржаја збирке, и више као коментар у вези са поменутим налазом додаје:

- Каменички налаз представља неку врсту трезора легија Мезије супериор, који се завршавао динарима Максимилијана I Тракса. Овај налаз је откривен негде 1935. године. У њему су биле присутне многобројне врсте новца ковничког сјаја, које уопште нису биле у промету...

Очи му некако засветлеше, преко лица се разли сјај тихе радости и задовољства.

- Поједине примерке из Каменичког налаза набављао сам после другог светског рата. Прегледао сам скоро све веће његове делове, које су појединци откупљивали у неочишћеном и непробраном стању.

Занимљиво је напоменути да је Сергије у вези са овим налазом пропустио кроз своје руке око 120.000 примерака, што износи око 380 кг. старог новца. Овај податак је скоро невероватан, али је истинит.

Прве примерке српског средњовековног кованог новца Димитријевић је набавио око десете године старости, и то од поменутих лесковачких и пиротских мењача. Годинама, касније, увек када би наишао на неки вредан примерак, обезбеђивао би га за своју збирку. У послератном периоду, као што ћемо касније видети, збирка српског средњовековног кованог новца добиће централно и најзначајније место.

У време док смо прикупљали ове појединости о нумизматичкој збирци, Димитријевић је врло интезивно радио на књизи *Corpus numorum Serbie*. Био је окружен са свих страна нумизматичким материјалом. На столу су стајале, у једној вертикали, многобројне кутије, у којима су биле распоређене фотокопије новца, изводи из литературе, белешке, одговарајући студијски прилози, раније публиковани текстови и др. Десно од његовог кревета, у коме је, седећи, радио, налазила се повећа хрпа већ готовог рукописа, обавијена црвеном гумицом, да се не би разлиставала; потом Јиричекова *Историја Срба*, неколико сепарата са *новим врстама*, више различитих свезака тврдих корица, у којима су прикупљена разматрања, прегледи збирки, опаске...Када смо ушли у собу, Сергије скоро и не подиже главу. Био је сав у стваралачком напону, наднесен над рукописом. Настојао је да у журби заокружи своју мисао.

- *Само тренутак* - каже, жустро прихвата Јиричекову *Историју Срба*, нешто прегледава, проверава историјске појединости о владарима...

После неког времена враћамо се казивању о нумизмати-

чкој збирци, њеном настајању, развијању.

- *Најзначајнија остава српског средњовековног новца до које сам дошао у гимназијском периоду била је остава из Малог Боњинца код Власотинца. То је истовремено и једна од најзначајнијих остава периода око Косовске битке, која је садржала, поред новца кнеза Лазара, Вука Бранковића и кнеза Стефана Лазаревића, ретке новчане врсте феудалца Јакова, града Призрена, и до тада непознате новце челника Смила и Партијарха* - набраја он све ово са видним задовољством и додаје: - *Цела та остава била ми је понуђена по цени 4 динара комад, а у њој је било око 200 комада.*

Како Сергије тада није могао да убеди оца да откупи цео налаз и да за шаку најситнијих сребрних парица да преко 800 динара, одабрао је 30 - 40 комада за себе, а остатак упутио професору Красовском, то јест Историјском друштву при Гимназији у Лесковцу. Ово друштво је откупило само један део налаза, а Димитријевић је онда продавца упутио у Народни музеј у Београду, који је узео остатак тог налаза. Касније је добио део оставе из лесковачке гимназије у замену за неке обичне, мање вредне примерке српског средњовековног новца: Уроша, Драгутина, Душана, Вукашина.*

С. Димитријевић је све до данас сачувао у својој збирци примерке из овог налаза, сем неколико најређих, који су му нестали на чудан начин. Те ретке примерке чувао је у једној кутији од шибица ради лакшег показивања, али, једног дана, из чисте пакости, украо му је око 15 комада, школски друг, син неке руске грофице - емигранткиње.

Историја овог налаза је од ширег значаја уопште па јој треба обратити извесну пажњу. Ова остава нађена је негде у мају 1928. године. Дуго времена није се знало где је она откривена. Сергије је неколико година упорно трагао за локалитетом и најзад успео да утврди место налаза. То је констатовано у студији коју је Јозо Петровић објавио под насловом: *Веома ретки српски средњовековни грошићи из села Мало Боњинце код Власотинца*. - У тој студији се на једном месту каже: *Но тек године 1931. успело је господину Сергију Димитријевићу да пронађе право налазиште у локалитету истинског гробља у селу Мало Боњинце.* **

Преписујемо ову реченицу из једног пожутелог и попутиналог сепарата, који Сергије вади из оних кутија што су по-

* У вези са тим постоји сачувано писмо проф. Красовског упућено С. Димитријевићу, које говори о тој замени и тражи уступање неких примерака...

** *Старинар*, XIII - IX, 1934.

сложене у вертикали. Враћајући га на своје место, што је строго одређено системом по коме је све у тој соби распоређено, он напомиње:

- Ових дана интензивно радим и пишем. Урадио сам биографије владара, а ускоро прелазим на коментаре њихових повеља. У повељама се често налазе веома драгоцени подаци за новчарство у целини.

Он нам даље објашњава концепцију *Corpusa*. Истиче посебно: биографије, повеље, новчарство као засебне целине. У оквиру тих целина разрадио је и скицирао основне елементе и критеријуме које треба да садржи свака биографска белешка владара.

Током студирања Димитријевић је ступао у контакте са бројним и познатим београдским нумизматичарима. Са неким од њих довео га је у непосредну везу руководилац музејске збирке Народног музеја у Београду Јозо Петровић, са којим је Сергије још раније био ступио у сараднички однос. Поред размене, коју је вршио веома живо и интензивно, он је као ђак и студент и куповао новац у неколико радњи које су се бавиле тиме. То су биле продавнице Симоновића, Компањецца, Рудницког, као и неке друге часовничарске и кујунџијске радње.

И док је студирао Сергије је доста путовао по унутрашњости набављајући при том увек и нумизматички материјал. Тако, на пример, интересантне и значајне нумизматичке примерке пронашао је у Штипу, Велесу, Скопљу, Нишу и другим местима, која је посећивао у ове сврхе.

У време боравка у Паризу (од децембра 1934. до 1939.), па све до повратка у Лесковац (септембар 1945.) - Димитријевић је био преокупиран врло интентивним политичким радом, тако да се уопште није бавио нумизматиком. У Паризу, што је мало необично, није имао никакве контакте са француским нумизматичарима, нити је посећивао радње које су се бавиле разменом и препродајом. Жива политичка активност, прогони полиције, као и рад на докторској тези, нису му давале могућности да се позабави и овом колекционарском пасијом. То је, дакле, једини период у његовом животу када је нумизматичка активност била запостављена.

При крају овог дела разговора Сергије издваја из једне групе сепарат: *Остава српског средњовековног новца на северу од Дунава* - пише посвету на унутрашњој страни и дарује нам један примерак. Одмах потом прихвата једну свеску и у њој, уз моје име, означава да сам добио овај најновији студијски текст из нумизматике. Та врста евиденције само је детаљ у једном широко разрађеном систему кога се доследно држи, развијајући га и усавршавајући у свакој прилици. Строга систематичност је

присутна и у свакодневници његовог живљења. Она је начин да се живи, постоји и траје...Лекови које узима распоређени су у седам бочица, у свакој за по седам дана, а све те бочице опет, посложене су у једну кутију која му је на домак руке. Гледајући те сваковрсне лекарије, разнобојне капсуле што се преливају у дугином спектру, човек стиче утисак да се Сергије бори против болести читавом *алхемијом*. А та *алхемија* што се темељи на до танчина спознатој бољки, на крајње доследној примени нај-адекватнијих медикамената у оквиру разрађеног система, као и на уредном начину живота испуњеном стваралачким заносом и јесте делић тајне његовом одолевању у болестима које су га већ неколико пута ломиле и доводиле скоро у безизглед.

Када сам пре његовог одласка на далек пут у Индију, Шри Ланку и Тајланд рекао његовим пријатељима да се спрема за ту велику туристичку етапу - нису могли да поверују.

- *Он је још једном порекао законе медицине* - закључили су са неверицом.

И доиста, снагом воље за одолевањем, стваралачким узмахом, неодољивим радним прегнућима и систематском при-меном медикамената - пориче медицину!

У време другог свестког рата ова богата збирка била је склоњена на сигурно место. Сергијев отац ју је најпре сместио у један велики стаклени суд, који је залио црном смолом. Тако обезбеђен суд закопао је у подруму, у темељу куће. Сергију, који се тада налазио у концентрационим логорима, родитељи су преко писама, у завијеној форми, саопштили да се збирка налази *испод једне руже пењачице*. Тај наговештај био је довољан да се зна где је збирка склоњена. Уз то, мајка, која је знала те појединости, саопштила их је за сваки случај и првом суседу доктору Радаковићу. Када се Сергије вратио из заробљеништва збирку је пронашао на тачно назначеном месту.

У послератном периоду уследило је сужавање збирке, њена преоријентација и специјализовање на српски, босански и бугарски средњовековни новац. (Слично се догодило и са осталим колекцијама. То је основна карактеристика овог периода). Сав новац касније од IV века, сем златног, Сергије је поклонио Народном музеју у Лесквцу. Народном музеју у Београду уступио је илирски новац, међу којима се налазио и светски раритет - новац Генџијуса, спомен-медаља из аустро-турских ратова везане за Београд, које овај музеј није поседовао у својим збиркама, као и бројну нумизматичку литературу.

- *Тада сам ликвидирао и барбарски новац, посебно богату збирку Келта. Тежиште збирке* - наставља Сергије своју мисао о сужавању колекције. - *пребачено је на српски средњовековни новац, који је постао моја студијска преокупација* - каже

одлучно. Другим речима, сужавање збирке комбиновано је са организованим и систематским попуњавањем *Срба* на основу размене...

У том смислу драстично је смањена импозантна збирка римског императорског новца. Отуђене су читаве партије, али су зато набављени многи драгоцени примерци српског новца. Колекцију Виминацијума и Стобија разменио је на овај начин углавном са Светозаром Душанићем, а неке ретке примерке уступио је Народном музеју у Београду. У време када је мењао грчке, келтске и византијске новце за средњовековне српске - велику улогу су одиграли византијски златници. Пошто многи ситни сакупљачи нису хтели да се одвоје од појединих сребрних и бакарних примерака, иако нису имали специјализовану збирку, Сергије би им понудио византијски златник - и њихов отпор би се *топио*. Често је за *Србе* нудио и поједине врло ретке и изузетне примерке, али колекционари не би хтели ни да чују; тек када би им за тражени комад понудио византијски златник, прихватили би размену. Јер: - *Балканци су увек поштовали злато* - закључује Сергије, и пушта музику са магнетофона да тихо прати и *освежава* наш разговор. Сетан македонски мелос, пун неког унутрашњег набоја и драматике, испуњава просторију.

Сергије нам споро, са великим паузама, прича о томе како дуго није могао да се одвоји од збирке старог грчког новца, посебно од оног што се односи на Македонију и Пеонију. Међутим, када му се указала прилика да набави оно што је вредно из српске нумизматике, морао је да се растане и са најдражим примерцима. У тим разменама појединци су прецењивали своје примерке, али су исто тако високо ценили и грчке новце, па се тако могла извршити целисходна замена. На пример, са М. Поповом из Новог Сада...

Док болно извија глас песме што говори о растајању са родном грудом и о тешкој судбини, Сергије закључује:

- *Често сам ради јачања збирке српског средњовековног новца морао да извршим - болну операцију - сужавања, отуђивања, одвајања од примерака са којим сам се скоро био саживео, сродно... То је било болно, врло болно... Нешто сам ипак морао отписати, и тако је у више етапа, на различите начине, попуњавана ова збирка.*

Путем замене одговарајућих примерака са колекционарима ова збирка је углавном јачала. Замена је била најчешће коришћен метод у набавци и комплетирању. Димитријевић је скоро увек био спреман да комерцијално вредан комад златног византијског новца замени за много мање комерцијално вредан примерак српског новца, поготову ако би овај имао студијски значај. У процесу замене било је сваковрсних случаје-

ва и ситуација, од којих би неке ваљало и забележити.

Професор Спасојевић из Смедерева поседовао је доста значајну збирку новца. Једном приликом Димитријевић му је за обичан примерак динара са заставом краља Уроша, који је имао једну необичну тачку, понудио златник, византијски солидус. Спасојевић такву замену никако није хтео да прихвати. У међувремену Сергије је на другој страни набавио такав исти примерак. И када се Спасојевић накнадно одлучио на замену, више није могао да добије византијски солидус, већ само онолико колика је била комерцијална цена те врсте (негде око 200 динара).

У другим случајевима пак, онима што су скупљали новац Виминицијума или Сирмијума, много су били драгоценији ти примерци од српског кованог новца, кога су узгред чувели у својој збирци, па су зато релативно лако и радо прихватили замену. У појединим приликама, опет, замена је била једини начин да се добије студијски потребан примерак новца, будући да колекционари нису хтели да прихвате друге понуђене могућности.

У том контексту Сергије нам износи занимљиво запажање о логици колекционарске замене.

- При размени сваки колекционар углавном полази од различитих критеријума и има уверење да је у добитку. И доиста, један је добио на пример, већу комерцијалну вредност, а други је опет набавио оно што је за њега студијски значајно. Ту се уистини ради о стварној добити за обе стране адекватно критеријумима од којих се пошло.

Овде нам је Димитријевић на примеру порушене Народне библиотеке у Београду и њених уништених рукописних књига илустровао мисао о комерцијалној и стварној културно-историјској вредности.

Сећајући се овог мучног и драматичног сужавања нумизматичке и осталих збирки, Сергије каже:

- Поред српског срењовековног новца сачувао сам у збирци босански, бугарски и влашки средњовековни новац, као паралелни материјал за изучавање - "Срба" - каже на свој начин скраћујући поједине речи. При том гледа у велики број кутија велт-формата у којима је посложен и распоређен фотокопирани нумизматички материјал. На истуреним бочним странама ових кутија читамо скраћенице...

Сергијева нумизматичка збирка је у последњим етапама све више развијана и остваривана у складу са студијским плановима. Она је тако концептирана и организована како би представљала основу за студијски рад и изучавање. Збирка је постала студијски инструмент и тако је добила посебан стваралачки смисао и значај. О том њеном новом духу и карактеру најбоље сведоче и бројна студијска остварења која смо напред само

квантитатвно назначили, као и поједини одељци обухватног дела *Corpus nummorum Serbiae*, на коме Димитријевић управо интензивно радио.

Контакти са нумизматичарима - студијска путовања

Још у раној младости Сергије је успоставио широке везе и контакте са нумизматичарима. Поред непосредних и личних додира, водио је и честу преписку са њима. С временом, сарадничке везе и познанства су се све више развијале, продубљивале, превазилазећи уске локалне, па и југословенске оквири. Увек када је имао прилике за то, он је организовао и путовања која је користио, поред осталог, и за сусрете са нумизматичарима, за размену, набавку новог материјала, за остваривање увида у збирке и сл. Обратимо укратко пажњу овој сарадњи са нумизматичарима.

Као ученик гимназије у Лесковцу Димитријевић је успоставио сарадњу са чувеним нумизматичарем Карлом Фридрихом Нубером, који је у Музеју у Осијеку створио збирку југословенског и српског средњовековног кованог новца. Нубер је био један од најпознатијих путујућих нумизматичара, полусакупљача и трговаца у своме времену.*

Он је систематски обилазио подручје Југославије, Бугарске, Румуније и Мађарске, одржавајући везе са најпознатијим нумизматичарима на тој територији.

Карл Фридрих Нубер је на својим честим путовањима кроз Србију и Македонију (по више пута годишње) - свраћао у Лесковац, углавном ради Сергијеве збирке, и ту је са њим размењивао средњовековне српске, античке, римске, грчке и бугарске новце. Нубер је посебно настојао да путем размене добије барбаризирани римске републиканске денаре, које је набављао за чувеног мађарског колекционара барбарског новца, грофа

*Занимљив је један детаљ из живота овог путујућег нумизматичара. Само да би могао да има више жена (пошто то законски прописи у Славонији нису дозвољавали), он се преселио у Румунију и прешао у ислам. Тада је променио и име: од Карла Фридриха Нубера - постао је Курт Фехмиу Нубер. Пошто су почетна слова у новом имену била иста, визиткарта му је остала непромењена. Сергије Димитријевић је приликом студијског боравка у Букурешту наишао на многе старе и значајне румунске нумизматичаре сакупљаче, које је Нубер потстакао да се баве нумизматиком.

Миклоша Де Шефија. Поред тога, необично га је занимао српски новац из оставе Мало Боњинце, који је Сергије пооседовао у приличном броју. Међутим, сви његови покушаји да добије примерке новца из ове две групе остали су узалудни, јер их Сергије ни по коју цену није хтео мењати.

У годинама после другог светског рата Димитријевић је пропутовао скоро целу земљу, комбинујући климатска лечења, туризам и контакте са нумизматичарима. Сусрете са нумизматичарима користио је за размену и набавку нових комада, као и за остваривање студијског увида у њихове збирке. Тако су настали студијски прегледи о појединим колекцијама и систематски пописи збирки српског новца. Током времена ти прегледи приватних збирки и музеја прерасли су у документациони систем о присуству врста, подврста и варијанти, што сада представља једну од основа за *Corpus numorum Serbiae*.

Од 1955. године, када је Сергије оформио концепцију о планском раду на *Corpusu* отпочела су туристичка путовања по иностранству. У току тих путовања, која су имала туристички смисао, обилазио је музејске и приватне збирке у потрази за српским новцем. Тако је прокрстарио целу Европу, налазећи српски новац, на пример у музејима у Хелсинкију, Ослу, Копенхагену, Штокхолму, Хагу, Минхену, Варшави, Лондону и другим европским центрима. Сваку од пронађених јавних или приватних збирки темељито је изучио, сачинивши попис врста, подврста и варијанти. Боље очуване и ретке примерке је снимио, стварајући тако комплетну документацију и увид у нумизматички материјал.

- *Ево како то изгледа* - показује нам Сергије већ мало пожутеле и потамнеле папире на којима су исписане неколике колоне са мноштвом бројева, дописиваних, прецртаних, доданих разнобојним мастилом, како је остваривао увид. - *У Истамбулу сам, на пример, нашао 30 комада српског новца, у Копенхагену 60, Минхену 165, Прагу 135, Дрездену 27... У неком плетном списку, то је ова црна свеска, забележена су 103 музеја у којима има овог новца, у 18 музеја их уопште нема, док сам их открио у 78 приватних збирки. До сада сам прегледао укупно око 297 различитих музејских и приватних збирки.*

Разговор о путовањима у нумизматичко-туристичке сврхе настављамо, другом приликом, у шетњи поред мора. Као и више пута пре тога нашли сумо се на доњој, увек осунчаној стази, што опасује Хвар од Плаве, па скоро све до Беле лагуне. Умилно мартовско сунце што је високо одскочило на небу, залива све. Његови зраци као да се окомито роне низ боровњак и некако гусну, ту, на самој стази, бљештаво белој и јутром умивеној. Даље од обале сунце као да се упреда у таласасте увојке

мора што их ствара лагани али упорни ветрић. У једном голобрадом процепу између Пакелених острва види се посребрена пучина што је у блесковитом одсеvu као сунула према небу. Све испуњава нека треперава лакоћа и пенушава прозирност.

- На тим путовањима било је свакојакaх згода и незгода - прича нам Сергије. - Сазнао сам једном приликом да неки лекар у Швајцарској, у једном удаљеном селу Армисвилу, на југу од Боденског језера - поседује српски средњовековни новац. И запутио сам се тамо... Па то је била читава експедиција. Морао сам неколико пута да мењам воз и преседам. Било је напорно и дангубно, али и врло разложно. Код тог лекара, који се оженио Српкињом, и тада почео да прикупља српски новац, пронашао сам 35 занимљивих примерака - каже задовољно, па наставља:

- Увек када сам у иностранству за то имао прилике и могућности обилазио сам нумизматичке радње, где се српски новац може добити релативно лако, јер је скоро незнан, па није ни разврстан... Српског новца нарочито има по нумизматичким радњама Аустрије и Немачке, што је и разумљиво када се зна за плачке приватних збирки и музеја - објашњава Сергије. - До појаве новца у тим земљама није дошло услед трговинске циркулације, као што је то случај са новцем изнад Саве и Дунава, у Мађарској и Румунији, или Италији, са којима је постојала жива привредна комуникација у средњем веку.

Појаву српског новца у Енглеској и Скандинавским земљама објашњава куповином у нумизматичким радњама пре првог светског рата, од стране колекционара средњовековног новца. Међутим, они комади који слободно циркулишу ван збирки и појављују се у продаји у Аустрији, Немачкој и неким раније немачким покрајинама - углавном долазе од завојевачких плачки. Нагласимо да је Сергије путујући по овим земљама и откупљујући старински новац, вршио и извесну културну мисију, прикупљајући и враћајући у земљу то значајно културно благо, растурено током ратова и окупација. А сва та бројна путовања по Европи Димитријевић је углавном сам финансирао, здружујући страст светског путника и туристе са својим преданим нумизматичким интересовањима. Велика љубав за путовања, за суочење са новим пределима и просторима, заљубљеничка оданост музејима и уметности сједињени са колекционарско-нумизматичком страшћу, учинила га је спремним на велике материјалне и радно-стваралачке жртве и напоре. Да би дошао до поменутог Армисвила у Швајцарској на пример, морао је да изгуби два дана. Рад у Британском музеју, где је требало да прегледа, проучи, разврста и фотографаше 214 комада новца, или у Берлину 156, захтевао је велика напрезања, и још већа материјална улагања, пошто је то било везано за продужени боравак. И само захваљу-

јући личном пожртвовању и свесрдном животно-стваралачком ангажовању он је успео да у нумизматичко-туристичке сврхе прокрстари целу Европу.

Шетајући у правцу Плаве лагуне одједном смо зашли у оазу потпуног мира и тишине, где се скоро ни дашак оног упорног, на моменте чак и насртљивог ветра није могао осетити.

- *Да, на Хвару је то тако* - објашњава нам Сергије који ту проводи већ неколико зима и познаје све ђуди ветрова и климе. - *Његов положај, па ове многобројне увале и они природни лукобрани* - показује руком на Паклена острва. - *штите од буре и ветра поједине делове и на овој стази. То треба знати, па и када је ветровито на тим деоницама се може пријатно шетати.*

Наставили смо да ходамо даље, без речи, газећи тихо, скоро са неком притајеном бојазни да не повредимо овај изненадни блажени смирај у простору који испуњава један густ безгласни сунчеви слат, и нечујно клизање људских прилика...Када смо искорачили из тог чудесног хварског залива тишине, Сергије је први нарушио мир:

- *До сада су једино два путовања у нумизматичке сврхе била остварена на бази научне размене. То је био боравак у Румунији и Мађарској, који је финансирала друштвена заједница.**

- *Иначе, поједине одласке и учешћа на међународне симпозијуме, на којима сам подносио саопштења и кореферате, такође сам користио и за нумизматичка истраживања и изучавања, као и у туристичком духу...*

Још у току гимназијских дана Сергије је почео да набавља научну литературу о нумизматици и средњовековној историји. Онда је набавио Љубићев *Опис југославенских новаца*, потом сепарате Јозе Петровића, који су се бавили овом проблематиком. Живо праћење нумизматичке литературе омогућило му је студијски увид у ову проблематику, успешно распознавање и класифицирање скоро сваког новог примерка.

Димитријевићево интересовање за нумизматичку литературу далеко је превазилазило локалне, па и југословенске оквире. Он је у то време настојао да набави инострану нумизматичку литературу. То се, поред осталог, може видети и из сачуване дописнице која се односила на набавку књига бугарског аутора Н. Мушмова: *Античките монети на Балканском полуострву*.

*Непосредан резултат овог боравка је и студија *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*, Историјски институт, Београд, 1973.

=====

- Нумизматички материјал је од самог почетка представљао за мене извор одређених студијских радости и задовољстава, јер ту има пуно тајновитог, непознатог. И сакупљање нумизматике, посебно античке и средњовековне, било је везано за трагалачке побуде. Током времена изгубио сам интерес за страну и модерну нумизматику, концентришући се у каснијем периоду на античко и средњовековно новчарство целокупног нашег југословенског подручја. Временом, сагледавајући изузетан значај средњовековне нумизматике за нашу националну историју, уочавајући да је то подручје пуно неистражених, непроучених, студијски неиспитаних, па чак неслуђених могућности - елиминирао сам и античке новце са нашег подручја (Македонију, Пелонију, Стоби, Виминицијум и сл.). И концентрисао сам се на јако богато, обилно и разноврсно подручје српске средњовековне нумизматике, која представља један необично благородан материјал за истраживање наше прошлости. На тај је начин српска средњовековна нумизматика заузела видно и изразито место на равној ноzi са другим подручјима мог студијског интересовања, са привредном историјом Србије и Југославије, историјом социјалистичког и радничког покрета и историјом лесковачког краја.

Да још једном подвучем: у мом опредељењу за српску средњовековну нумизматику била су одлучујућа два момента: неизученост овог богатог, разноврсног и оригиналног подручја, као и благородност његовог изворишта за нашу средњовековну националну историју, која је оскудна аутентичним, изворним студијским материјалом. Све то непознато, тајновито, магновено, пуно не само инспиративних студијских чари, већ и естетских, па, чак, и поетских вредности, стваралачки ме је обузело и испунило.

=====

Може се с правом поставити питање: шта је нумизматичка наука представљала са Шафариком, Љубићем, Јозом Петровићем? Она се сводила на извесну дескрипцију расположивог материјала, и на његово информативистичко приказивање, преко табеларних представа и прегледа. Недостајала су аналитичка испитивања која би новчарство ситуирала у одређени шири контекст друштвено-економских, политичких и других збивања. Још увек су код једног броја нумизматичких радника присутни наслеђени схематизми, који су нешто мало усавршени и саображени са новим захтевима које су наметнула открића у самој нумизматици.

Мада је било и других аутора који су изучавали остале историјске изворе у вези нумизматичке проблематике (нпр. Г. Чremoшник, М. Динић), као и они који су третирали нумизматички материјал, посебно оставе као историјски извор (Сарија), тек је С. Димитријевић својим студијским радовима тесно повезао нумизматику са националном историјом. Поставио је основе модерним нумизматичким изучавањима, засновао нову методологију, указао на смер даљих истраживања и учинио крупан захват у афирмацији нумизматике као научне дисциплине националне историје, разрађеним системом, модерном концепцијом и одређеном перспективом.

Сергијев допринос нумизматици није само у њеном потпунијем афирмисању и подизању на ниво научне дисциплине, већ и у томе што је показао да ова област отвара просторе другим научним дисциплинама. Он је на делу, својим научним радовима и компаративним испитивањима, показао да је нумизматичка наука утолико значајнија уколико даје већег маха и шире основе другим сферама студијског истраживања.

Сергијеви нумизматички радови су ван дескриптивног схематизма, а уколико су ови елементи и присутни у његовим студијама, они су само подлога за систематизацију материјала и далекосежне закључке и изворне поставке. Дескрипцију користи у духу приказивања особености и појава које представљају основу за шири научно-историографска закључивања. При том уноси стваралачку интуицију, маштовитост, смисао за иновације и открића у оквиру аргументованог преиспитивања нумизматичког материјала.

У историји средњовековне Србије има великих празнина услед одсуства извора. Релативно је мало писаних докумената и поуздане историјске грађе. Истраживачи овог периода су принуђени да се довијају на различите начине да би што боље обрадили ту оскудну грађу. Тако, на пример, о Завиди постоје само три поуздана податка, који су послужили као основа за двадесетак радова што се баве тим питањем. У таквој ситуацији оскудних података за нашу средњовековну историју - нумизматика пружа историјски материјал и грађу, која може да буде од користи за разјашњавање бројних и сложених питања. Нумизматика је у ствари историјски извор од значаја, који се углавном, због непознавања ове области и могућности које она као извориште открива - доста често занемарује, а ти нумизматички извори су поуздани, за неке друштвено-економске, политичке и територијалне проблеме чак и важнији од неких других извора, наравно, уколико им се приступи са свом студијском пажњом и озбиљношћу. У много чему је равноправан и достојан извор као и сви остали аутентични историјски материјали. Али, за разлику

од других историјских извора - она је још увек сасвим нова и недовољно искоришћена, као основа за шири и далекосежнија студијска истраживања.

После више деценија постојања нумизматичке науке Сергије Димитријевић је систематски приступио нумизматичком материјалу као драгоценом историјском извору. И, захваљујући тим новим и оригиналним студијским полазиштима, која витално укључује у констелацију солидног и широког познавања економско-политичких аспеката, успео је да реши нека отворена историјска питања. Тако на пример, врло убедљиво и аргументовано објашњава појаву ћириличких и латиничких натписа на новцу. Или пак мења представе о новчаној циркулацији и њеној структури, или, опет, што је још значајније, утврђује постојање периода (између заузећа Сера и крунисања цара), када је Душан био цар Византинаца, остајући при том краљ Срба...

Знаљачко и смело коришћење нових нумизматичких извора, уз свестрано и темељито познавање привредне проблематике омогућује му на пример да научно-компетентно и студијски аргументовано реши питање различитих новчаних јединица које се помињу у историјским изворима, а о којима се није знало шта у ствари представљају и које су то новчане врсте у питању.

Међутим, С. Димитријевић управо захваљујући одговарајућем коришћењу аутентичних нумизматичких извора, уз познавање раније објављених података, применом методе компаративног испитивања - уноси нов трагалачки дух у већ мало ско-рела изучавања историје средњег века.

Уметничко-поетске представе на српском средњовековном новцу

Средина лета 1975. године. Замукло касно поподне пред кишу. Оморина густа као тесто цеди се са пригушеног неба, низ улицу, са чела... У друштву два млада, даровита лесковачка песника улазимо у Сергијев стан. Нада нас дочекује са пуним, сочним осмехом на лицу, широка срца, некако радосно, како прима и све друге посете. Крочивши у Сергијеву собу, видимо га како подавијених ногу подасе седи на кревету као преклопљен изнад неких папира. После чврстог руковања, са мало већег одстојања, јер између њега и нас је баријера од сточића, ормарића и столица препуних књигама, рукописима, свежењевима, новцима и разним дрангулијама, он нам широким покретом показује:

- *Поседајте* - па видећи нашу притешњеност и кратку збуњеност онако на ногама, додаде - *Мало је тесно, али биће места...*

Причамо му о разлозима боравка у Београду, и кажемо да би желели да нас упозна са неколико занимљивих поетских појединости из нумизматике. Напомињемо да нисмо познаваоци ове области, али нас занима њен поетски дух и смисао као и њена ликовно-уметничка и животно-документарна страна.

- *Врло радо* - каже Сергије, док у неком ишчекивању или кратком премишљању, лагано превија дланове преко надланица.

- *Као што вам је можда познато, занима ме у првом реду српска средњовековна нумизматика, и то најдаље до XVIII века. О новчарству у распону од два и по века објавио сам до сада 110 непознатих врста* - почиње са уводом општијег карактера, колико да нас упозна са неким примарним појединостима. Указује нам на документарни и студијски значај нумизматике као прворазредног историјског извора, на нова сазнања која нуди, на непознате и сасвим особене естетске вредности...

Прихватајући повећи албум са лепим бордо корицама показује нам један од првих маркантних фотоса динара краља Милутина са владаром у седећем положају, који је увећан 40 пута и делује као велелепна уметничка слика, препуна складно стилизованих облика и вешто графички уобличених детаља. На том изванредном фотосу, пуном речите и продукховљене пластике, мајсторски су обликоване површине, крцате детаљима који су у лепом међусобном сазвучју и готово уметничкој кореспонденцији, која не губи из вида ни смисао целине...

- *Као што јасно можете да видите на овом примерку краљ је потпуно обријан, са лепо колмованом косом која се као код неких младића данас спушта до врата* - толкује нам он тај прекрасни снимак Милутиновог динара, па гледајући нас право у очи као да хоће да провери да ли ми запажамо те равномерно распоређене увојке што се некако слаповито обрушавају низ владарево глатко и скоро нежно лице и тамо негде изнад рамена пркосно коврцају у две волуте...

Разабирући његов упитни поглед, одговарамо му да нам је посебно занимљиво што се та три увојка што падају низ врат са обе стране завршавају нарочито наглашеним завијуцима, који се налазе у истој равни са подигнутим шакама, и да се заједно са тим увојцима, што вршком стреме навише, подижу руке и ус-
прављају предмети у њима.

Сергије као да то пречу, настави да нам описује круну:

- *Видите ли ту зупчасту круну са три основне гране, од којих је средња највећа, што се и даље рачвају навише...*

Слушајући га, мислимо о тројству увојака, грана на владаревој круни и још неким детаљима (тробојница у левој руци), које је можда случајно и безначајно, али нама бива упадљива због симболике поменутог броја.

- *Краљ на себи очигледно има ратничко одело* - настави нешто живље и жустрије да говори, са извесном бојазни да исувише не детаљише, јер куда нас све то може одвести.

- *Заогрнут је коњаничким огртачем, испод кога му провирују слободне руке; а у доњем делу он му је са обе стране пребачен преко колена* - говори брзо, као да пребације неке пешеве чији се набори сустижу, мреже, ломе...

Док нам скреће пажњу на те подигнуте руке и предмете у њима, чини нам се као да заједно са тек изговореним речима звескају они метални делови нанизани о дворедни појас што се јасно разабере испод двоструко заврнутог огртача. (Гле, опет на два места по три плочице и украсна предмета, копче - прође нам нејасна мисао).

- *На подигнуте руке су му, видите, навучене кожне рукавице; зато су шаке тако мало предимензиониране* - наставља Сергије да нам тумачи представу владара погледајући нас наднесене над албумом - некако одозго, мало надмено и суверено, јер он сасвим поуздано и сигурно шета својим вртом у коме познаје сваку биљку, њен крвоток, мирис, па чак и дрхтурави покрет и гibaње на поветарцу...

- *Он у левој руци држи заставу тробојницу...Ево лепо се виде ове три пруге што се ту уз саму ивицу ломе и падају наниже...*

(Опет три пруге - пратимо своју нејасну мисао о тројству које нам се од првог тренутка намеће)

- *А у десној руци је мало затупасти усправљени мач са жлебом у средини...Бокови престола на коме владар седи, такође су украшени* - наставља да описује материјално појавне облике и односе.

Док говори ужурбано, бујичаво, засипајући нас речима, ја за тренутак задржавам пажњу на тим мало предимензионираним шакама, како је он рекао, и покушавам да упоредим исто тако неуобичајну величину последњег, најкрупнијег увојка и да проценим колико се пута он својим волуменом садржи у тим повећим шакама - вреднујући и естетски тај однос у овим релацијама. Већ на први поглед ти односи делују складно, закључујем више за себе, несигуран да је мој утисак у свему тачан, и хитам да сустигнем његов даљи опис, његове речи што се роје у чарању једне одређене представе и васкрсавању неких детаља једног давно минулог времена, у коме на моменте препознаје у нечему и наше доба.

Много времена касније прочитавајући Сергијеве студије о новим серијама нових врста српског средњовековног новца, у коментару поменутог примерка, наишао сам на претпоставку да необично широк и кратак мач што га владар држи у десној руци можда јесте резултат крупних размера представљеног владара и читаве композиције у којој није било места за дугачак мач.*

Иако је ова претпоставка изречена у форми отвореног питања која у наставку има и могућу историјску димензију, она донекле иде у прилог нашој примисли о ликовно-естетском складу облика и односа на овом тако особеном примерку новца.

Занимљиво је да у истанчаном приказу портрета овог владара, а посебно његове колмоване косе, обријаног лица и ратничког одела - С. Димитријевић истиче разликовање читаве ове ликовне представе од тада уобичајених иконографских приказа, што представља озбиљан захват у приближавању и истинском дочаравању владаревог лика и портрета. На сваки начин све то указује на видљиве напоре резача да да прави реалистички портрет. Обе представе, на лицу и наличју, пружају драгоцене податке о раноренесансним појавама у нашој средњовековној уметности. Тек за време цара Душана појављује се прва новчана врста са реалистичким портретом...**

Као што из ових навода видимо, а у што ћемо се током даљег приповедања о разговору, још више осведочити, Сергије посвећује видну пажњу животно-реалистичким и уметничким појединостима на српском средњовековном новцу, како приликом усменог, више узгредног толковања појединих комада, тако и у својим студијским разматрањима где му је мисао прецизнија, одређенија. Чини се да је за историју наше уметности средњег века, а посебно сликарства, веома битно ово указивање на одступања од иконографских представа, у тежњи да се домаши једна реалистичка основа у грађењу и конципирању портрета. Исто тако драгоцено је и обраћање пажње сведочанствима о ренесансним појавама у нашој уметности тога времена која су присутна у новчарству. Неке од тих појединости дошле су до пуног изражаја у још неоткривеној уметности ковања новца, на коју Сергије посредно, а у неким моментима и сасвим директно, скреће пажњу током скоро сваког разговора што се односи на нумизматику.

Као што нам је убедљиво чарао слику тог лепотног реалистичког портрета, пратећи на моменте графизам нагла-

* Сергије Димитријевић, *Нове врсте нових серија српског средњовековног новца*, посебан отисак из *Старинара*, нова серија, књ. XV - XVI, Београд, 1964-1965, стр. 118.

* *Ibid, стр.118.

шених, искованих линија, одговарајућим покретом руке, или пак бојом гласа и ритма, на сличан начин, само сада још сочније, убедљивије, говори о првој појави женског лика на новцу, о њеном супружном велу и осмеху, о лепоти драперија на огртачу, о гицама и виновој лози и птицама певачицама које се причују у магновењу...

- *На наличју овог истог примерка, ево, видите - показује нам суседни крупни фотос са дебелом цртом која означава увећање. - налази се први, и то још насмешени женски лик на новцу. Краљица има супружански вео на глави, који се налази испод зупчасте круне и спушта се у тананим, мало изломљеним набојима...*

Док нам он речима црта краљичину одећу задржавам пажњу на наглашеним граничним наборима вела који лепо уоквирују то лице придајући му израз женствености. Таласаво избочење линије вела, с десне стране лица које је дато у извесном скраћењу због полуокрета и благог нагиба главе, наглашава израз пуноће, лаког смешка и блаженства.

- *Краљица, као и краљ, има на себи огртач - описује Сергије даље. - Огртач се закопчава на врату...И видите, тај диван грациозни покрет леве руке којом краљица држи узицу испод браде, са колико је реалистичког духа приказан - Складно нам дочарава ту слику коју потом подробно анализира указујући на продор француске моде у XIII веку, на видне утицаје запада. У вези са тим гестом краљице која руком држи везицу огртача, асоцира сличност са готским мадонама, показујући широко познавање и таквих детаља у западној иконографији.*

У тренутку када је почео да развија ово поређење нама се наметнула дивота и елегантија пешева што се у финим, издуженим линијама ломе низ колена у једном складном асиметричном односу. Те мајсторски уобличене линије различите дебљине, заобљености и изоштрености ивица, што се у динамичном кретању ломе између два предња, снажно наглашена вертикална стубића од престола - делује неупоредиво елегантније и грациозније него што је случај са сличним детаљима на краљевом огртачу, преко кога нам овлашно клизи поглед. Утисак пуне динамике и неког гибања још више истиче наглашена линија руба огртача која извире испод левог лакта и спушта се са малом косином према десном колenu изнад кога се складно претвара и ломи.

- *Ова дугачка извијена и вешто потцртана линија као да привидно смирује троредо, доста оштро, угласто и нагло ломљење драперија од колена наниже - изненада прекидамо Сергијево казивање укључујући се са својим тумачењем детаља који нас је веома импресионирао. - а у исто време подржава и прати*

смер и покрет руку изразито упућени у леву страну - додајемо.

Сергије само значајно климну главом, и скоро не мењајући тон и ритам свога казивања настави да разлаже своју мисао о западном културном утицају.

- *Тај покрет и положај руке стигао је у балканску иконографију у XIII веку и видимо га на фресци ктиторице, Деси-славе, из 1259. године, у Бојанској цркви код Софије* - каже изненађеним песницима, које зачуђује то свестрано познавање неких ликовних детаља у западној и источној иконографији и могућност компаративног праћења генезе једног мотива.*

- *Обратите пажњу на испружену десну руку, у којој краљица држи висок и леп кринов цвет, и то стегнутим прстима, који су окренути навише. На руке су навучене рукавице са епиманикама - великим манжетнама до лактова...*

Погледом шарамо и тражимо те манжетне, епиманике...И доиста, од вертикале подигнутог длана ка подлактици упадљиво се простире једно проширење у које залази танка подлактица.

- *У томе могу да се очитују и продори француских утицаја у XII веку, везани за мајку Драгутина и Милутина, Јелену Анжујску. Они се виде између осталог у појави крина, симбола владајуће краљевске француске династије* - казује узгред и мало неодређено, као да се нечег присећа или у мислима проверава, а онда студијски озбиљно, са нешто више строгости у гласу додаје:

- *Занимљив је, а не само леп, тај крин у рукама краљице. Он је симбол Богородице, и нечег световног, па је тај величанствено подигнут цвет крина свакако везан за њен култ.*

После ових речи Сергије се враћа опису престола на коме краљица седи обраћајући при том пажњу неким занимљивим ликовним елементима. Док смо га слушали није нам било јасно зашто баш тим редоследом тумачи поједине детаље. Има ли ту неког утврђеног реда и система? Ни сада нам то није сасвим јасно.

- *Краљичин престо је приказан у перспективи. Он је постављен на токареним стубићима који при врху такође имају токарене украсе* - говори Сергије сада лагано, одмерено, са при-

* Касније, када смо разматрали како он ово анализира и интерпретира у својој напред поменутој студији, запазили смо да баш тим поводом у напомени указује на литературу: - В. Петковић, *Прича о прекрасном Јосифу, Гласник скопског научног друштва*, I, 1926., 39, слика 5. - Види Верена Хан, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци. Зборник музеја примењене уметности I*, Београд, 1955., 16 и слика 7, 21 - 22.

тајеним уверењем да нас то можда и не занима толико; али тим - помало монотоним гласом као да нам спрема неку чудну замку, или можда неко мало откриће. Даље, указује на различиту величину предњих и задњих стубића, на њихов однос према седишту и висини саме фигуре... Бежећи од изравности тог предавачки отужног гласа и казивања, загледам само седиште престола и на њему, са стране једва назирем неке урезе.

- *Јесу ли ово са стране неки орнаменти* - питам га неочекивано, нарушавајући нешто отежали и мало сладуњави мир академског казивања.

- *Да* - прекида он започету мисао - *седиште је лепо украшено тим косим и укрштеним урезима... На неким другим пробушеним примерцима то се још јасније истиче* - мало застаје, посматра нас, сада некако одоздо и пита:

- *Видите ли са колико је пажње и украсних детаља обликован тај престо!... То је права дивота!* - додаје усхићено један од присутних песника. - *Па то је невероватно* - настави искрено да се чуди.

Али Сергеју, који радосно прими ово чуђење уз један загонетан смешак као да је било важније да саопшти један историјски податак и да при том направи извесну паралелу са појавом престола на фрескама. Помиње представе Богородице, затим неке фреске из Милутинових задужбина, па следећи своју ранију мисао о украсним детаљима закључује:

- *Овакав престо, начињен од токарених делова јавља се на једној фресци у Сопоћанима, тамо где је приказана прича о прекрасном Јосифу.*

Нагло заћута, мало укочи поглед и док смо га нетремице посматрали, он као да је пребирао по сећању, па несигурним гласом продужи:

- *Један сличан престо сачуван је у Дечанима. Нису га могли датирати. Ево где нумизматика решава тај проблем. То је крај XIII и почетак XIV века* - завршава мисао гласно, чак врло гласно у односу на тон ранијег казивања и с обзиром на мали и сапети простор собе. Као да је пренаглашавањем последњих речи хтео још више да подвуче могућности нумизматике у разрешавању појединих отворених питања и из других области и сфера.

У том тренутку у собу уђе Нада.

- *Да послужим кафу* - упита пригушено, бојажљиво.

- *Молим те, остави нас на миру* - узврати Сергеје помало грубим и опорим гласом, јер му се учинило да је она својим уласком прекинула разговор на најважнијем месту; и то баш тамо где је он, ето, могао да покаже нове, непознате и чак неслућене вредности и функције нумизматике, која није само пасија,

занос и страст, него и својеврсна област науке.

Већ у следећем тренутку поричући благим смешком осорност изговорених речи, он нас некако шеретски запита:

- *Знате ли ви шта је то гиџа, гиџа* - понови неколико пута ту реч, да би је ваљда боље чули и разабрали. Та реч била је добро знана нама Лесковчанима, па се зато загледасмо више у чуду што нас то пита, а и са извесном недоумицом: какве то везе сада има са нумизматиком?

- *Хм, добро!* - одмахну једва приметно главом. - *Гледајте сада: са обе стране престола, негде из самог тла, дижу се навише две гиџе... То је гиџа, видите како се кривудава, рапаво извија* - уверава нас па наставља: - *Гиџе се, ево* - показује прстом. - *завршавају листом од винове лозе.*

Изненађени овим детаљем, сада начисто са тим зашто нас пита за гиџу - гледамо рецкасте, скоро опипљиве листове лозе. Чудимо се лепоти те лирске појединости која је нашла места и одраза чак и у новчарству. Али, колико нам је то необично утолико нас више изненађује присуство две птичице... Запажујући наше чуђење, а да би нам и дао нешто више времена за то, он наставља да говори о месту ових орнамената у нумизматици:

- *Лишће винове лозе са гиџом, колико је мени познато, срећемо само на овој врсти. У време Милутина виноградарство доживљава свој расцвет, па то има одраза и у новчарству* - повезује складно овај податак из познавања привредне историје са биљном орнаментиком на нумизматици - *нудећи нам поред могућег уметничког доживљаја и сазнања друге врсте.*

- *А ове птичице, шта оне значе* - питамо нестрпљиво, бојећи се да не настави са разглабањем привредно-историјских момената, што је овога пута донекле изван сфере нашег интересовања.

- *То су две птице певачице* - скоро викну напуштајући распричавање о виноградарству. - *Да, птице певачице!* - настави наглашавајући сваку реч са једва приметним паузама између њих, у којима се тајило жаљење што смо га некако пресрели питањем, што му нисмо допустили да први у свом сјају и лепоти прикаже ту бисерну лирску појединост коју намењује само ретким изабраницима. Јер, то са птицама певачицама чувао је намерно за крај овог дела казивања... И све што је раније говорио требало је само да припреми тај блистави лирски финале, који ће на нас оставити незабораван песнички утисак, достојан уметничког толковања... Пуно је рачунао на снагу и силовитост тог утиска, на доживљај који може да покрене, на песничке и стваралачке намере што може да побуди.

- *Да, баш птице певачице* - ћутимо ми и слушамо га при-

тајени, раширених очију, са слутњом да смо га можда повредили у неком његовом хтењу, намери... - *Нада ми каже: ти фантазираш! По чему видиш да те птице певају* - улази у чудан дијалог са собом, кад ето, није могао у свему и потпуно да нас фрапира...
* - *Само тренутак, да боље погледамо* - тражимо могућност да се приберемо.

- *Загледајте, добро загледајте!*

Лепо уобличена птичица што с леве стране престола стоји на гици и листу, некако је грациозно задигла главу и чудно запутила свој, од рефлекса нешто светлији кљунић, према крину што га краљица држи високо у руци.

- *Јесте ли видели како птице држе главу кад певају или пију воду, на пример* - пита нас прекраћујући тренутак згуснеле тишине и ћутања.

- *Птице увек подигну главу кад пију воду или певају* - одговори сам, не сачекавши да се ми укључимо у расправљање тако значајног и дуго припреманог лирског момента. - *Оне су, видите, грациозно певачки забациле главу и окренуле се према краљици... Зар то није величанствена песничка поза? Ко фантазира...*

Изговарајући ове последње речи, његово се лице преобрази, озрачи га неко дубље унутрашње задовољство које поче да пресијава и титра као онај упадљиви рефлекс од светиљке у врху високог чела, што се мрежио са немирним влатим косе. Очи му заблесташе. Свом силином испуни их нека светлост, круг по чијој спољној ивици поче да се креће и све брже ковитла титрај зенице или румен сунца. У његовом мало подигнутом челу усправи се пркосно (*Ко фантазира?*), победничко у покрету руке што одбија, и чином полуироничног тријумфа доводи у питање.

Истински нас је одушевио тај чисто лирски моменат за који нисмо ни могли претпоставити да битише на тим древним, излизаним и патинираним примерцима новца. Очарао нас тај вијугави, треперави сплет линија, покрета, и значења што се гуснуо и нитио, узлећући са тим птицама у непознато, тајновито и магновено. Та песма што се извијала из њиховог у цвркут узвиног тела, клизила је по металним рубовима искованог динара, укрштала се тамо горе у гранатим и рачвастим прорезима краљичине круне и падала као ситно, непозобано зрнење испод њених ногу, претварајући се поново у феникс обличје - неизрециве лепоте. Запевало је нешто од тог лиризма и у нама.

Видећи нашу удивљеност и занемелост од те необичне и раније невиђене красоте Сергије одлучи да нам укаже још на неколико појединости. Зато потражи да му додамо други албум мрко-зелене боје, који извукосмо из једног низа. Одмах на првој

страници застаде над динаром цара Душана.

- На овом примерку се види владар како седи на коњу са обема ногама окренутим на страну са које гледамо. - Осећајући непрецизност ових индикација, додаде: - Другим речима, он седи женски на коњу, и то само зато да би та представа била свечанија. Зар то није модернистичка сликарска визија - пита нас Сергије, изговарајући полуиронично реч модернистичка. Према свему модернистичком он, као што нам је од раније познато, гаји извесну одбојност, па је тај појам за њега синоним извесног изобличавања. Не придајући значај тој ироничној напомени, загледамо она два тачкаста реда што означавају царску круну изнад самог владаревог лица и очију мрављег изгледа. И на халбини испод владареве браде види се извесна тачкаста орнаментика која краси одору. Мајстор који је исковао овај новац, вероватно је хтео тим орнаментисањем још више да истакне свечаност изгледа и владарево високо достојанство.

- На наличју је попрсје Исуса са нимбусом коме се зраци рачвасто распростиру... Али, од тога много је значајније како је Исус одевен. Он, видите, на себи има кожни грудњак, са ресастом огрлицом, који се при дну завршава прошивеним и такође украшеним полукружним делом... - После ових речи Сергије одмах поче да развија поређење између изгледа овог попрсја Исуса и оног што га је објавио пре 13 - 14 година, помињући крст у нимбусу, руку која не благосиља, али и присуство рударског чекића у руци. Говорио је помно, понесено, да смо једва стизали да пратимо његову мисао која нам је била прилично нејасна због непознавања читаве ове области.

Занемарујући то његово запенушало компаративно казивање размишљали смо о складу који постоји између широке размахнбуте ресасте огрлице, густих уреза на Исусовој бради што у једном делу паралелно иду са ресама, да би се опет негде зракасто разилазили - и о оној полукружној траци украшеној по средини орнаменталним зрнастим низом. Читава та купаста ликовна представа што се при врху завршава зракастим нимбусом, са наглашеним тачкастим детаљима - делује врло снажно и импресивно. Ти наивно и помало примитивно обликовани детаљи уклопљени у кружни овал по ивицама назубљеног динара - остављају још пунији естетски доживљај који није лако рационално изложити.

- Исусов кожни грудњак - враћа се Сергије поново том делу одеће - очигледно представља рударску кожну кецељу. То потврђује поред чекића, и сам облик кецеље, а нарочито ресаста огрлица, која је ишла уз такве израђевине од коже...

Док је изговарао ове последње речи тоном пуним поуздања и аподиктички непоречно, посматрао нас је упорним про-

дуженим погледом као да тражи неки траг сумње, неверице. Огњило продорних очију премештао је с једног на друго, тражећи заметак недоумице и искру која би креснула дијалог, сучељавање. Кад тога не би, он мирно настави:

- Управо та нерегулисана новчана емисија коју је начинио неки рудар подражавајући Душанове царске динаре и уносећи неке своје измене - открива изглед кожне рударске кецеље употребљаване у средњовековној Србији.

Овим речима је поново потврдио и показао документарни карактер који може да има нумизматика, па је и у том смислу наставио:

- Али чекић, рударски чекић са дршком, омотан конопцем да не би клизио, најбољи је доказ да је у питању нека рударско-светачка представа - рече убедљиво, пуним гласом, па додаде: - Тај чекић што лежи у хоризонталном положају, окренут ужим врхом навише - приказан је врло прецизно и реалистички, као мало који предмет на средњовековном новцу. Он просто неоодољиво зрачи снагом свога реализма, поготову ако погледате упадљиве и неравномерне навоје од конопца на његовој дршци - ту мало задихано застаде, заћута и упути свој поглед тамо напред према отвореном прозору као да тражи више зрака, више светлости. После дужег ћутања које се претметну у неко мало непријатно ишчекивање настави:

- Исус одевен у рударску кецељу и са рударским чекићем у руци, приказан је као заштитник рудара. То је сасвим јасно - рече мало опором, па продужи са неком необичном резигнацијом и јеткошћу у гласу: - Међутим, све то оспоравају ми црквењаци - рече подсмешљиво. - За њих све то ништа не значи! Црквењачка работа...

Ова последња реч нас збунује. Црквењаци! Ко су ти црквењаци у домену нумизматичких истраживања, у области нумизматичке науке? Чему таква јеткост и сарказам? Замеће ли он полемичку кавгу или она негде већ траје?

Не желећи да објашњава те речи о црквењацима додаде као да се баш тог тренутка присетио још једног аргумента, који ће песницима што се служе писаном речи деловати најубедљивије:

- Ал, гледајте са обе стране главе пише: "Исус Оон" уместо уобичајне скраћенице Исус Христос (Исус спасилац), што значи Исус творац. Чак је и натпис, ето, такав - изговори последње речи са олакшањем.

Пошто смо ћутећи и без посебног одобравања саслушали ову малу полемичку распру, и то без другог саговорника, у једном тренутку се учинило да су понуђени аргументи недовољни, па је зато, некако узгред, али ипак доста значајно напоме-

нуо:

- *Имам ја и друге аргументе. На једној фресци, на пример, појављује се Богородица са преслицом у руци...*

Сергије показује другу фотографију са представом коњаника. - *Представа коња ту има ванредан документаран значај* - наставља даље - *Јер, ако се коњ добро загледа, на њему се могу видети скоро сви елементи опреме... Занимљива су ова сечива везана кајишима за коњске копите. Са њима је и коњ учествовао у боју приликом напада на пешаке* - закључује Сергије.

Посматрајући коњска копита питао сам се: Да ли су то стварно сечива? Да ли је то слика коју он накнадно конструише и дограђује, на основу неких других индикација и познавања тог времена? Или је то можда резултат маштовитог приступа, интуиције у свему?

Ово монолошко казивање претворило се даље у дијалог Сергија са песницима о симболичким представама у хеленској књижевности (детали на Херакловом калпаку), о симболици на грчким тетрадрахмама, као и о ратничком оделу, о хералдици, о оклопима и шлемовима на српском средњовековном новцу. Присутни песници су о застрашујућим детаљима на шлему што покрива главу, о малим отворима кроз које се провирује и о тим разјапљеним вучјим чељустима што доминирају - почели да говоре из психолошког угла. Разговор се одужио до у позни смирај дана када су већ замукле и птице у врх платана, што су се једно време крештаво чуле.

Стварање лесковачке документације

Као што смо видели, С. Димитријевић је још у најранијем детињству почео да формирањем различитих збирки. Марљиво и предано је скупљао појединости које су га занимале; систематски је организовао прикупљени материјал; уз помоћ родитеља обезбеђивао прикладан простор у коме га је распоређивао. Да би набавио што више материјала за своје збирке изводио је разне истраживачко-скупљачке експедиције, смишљао одређене акције, правио планове... Тај смисао за стварање збирки, њихово систематизовање и организовање с временом се све више развијао и продубљивао. Доследност и упорство у овом послу задржао је током целог живота.

Збирку лесковачке гимназије почео је да ствара још у најранијем детињству. У почетку ово настојање се манифестовало у прикупљању и чувању разгледница града у коме је живео.

Чим би се појавила нова разгледница Лесковца одмах би је набавио, пратећи све појединости и комплетирајући читаве серије. На сличан начин сакупљао је новине које су излазиле у Лесковцу: *Лесковачки гласник*, *Лесковачки привредник*, али и централне дневне листове: *Политику*, *Новости*, *Правду* и друге. Истовремено, са будном пажњом је пратио и набављао све што се штампа и објављује: збирке песама, књиге, часописе, рекламне појединости, објаве, плакате... Укратко, прикупљао је све што је издавано у Лесковцу.

Занимљиво је да су те збирке остале макар и оштећене, приликом бомбардовања Лесковца, када је и кућа била једним делом порушена. Када се вратио из заробљеништва, нашао је сачуване новине, анзискарте и делове неких других збирки. И одмах, још у току првих дана, почео је са пребирањем и рационалним рашчишћавањем тог нагомиланог материјала.

Све оно што је било без трајније вредности, ригорозно је одбацивао, задржавајући само исечке које је, такође, марљиво прикупљао. Међутим, при том рашчишћавању новинског и другог материјала задржао је све лесковачке листове и публикације, као и све оно што је било значајније.

Тада се догодила једна немила појединост коју је касније, у више махова, са дубоким жаљењем приповедао. Одстрањујући старе бројеве београдских *Новости* у тој великој гужви од папира, грешком је избацио трећи и четврти број *Новости* које је у малом тиражу издавао Воја Вуксановић, док је сачувао два прва броја.

- *Нестали бројеви листа су већ тада били права реткост, а сада не постоје* - јадао се Димитријевић са дубоким жаљењем. Из тих речи одзвањало је горко самопребацавање због непажње, која се, ето, могла догодити и њему, пасионираном скупљачу документационих вредности.

Но, и то рашчишћавање и сређивање лесковачке штампе и публицистике у првим поратним данима означило је нову фазу организовања и стварања лесковачке документације и њено припремање за студијска изучавања. Да би обезбедио што више докумената неопходних за свако озбиљније студијско испитивање прошлости, сачинио је план обиласка старијих и виђенијих лесковачких породица и прегледавања њихових знаних и незнаних породичних архива. И по том плану обишао је на стотине лесковачких породица и кућа трагајући за материјалима из турског периода, за старим новинама, за документацијом из НОБ-а, као и за историјском грађом која се могла односити на привредну, политичку и културну прошлост Лесковца. Са том сврхом је обилазио и превртао по таванима, подрумима, остацима, забитим ћошковима и другде.

Архива Среског начелства била је одмах после ослобођења избачена на улицу, растурена и развучена по дворишту, кинула је под отвореним небом. О њој нико није водио рачуна. Тако је, на пример, С. Димитријевићу неки Лесковчанин дао полицијске спискове о броју гласова које су поједине странке добиле на изборима 1920. Овај их је, како је рекао Димитријевићу, нашао на земљи у дворишту среске зграде.

О стању у коме је била ова Архива сведочи и податак везан за стваралачку личност С. Димитријевића и мало необичну историју једне његове песме. Стихове који су настали у затвору он је послао напредном часопису *Литература*. Како је овај часопис у међувремену био забрањен, полиција је упала у редакцију и конфисковала целокупни материјал. Међу заплећеном грађом била је и поменута песма С. Димитријевића. Пошто је утврђен идентитет, песма је са пропратним актом достављена среском начелству у Лесковцу, где је формиран читав предмет. Димитријевић, наравно, о томе ништа није знао. Тек више година потом, 1945. пребирајући по дворишту Среског начелства неки Лесковчанин, чије име нисмо могли утврдити, наишао је на овај предмет и песму у њему, и све то предао Димитријевићу. Овај предмет се као копија и сада налази у његовој архиви.

Слично је било и са документацијом по неким фабрикама, која се разбацана повлачила овде - онде, кинула, распадала се, трунула. Он је често превртао, тако рећи, по смећу од папира и из масе растуреног материјала бирао све оно што је имало трајнију вредност. Тако је, на пример, једном приликом пронашао половину говора Косте Стаменковића који је објавио у *Споменици*.

Када је касније прешао у Београд, С. Димитријевић је наставио да обилази лесковачке породице које су се тамо настаниле. А сваки дужи или краћи службени, приватни и породични боравак у Лесковцу користио је за упоран рад на овом пољу.

У листу *Наша реч* од 19.1.1946 објављен је Апел читаоцима у коме се моле сви они који поседују поједине бројеве или комплете *Недељних новина*, *Лесковачког гласника*, *Лесковачког привредника*, *Власине*, *Вести* и др. листове, часописе и књиге што су раније излазили у Лесковцу, односно, у нашем крају, да их ставе на расположење члану уредништва Сергију Димитријевићу, уз новчану накнаду. Исто тако моле се читаоци да му доставе и различите летке растуране за време НОБ-а. На крају овог апела, који као што видимо из претходне реченице упућује Сергије Димитријевић, истиче се да је сав тај материјал потребан у научне сврхе.

Захваљујући предатним систематским напорима на о-

вом пољу, као и поратном настојању, што смо само делимично приказали - настала је богата и веома занимљива лесковачка документација, коју ће допуњавати у свакој прилици.

Ова документација постала је чврста и темељна основа за велики број студија, написа, чланака, брошура и књига из ближе и даље историје Лесковца.

Подаци за брошуру *Социјална структура села и аграрна реформа у лесковачком округу* узети су из званичних спискова које су сачинили органи народне власти о парцелама које долазе под удар аграрне реформе. Парцеле појединих породица нису биле концентрисане у једном селу или реону, па су побележене вероватно на основу катастарског увида. Све табеле, као и коментари, темеље се на званичним подацима и аутентичном материјалу. На једном месту у брошури дословце пише: *Ових дана отпочеће спровођење аграрне реформе у нашем округу. Припремни радови, тј. попис парцела које се експропришу и списак сиромашних сељака којима земља недостаје на завршетку су* (подвукао Н. Ц.). Из овога се поред осталог види како је обезбеђен део грађе и материјала за поменућу брошуру.

У брошури *Тако је некад било*, С. Димитријевић у посебном одељку пише о грамзивости и привредној сарадњи лесковачких индустријалаца за време окупације. Документе о томе како су лесковачки индустријалци улагали свесрдне напоре набављајући за електричну централу угља, па чак и кукуруз, да би ова могла несметано да ради и да снабдева индустрију струјом - он је добио на увид од једног машинисте, који је тамо радио. У тим документима је, поред осталог писало да текстилна фабрика *Јосиф Јовановић и комп.* обрачунава струју са 3.080 кгр. угља, да је *Ђока Здравковић Гуцка*, власник млина, измиривао централе 918 кгр. и тд. Међутим, и поред Димитријевићевог наваљивања, поменути машиниста, Винко Шлосер, није хтео да преда наведени документ. Да ли је он касније предао ова сведочанства Музеју или Архиву, или су се и ови значајни документи, као и толики други, безнадно изгубили, нисмо покушавали да утврдимо.

Подстакнут пронађеним документима, а иначе сам са развијеним афинитетом за историографска истраживања, он је касније наставио да прегледава све веће и значајније југословенске архиве, музеје, приватне збирке и трага за *лесковачким материјалима*, како је говорио. Доказ за то је и брошура *Аграрни односи за време Турака*, која је настала на темељу такве грађе.

Знатан део прикупљене документације С. Димитријевић је у одређеној форми поклонио Народном музеју у Лесковцу. Тако на пример, комплет партизанских листова из лесковачког

краја, што су издавани у току НОБ-а, а то су поред осталих: *Млади антифашиста, Јабланичанка у борби, Глас*, који је излазио у Пустој Реци - даривао је Народном музеју. Један од малог броја комплета што су дошли са друге стране, биле су *Вести*, које је Музеју поклонио Властимир Дискић, јер Сергије није поседовао све бројеве овог листа.

Колекција радничких плаката, такође је настала на овај начин, вредним, преданим и систематским сакупљањем. Она је, као што је познато, нашла место у *Споменици*. Оригиниали из ове колекције присутни су међу поклонима Музеју.

Напоменимо да доста студијско-документационог материјала, што је распоређен у бројне фасцикле, које провирују из његових ормана, чека на даљу студијску обраду. На њему се темеље опсежни Димитријевићеви студијски планови у вези са радом на историји Лесковца и радничког покрета у периоду између два светска рата, на пример.

Љубав према документацији и документаризму уопште трајно је заживела у њему. Она је постала саставни и неодвојиви део његовог бића, његове природе, чак и начина живота, свакодневнице...И док проводи дане на Хвару, лечећи се, не занемарује ни најмању могућност која му се отвара да открије, сачува, забележи неки детаљ документарне природе. За тако што он се служи свим средствима, укључујући ту и магнетофонска бележења, снимања...

Догодило се да се у зиму 1974. године упознао на Хвару са музичким стручњаком и композитором Бошњаковићем. Сергије је искористио његово присуство да забележи неке појединости значајне за музикологију и музичку историју уопште.

- *Замолио сам Бошњаковића да ми да изјаву о "Нишави". Пошто је он пристао, забележио сам његово казивање у форми монолога. То ће једнога дана бити драгоцен и незаобилазан докуменат за историју музике.*

Видећи моје чуђење и збуњеност, јер било ми је знано његово уживање да ради уз музику са касетофона (коју је сам обезбеђивао или преснимавањем са плоча, или пак куповином и набавком одговарајућих касета), али да ствара неку посебну музичку документацију, то ми је било сасвим необично и чудно....

- *Ето, и тиме сам почео да се бавим у овим самотним хварским данима - покуша да ми објасни, премештајући се мало дубље у хладовиту сенку боровог шумарка, јер је фебруарско подневно сунце почело да греје као за време припеке. Само, расхлађивао је ветар што је повремено у таласима надлазио са пучине и јењавао ту у боровитом шумарку и на стази шеталишта.*

Док смо о томе разговарали, наиђе стазом познати лес-

ковачки и нишки глумац Вукашин Пешић, који већ деценијама проводи зиме на Хвару, лако одевен само у сакоу, са уметнички везаним свиленим шалом око врата. Ходао је лагано, одмереног корака, сав горд и усправан, као да је на сцени. Отпоздрављајући, прође без задржавања, па кад мало одмаче, као да се нечега изненада сети, застаде и полуокренут запита Сергија:

- *Докле остајеш овде, на Хвару, Сергије?* - Вероватно се Вуле на часак пренуо у размишљању о свом боравку на Хвару у одбројавању дана, одмеравању и срачунавању могућности....

- *До краја априла* - довикну му Сергије гласно. - *Понео сам девет кофера пуних материјала за студијски рад* - додаде. - *па овде пишем, читам...*

- *Добро кад за све стигнеш* - узврати му Вуле мало театрално, сматрајући да је тиме завршио разговор, настави даље истим равномерним ходом. Када се глумац Вукашин Пешић мало удаљио Сергије као да настави мисао о магнетофонском снимању и прикупљању документације.

- *Снимио сам два Вулетова драмска монолога. Поред документарног момента разлог је била и прослава 80-годишњице лесковачког позоришта. Као вишегодишњег првака драме позвали су га на прославу. Он због слабог здравља није могао отићи, али им је зато послао два Миткетова монолога из "Коштане".* - Ту Сергије застаде, и откопчавајући мантил, као да се премисли да ли да настави, или да ту заврши своје казивање како не би повредио лепу представу коју имамо о овом цењеном глумцу што је зашао у врло позне године...Незадовољног, мало намрштеног изгледа лица ипак настави:

- *Али, знаш, он је већ испустио, занемарио неке значајне детаље у том монологу. Примера ради, изоставио је онај најлепши одељак што почиње речима: "Ноћ, месечина, замиришале девојке"* - цитира Сергије по сећању, и са неким чудним драмским акцентом наглашава ове последње речи.

Док је ово говорио, настојећи да се присети тих детаља из монолога и покушавајући да их каже што адекватније у локалном дијалекту - простуруја нека свежина, отуда из залеђа брега. Дашак пун мириса неких отужних трава и брдског биља, помешан са воњавом овлажених и натрулих борових иглица што се годинама таложе, ту, на странама брега - заплъсну нас, и у налету као да удари у брк сунцу различеном по стази, клупама и шетачима којима се некако знојаво - голицаво увлачило под кожу. Та бујичава хладовитост, што је, на моменте носила у себи неки чудан мирис разгољеног плитког корења тог брдског приморског растиња - пријатно нас дирну, окачи се мало о нас, па продужи даље.

- *Примера ради* - понавља Сергије те речи кад нешто хо-

ће да илуструје. - *Вуле у тим монолозима није споменуо и оне тако карактеристичне Миткетове речи када ружи свога брата што га је оженио и у црно завио...* - Сергије намерно прави једну повећу драмску психолошку паузу, да би оделио своје приповедање од драмског фрагмента који хоће још више да истакне: - *Мој брат, катил* - наглашава некако тврдо. - *никад срећу да не види...* - И наставља даље да говори текст из *Коштане*. - *Тих неколико детаља Вуле је изоставио, заборавио* - довршава са жаљењем у гласу.

Иако смо имали прилике да проверимо и упоредимо магнетофонски снимак Вулетовог казивања и текст из *Коштане* - то нас није занимало. Али, у неколико махова касније, присуствовали смо жучној и у исто време пријатељској расправи између Сергија и глумца Пешића о постојању и непостојању тих детаља на снимку, у монологу. Био је то предмет узајамног зачињавања, ведрога и шаливог заговарања и задиркивања због заборавности.

СКОЈЕВСКА И ПАРТИЈСКА АКТИВНОСТ

Формирање скојевске организације у Лесковцу и партијских организација у Вучју и Цукљенику

Сергије Димитријевић је још као студент Правног факултета у Београду, почетком тридесетих година, са групом студената, развијао врло живу политичку активност међу студентима преко бројних семинарских расправа, затим на докторандским курсевима као и у оквиру различитих група на студијама. У периоду од 1930. до 1934. године, семинари и кружоци Правног факултета постали су својеврсни марксистички клубови, у којима су се одређене теме разматрале са становишта класне припадности и попримале облик политичког деловања.

У лето 1932. године, за време ускршњег распуста, Сергије Димитријевић формира прву илегалну омладинску комунистичку групу у лесковачкој гимназији. Иако је раднички покрет у Лесковцу био веома развијен, са омладином гимназије још се није организовано радило. Прва илегална омладинска комунистичка група обухватала је ђаке из нижих разреда, а њени чланови били су Радмила Миловановић, ученица VII разреда и Владимир Цакић, ученик VI разреда. Ове чланове омладинске организације припремао је Сергије, оспособљавао их идејно-политички да би касније и сами могли да развијају политичку делатност међу омладинцима гимназије. На честим састанцима, прорађивана је марксистичка и друга напредна литература коју је обезбеђивао Сергије. Према казивању једног од чланова ове прве скојевске групе, Владимира Цакића - Сергије Димитријевић је *извршио преломни утицај** на омладину гимназије.

Тако је, захваљујући изузетно плодној активности Димитријевића, узростала скојевска организација у Лесковцу. Он је омладину гимназије идеолошки усмеравао, упознавао је са политичком ситуацијом у земљи и свету, са њеним историјским задацима у оквиру покрета, са партијским скојевским материјалима и марксистичком литературом. Тако је марљивим и истрајним радом, са изузетним смислом за организовање напредних снага, стварао нове услове за развој скојевских организација, за стално омасовљавање и револуционисање омладинског покрета, подижући најплементије борбене снаге и припремајући омладину

* Писмена изјава Владимира Цакића, од 12.9.1979. - Збирка С. Димитријевића.

Лесковца за будућа револуционарна збивања. То потврђује и чињеница да је, убрзо после оснивања прве скојевске групе, из ње произашло неколико напредних скојевских група што су обухватиле ученике средњих школа и младе раднике. У том раду Сергије је веома велику пажњу посвећивао широком народно-фронтском политичком деловању, истичући повезаност интереса свих потлачених и њихове заједничке циљеве револуционарне борбе. Као веома добар познавалац политичке економије и изграђени марксиста деловао је на широк круг омладинаца личним примером, организованим радом са скојевским групама, обезбеђивањем потребне литературе и бројним написима који су објављивани у *Недељним новинама*. Захваљујући таквој ширини у раду и ангажовању, прве скојевске организације у гимназији развијале су се и разгранавале делујући на већи круг гимназијске омладине. Припремљеном политичком агитацијом, растурањем илегалног партијског и скојевског материјала, пропагирањем социјалистичких идеја, а такође и изузетним залагањем појединих скојеваца који су, изванредним радом и политичком акцијом код млађих ученика ушколи, успевали су да заузму кључна места у ђачким дружинама, какво је било *Вачко Историјско друштво*, књижевни одбор *Вуловић* и слично.

Посебно је био значајан рад *Историјског друштва* чији је председник у школској 1932/1933 години Владимир Цакић, вођа једне од најактивнијих скојевских група, која је оформљена 1933/34 године. Он је у исто време био и секретар књижевног одбора, па је захваљујући томе могао да изврши битан утицај у конципирању програма ових ђачких дружина. Тако је у оквиру *Историјског друштва* разматрано више тема у којима се јасно и разумљиво разобличавају капиталистички односи и разрачунава са буржоаско-грађанским схватањима; затим, темељно, студиозно и отворено говори о дијалектичком материјализму, о положају жене у савременом друштву, о узроцима ратова и слично.

Од посебног је значаја повезивање средњошколске и радничке омладине у 1933. години, у чему се Сергије веома ангажовао, иако су услови били тешки. Укључивање младих радника у постојеће скојевске групе представљало је организовану делатност у развијању класне свести и јачању ослободилачких снага. Месна скојевска организација, чији је секретар био Димитријевић, већ 1934. године имала је пет група и бројила око 25 чланова, што је значило крупан напредак у раду омладине Лесковца.

Ови активисти, припадници скојевских група, окупљали су велики број симпатизера, а у томе раду се посебно истицао млади скојевац Ратомир Тасић, који је изванредно пропагирао скојевске политичке ставове и придобијао поверење многих у-

ченика гимназије. Поред тога, скојевска организација је развијала живу активност у растурању илегалног материјала и напредне марксистичке литературе међу ученицима. Све је то утицало на јачање скојевске организације чији се рад у гимназији све више осећао. Поред тога, ученици Владимир Цакић, члан скојевске организације од њеног оснивања и Ратомир Тасић учествовали су као делегати литерарне дружине *Вуловић* на скупу литерарних ђачких дружина Вардарске бановине у Скопљу. Са њима је пошао и Васа Смајевић, који је у то време политички деловао у лесковачкој гимназији. На скупу су представници скопске медресе и Васа Смајевић одржали напредне говоре истичући револуционарне пароле.

Преко ангажованог и делатног присуства Димитријевића и других активности, политички и идејни рад скојеваца лесковачке гимназије добијао је могућност класно-марксистичког оваплоћења, формирања, и узрастања омладинског комунистичког покрета.

У децембру месецу 1934. године Сергије Димитријевић одлази у Француску, извршавајући дате партијске задатке, а вођство скојевске организације преузима Миленко Лазаревић. На одласку, Сергије је оставио лесковачкој комунистичкој омладини знатан број књига (30-40) марксистичке и напредне литературе, омогућавајући јој да настави своје политичко и идејно обликовање и узрастање.

Скојевска организација у Лесковцу имала је изузетан значај у оквиру омладинског комунистичког покрета у Србији тога доба. Према постојећим подацима, поред снажне илегалне студентске комунистичке организације у Београду, лесковачка скојевска организација била је једна од најјачих у Србији. У писму Централног комитета КПЈ упућеном Покрајинском комитету Србије, јула 1934. године дата је директива за *стварање омладинске организације у унутрашњости*, наглашавајући да скоро ни једна партијска организација није започела рад на организовању СКОЈ-а. Утолико је био значајнији рад на формирању првих скојевских организација у Лесковцу, а посебно првих сеоских илегалних партијских организација, у чему се Сергије Димитријевић, са пуно личне иницијативе, истрајно и плодотворно ангажовао.

У лето 1934. године, приликом летовања у селу Вучју, С. Димитријевић је формирао прву партијску сеоску организацију. Занимљиво је да је при том важност политичког рада и деловања претпоставио личном грађанском комфору летовања са родитељима у Словенији. Уместо да летује у овим романтичним пределима наше земље, лето је провео у селу Вучју, у кући свог школског друга Светозара Крстића. Током читавог тог боравка

у Вучју он је и руководио партијском организацијом која је у време оснивања имала 5 чланова.

Одмах је започео интензиван рад на упознавању партијске организације са револуционарним радничким покретом, његовим циљевима и политиком, као и на оспособљавању Светозара Крстића да води ову партијску организацију. Значајно је истаћи да је са члановима ове организације прорађивао Лењиново *Аграрно питање*, Хорјабинове *Основе економске географије света* (подела света на капиталистички и социјалистички део), национално питање (по партијској брошури о случају Симе Марковића), затим је тумачио *Пролетер*, итд. Чланови ове партијске групе имали су, касније у току НОБ-е, значајан удео у формирању и раду народноослободилачких одбора као носилаца народне власти.

Нешто касније С. Димитријевић је формирао и другу сеоску партијску групу у селу Чукљенику у коју су ушла три селачка. Поред њега у раду ове партијске групе ангажовао се и Светозар Крстић.

Необично је велики значај формирања ових првих сеоских партијских организација у периоду после шестојануарске диктатуре. Партијски рад на селу у Србији није био организован. Село је врло дуго остало по страни препуштено шпекулантским политичким махинацијама буржоазије. Због тога је идеолошки, а посебно организован политички рад на селу, био од огромне важности за остваривање циљева револуционарне борбе. У једном директивном писму Централног комитета из јула месеца 1934. године, упућеном Покрајинском комитету за Србију, децидирано се наводи да у Србији нигде нема партијских организација на селу, осим у околини Пожеге. Значи да је у то време Сергије дубоко осећао неопходност организованог партијског рада на селу и подухватио се озбиљног задатка да организује и оформи прве партијске организације у селима лесковачког краја. Његова делатност на селу одвијала се у смислу ширења политичких опредељења партије, а подизала је и револуционарно расположење међу селацима.

Кад је Сергије напустио Вучје, ове партијске организације наставиле су рад под руководством Светозара Крстића, који је преко њега био повезан са партијском организацијом у Лесковцу.

После одласка у Француску Сергије је и даље одржавао везу са партијском организацијом у Вучју преко Светозара Крстића, и слао му илегални материјал, лист *Пролетер* и друго.

Успостављање и одржавање партијских веза

Сергије Димитријевић је, као што је познато, још у време студија на Београдском Правном факултету, био активно укључен у илегални омладинско-студентски комунистички покрет, непосредно суделујући у врло живој и интензивној политичкој борби. У то доба, почетком тридесетих година, одвијала се снажна политичка борба на Београдском универзитету, у којој су се спремали и калили многобројни касније руководећи комунистички кадрови. Судећи према литератури и писаним казивањима, нарочито од јесени 1931., а и нешто раније, на поменутом Универзитету остваривале су се обухватне и ситематске акције у циљу што адекватнијег укључивања и организовања омладинаца - комуниста у одговарајуће илегалне партијско-политичке групе, са одређеним задацима и обавезама. Ове илегалне студентске комунистичке групе, то јест политички изграђени и у демонстрацијама проверени организовани појединци, представљали су једну врсту руководног политичког органа међу студентима на Универзитету. Нажалост, овај и други видови организованог и систематског илегалног партијско-политичког деловања студената на Београдском универзитету се често занемарује и превиђа од стране појединих писаца; можда зато што и поред неких књига које се баве омладинским студентским покретом, ови његови почеци и обнова тридесетих година нису довољно студиозно истражени и изучени, у смислу одговарајућих реконструкција система организовања и састава појединих илегалних група, на пример. Међутим, Брана Јевремовић, као непосредни организатор појединих илегалних студентских комунистичких група и организација, у писаној изјави С. Димитријевићу, указује на чињеницу да су у јесен 1931. године на Београдском универзитету почеле да се одвијају широке акције за организовање омладинаца - комуниста. То су биле илегалне омладинске групе студената комуниста на Универзитету - прецизира Јевремовић, додајући да су служиле као руководни политички орган међу студентима на Универзитету.*

У поменутој писаној изјави, што је за наш прилаз од посебног значаја, Брана Јевремовић истиче да друга С. Димитријевића познаје одавно, па дословце пише: *Кад се, крајем 1931. г. на Београдском универзитету развила интензивна политичка борба, друг Димитријевић се укључио у рад напредне студентске*

* Писана изјава Бране Јевремовића, од 11.1.1955, оверена од установе. - Оригинал у Архивској збирци С. Димитријевића, а ксерокс копија у збирци Н. Цветковића.

омладине. При том прецизира да је у јесен 1931. и то вероватно новембра или децембра, друг Димитријевић ушао у једну од ових група (мисли се на илегалне студентске комунистичке групе). Њему је та појединост била позната, како видимо даље из изјаве, пошто је лично организовао ту групу. Занимљиво је да С. Димитријевић при навођењу овог дела изјаве у студијско-меморарском тексту *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934* у заградни бележи да је руководилац те групе било друго лице*. Овај пасаж о предисторији успостављања партијских веза Б. Јевремовић у својој писаној изјави закључује речима: *Као члан ове групе друг Димитријевић је узео учешће у свим облицима тадашње студентске борбе, како у широким протестним акцијама тако и у илегалном раду.*

У то време С. Димитријевић активно учествује у студентским демонстрацијама у Београду против диктаторског режима. Уз то живо и непосредно суделује у раду студентских семинара на београдском Правном факултету, нарочито на економској групи, иступајући са изразито марксистичких позиција, што је представљало један особен вид политичког деловања. Након успешног рада у илегалној студентској комунистичкој организацији, спроводећи њене директиве у време ускршњег школског распуста 1932. формирао је прву илегалну скојевску организацију у Лесковцу после шестојануарске диктатуре,** која је одржавала састанке и у његовој родитељској кући, као и код Радмиле Миловановић.***

* Сепарат из *Лесковачког зборника*, IX, Лесковац, 1969.

** Ibid.

*** У једном од хварских разговора С. Димитријевић додаје ову појединост око одржавања састанака и у кући Радмиле Миловановић, напомињући да је она становала у непосредној близини: - *И мој отац, а и Драгиша Миловановић, иначе комуниста у периоду 1919-1921, примећивали су да ми одржавамо састанке и водимо политичке разговоре, али се томе нису супротстављали ни једном речи, напротив, они су имали разумевања за то, упркос могућим опасностима. А да су наши родитељи имали другојачију оријентацију и да је то била средина са другим погледима, тако што сигурно не би било могуће... Међутим, оно што је тада било карактеристично - настоји Димитријевић да прошири своје опажање. - то је да су се понекад састанци партијских група и ћелија одржавали и у становима појединих људи који нису били партијци, али су симпатисали покрет и били лично повезани са неким из групе што су у њих имали потпуно поверење. Сви су они знали да су то састанци комуниста, али нису знали да је то, на пример, састанак руководства ћелије, или некакав договор*

Све су то, поред осталог, биле потврде његове политичке одлучности, као и вид провере оданости и припадништва покрету, што су претходиле успостављању и одржавању партијских веза и пријему у Партију.

Ако се баци један општији поглед на партијске везе и контакте које је С. Димитријевић успостављао и одржавао у току 1933. и 1934., може се уочити да су оне биле бројне, а по садржају, структури и карактеру, различите. А те везе су успостављене на неколико основних релација:

1) Између самих организација, односно између Покрајинског комитета за Србију и Окружног комитета у Лесковцу, и обрнуто;

2) Између Покрајинског комитета и месних организација у Јагодини и Куманову, као и у обрнутом смеру;

3) Између Покрајинског комитета и појединих руководица, и то из Лесковца, Благоја Николића, илегалног партијског руководиоца из Јагодине;

4) Између Покрајинског комитета и појединаца као што је Трајко Стаменковић.

Ово успостављање и одржавање партијских веза имало је за циљ, поред осталог, и слање партијских материјала, информација, извештаја, директива, штампе и сл. у те партијске организације. Међутим, овде треба издвојити и нагласити да они појединци који су преносили партијске директиве и извештаје организације, углавном нису пребацивали ону другу врсту материјала. Другим речима, све те партијске везе, без обзира на ниво и релацију, биле су у функцији слања и растурања одговарајућих партијских материјала, што је садржински осмишљавало њихово постојање.

Док су прву врсту веза на релацији Покрајински комитет - Окружни комитет у Лесковцу одржавали организациони секртар ПК, другу врсту веза са месним организацијама одржавала су и посебна лица задужена за слање материјала, на пример Лазар Лилић. Приликом преношења и дистрибуције партијског материјала са Лесковцем коришћена су друга, нова лица из редова симпатизера, како би се заштитио појединац који одржава основне партијске везе.

Свака од поменутих група, веза или релација која је ишла преко С. Димитријевића, имала је своје особености и нека

****око синдикалног рада, или можда "Абрашевића" и "Дубочице", што им није никада тумачено - објашњава нам С. Димитријевић ову особеност, истичући да му се у више од десетак изјава илегалних партијских радника појављују сведочанства о томе.*

битнија обележја, што их и поред свих сличности, међусобно подваја и разликује. Тако на пример веза између Покрајинског комитета за Србију са ОК Лесковца значајно се разликује и по квалитету садржаја и комуникација и по квантитету, од веза између Покрајинског комитета и других месних партијских организација, пошто су оне ишле преко једног посредника. Та разлика је, између осталог, присутна и у томе што је прва директна, а остале две посредне. Док прву врсту веза на релацији ПК Лесковац - ПК одржавају организациони секретар и посебно задужено лице, дотле ону другу врсту (ПК - месна организација Јагодине, Куманова - ПК) одржавају посебни представници месних организација повезаних само са Димитријевићем.

Приликом гласних размишљања и анализе ових особности и разлика С. Димитријевић дословце каже:

- *На вези Покрајински комитет - ОК Лесковац све иде преко мене и ти су контакти по квалитету бројнији, а по садржају разноврснији. Зашто? - пита се гласно. - Зато што ја познајем цело руководство - одговара сам. - Тако када пренесем неку од директива Благоју Николићу ја непосредније расправљам о њој, коментаришем одређене појединости, понешто детаљније образложим и прецизирам, дајући више сваковрсних информација... Међутим, на релацији са Јагодином или Кумановом, ја сам посредник у преношењу материјала или човек који повезује секретара партијске организације са Покрајинским комитетом. Тим посредничким путем никакви извештаји, директиве и слично не иду преко мене - каже, па не желећи да буде искључив додаје на основу нових присећања:*

- *Али, опет неке директиве везане за конкретне ствари и неки скелетични извештаји ипак иду преко мене. На пример, ако Јагодина јавља да је формирано руководство, или да је обновљен рад у организацији.... С друге стране пак када Покрајински комитет даје једно опште упутство у односу на синдикални рад, његово оживљавање, усмеравање - ја им то преносим, али све је то скелетично - поново подвлачи, да би нијанса коју износи била одређенија.*

Сећајући се појединости око преношења партијских материјала на линији са Окружним комитетом Лесковац он прецизира:

- *Партијски материјал никада нисам упућивао ни Кости, ни Благоју, већ Влади Ђорђевићу који је у оквиру Окружног комитета био за то задужен. Међутим, онај ко преноси извештаје и директиве - поново подвлачи. - не преноси другу врсту материјала која би могла да буде компромитујућа. Из истих разлога, ни Благоје ни Коста нису примали материјал - па настојећи да појасни и ближе одреди неке од тих односа, додаје:*

После састанака са мном када бих му пренео директиве из Покрајинског комитета. Благоје је упознавао Окружни комитет, а Влади сам предавао само партијски материјал. Све то не значи да и са Костом и са Владом нисам расправљао како о директивама тако и о проблемима рада у Лесковцу.

Присећајући се момената око преношења материјала везаних за Покрајински комитет за Србију, напомиње:

- Чини ми се да је Лазар Лилић у Покрајинском комитету био задужен за преношење материјала - каже врло обазриво, па прибирајући сећања додаје: - али материјал је добијан и од Бране Јевремовића, што значи да ту није било строге диференцираности.

Додирнимо само узгред неке појединости које се односе на ову првостворену илегалну омладинску комунистичку групу, о чему смо раније у два маха писали, и то само оне који се тичу њене повезаности са одговарајућим руководством.

После приказа стварања илегалне омладинске комунистичке групе у Лесковцу у пролеће 1932., и то на основу директива илегалне студентске комунистичке организације, С. Димитријевић на једном месту у студији *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934* прецизира да је у 1932. она била повезана само са илегалном студентском комунистичком организацијом у Београду, а касније са партијском организацијом у Лесковцу, када се она претворила у месно скојевско руководство.

Бавећи се питањем успостављања поменутих веза, интересовали смо се код С. Димитријевића за природу и карактер те повезаности.

- По повратку са ускршњег распуста у Београд, укратко сам обавестио руководство илегалне студентске комунистичке организације да сам у Лесковцу формирао илегалну омладинску комунистичку групу и да сам извршио постављени задатак - сећа се С. Димитријевић. - Међутим, тада није успостављена никаква непосреднија међусобна организациона повезаност - додаје уз напомену да је лично наставио да руководи радом те новоформиране групе.

Осврћући се на настајање некаквог центра, пре стварања привременог покрајинског партијског руководства, С. Димитријевић указује да формирање таквог центра евентуално треба тражити око Бране Јевремовића који је одржавао везе са већим бројем места, а од кога је Веселин Маслеша тражио да се искључиво посвети томе послу. Даље, Димитријевић запажа да је, највероватније, илегална студентска комунистичка организација у Београду, која је иначе и дала директиву за стварање илегалних омладинских комунистичких група*, знатно допринела обнови партијских и скојевских организација у Србији и Црној

Гори. Та организација београдских студената почела је, према Димитријевићевом писању, да ствара и некакав центар повезујући места у унутрашњости.*

Суочавајући се поново са напред цитираним формулацијама о стварању центра С. Димитријевић настоји да их даље развије и адекватније уобличи, инсистирајући да дословно запишемо:

- Илегална комунистичка организација београдских студената је изградила и формирала кадрове који су допринели обнови скојевске и партијске активности у Србији и Црној Гори. Из њеног крила произашли су тада поједини покрајински руководиоци. Али та организација не ствара покрајинско партијско руководство - подвлачи. - већ њени изграђени и израсли кадрови доприносе обнови партијске активности у Србији и Црној Гори. Другим речима, та београдска студентска организација је постала извесан центар у том смислу што је уздизала и стварала кадрове; а уз то дала је и иницијативу за формирање скојевских група. Али, она није давала никаква упутства, ни директиве, нити је одржавала везе, то јест није вршила улогу једног руководства, а није ни непосредно повезивала места у унутрашњости.***

* Сепарат из Лесковачког зборника, IV Лесковац, 1969, стр.17

** Ibid.

*** Напоменимо овде да се С. Димитријевић, за разлику од неких студијских радника, стваралачко-критички односи према појединим својим ставовима, одређењима и формулацијама, као што је то случај са поменутим стварањем центра и повезивањем места у унутрашњости из Партије и СКОЈ-а у Лесковцу... које и даље разрађује и продубљује на основу нових сазнања и чињеница. Када сам му пишући о обновитељском деловању и улози илегалне комунистичке организације београдских студената скренуо пажњу на поједине формулације из Партије и СКОЈ-а... које критички одбацује у мојим интерпретацијама, он у једном моменту на себи својствен начин импулсивно узвикнуо:

- Пустити те формулације, формулације...Много важније од првобитних формулација је изразити право и стварно стање ствари односа и кретања, оно што се истински догађало у одређеном моменту - па застајући додаје у смислу закључка:

- Формулисане мисли често не одражавају у потпуности стање до кога се долази тек даљом разрадом појединости и чињеница на основу њиховог новог истраживања, премишљања и сучељавања. Пронађе ли се нека нова, дубља унутрашња повезаност, која пуније одражава једно животно стање, онда то треба прихватити, без обзира што ће се разликовати од претходних одређења.

- Дакле, она је стварала кадрове - поново подвлачи, додајући. - а неки њени припадници су ишли у покрајинска руководства и на тај начин допирнели даљој обнови и оживљавању партијског деловања.

Може се претпоставити да су они руководиоци као на пример Веселин Маслеша, Брана Јевремовић, Чолић, Вујасиновић, по свој прилици на неку иницијативу из Централног комитета КПЈ, радили на обнови тих руководства. И природно је било да узимају кадрове који су израсли и формирали се у студентском покрету, где су борбено проверавани, потом раднике оформљене и произашле из синдикалног рада и деловања, као и раније формиране партијске кадрове попут Трајка Стаменковића, на пример.

Овде треба приметити да на многим местима илегалне омладинске комунистичке групе које су формиране на иницијативу илегалне комунистичке организације београдских студената, нису прерасле у скојевске организације, нити су имале неку улогу у партијском повезивању као што је то био случај у Лесковцу. Неке од тих група и групица су убрзо након стварања пропадале, нестајале и гасиле се; или су пак можда само одиграле улогу у смислу формирања и припреме кадрова за касније укључивање у СКОЈ. Уопште узев, постојања и рад тих група у унутрашњости представљало је, сликовито речено, неку врсту припремног, кандидатског стажа за евентуални будући рад у илегалној студентској комунистичкој организацији након доласка на прву годину студија у Београд.

Али овде истовремено треба подвући да је илегална омладинска група у Лесковцу, што је карактеристично, прерасла у скојевску организацију и да је одиграла врло крупну, пресудну улогу, у успостављању партијских веза и то у првом реду захваљујући њеном организатору и руководиоцу Сергију Димитријевићу, студенту Правног факултета.

- Поједине илегалне ђачке омладинске комунистичке групе које су студенти створили у унутрашњости, без обзира што нису у свим случајевима прерасле у скојевску организацију - одиграле су припремну улогу за регрутовање будућих припадника илегалне студентске комунистичке организације у Београду - подвлачи С. Димитријевић питајући се гласно: - Како ћеш да се повежеш са новим студентима који долазе на прву годину студија, и кога ћеш најпре укључити у студентску организацију? Сигурно онога који је већ раније нешто политички радио и учествовао у ђачким скојевским групама у унутрашњости.

- Није искључено да је иницијатива за стварање појединих илегалних ђачких омладинских комунистичких група у унутрашњости била везана за проблем обухватања нових припад-

ника илегалне студентске комунистичке организације на првој години студија. Јер су старији припадници, знам из личног искуства, препоручивали и указивали на оне који су погодни за обухватање и рад у студентској организацији.

Међутим, када је реч о повезивању лесковачке омладинске комунистичке групе са комунистичком организацијом београдских студената, или са одговарајућим покрајинским руководством у Београду, С. Димитријевић је категоричан:

- Илегална комунистичка организација београдских студената, осим примања информација - није одржавала тешње везе са новоформираним групама у унутрашњости, нити је слала нека упутства за рад, нити је била овлашћена за то, јер није имала улогу скојевског руководства за Србију. Зато, када је у Лесковцу већ била створена илегална омладинска комунистичка група дата је директива да се она повеже тамо, у Лесковцу, што је практично значило да је ова скојевска организација у Лесковцу касније радила и деловала на основу инструкција и директива месног, односно Окружног партијског руководства. Уосталом, ја у "Партији и СКОЈ-у" пишем о каснијем повезивању са партијском организацијом у Лесковцу - наводи он у духу потврде свог става из поменуте студије, па накнадно додаје:

- Створене омладинске комунистичке групе у унутрашњости и студенти који су радили са њима омогућили су, после стварања Покрајинског партијског руководства, повезивање са тим местима. Према томе - закључује, понављајући понешто само да не би било забуне. - илегална студентска комунистичка организација не повезује места у унутрашњости, већ омогућује њихово повезивање са настајућим покрајинским центром.

Уосталом, свако ко је произашао из илегалне студентске комунистичке организације и у њој се формирао, изградио, тај је касније делујући лично, преносио сва стечена искуства из илегалног рада: и комунистичка схватања и конспиративност и организаторску предумисливост, у рад илегалне омладинске комунистичке групе коју је формирао.

- И не само то - допуњује С. Димитријевић. - такав изграђени појединац преносио је у њу облике и методе рада, улогу прочелника, сазнања из марксистичке литературе. Дакле, ту нема формалних директива и упутстава за рад, али је у пракси присутно преношење искустава, политичких и марксистичких знања и духа онога што је била партијност, односно "скојевност", ако тако може да се каже...Јесте - застаје мало, ћути па одмахујући главом додаје: - И има и нема директива; то је типичан пример дијалектике; то јест, нема директива, али је зато свеприсутно преношење начела, духа и суштине њиховог рада.

Пошто С. Димитријевић пишући о предисторији ства-

рања те илегалне омладинске комунистичке групе у Лесковцу, напомиње да је уз директиву о формирању било и упозорење да се при том не успостављају везе са месним партијским руководством или познатим комунистима*, интересујемо се за смисао и сврху те мало необичне предострожности, тражећи допунска објашњења.

- У то време почетком тридесетих година, због учесталих провала био је растурен приличан број партијских организација па и није било података ни потпунијег увида у њихово стање. Поред тога, тада је деловала и група Симе Марковића - каже, па питајући додаје: - Шта, да се повезују са неким фракционашима? Уосталом, онда нико није имао представу да у Лесковцу постоји партијска организација - закључује.

Напомињемо да се из његове студије *Партија и СКОЈ*... назире да је имао извесну представу о партијском раду и деловању у Лесковцу.

- Ја сам наслућивао да нешто постоји, али нисам имао директиву за повезивање... А о постојању Окружног или Месног комитета пре мога повезивања са Благојем Николићем нисам имао појма. Знао сам да Благоје има неку значајнију улогу, али шта је у организационом смислу било иза њега - то нисам знао! - па још једном понавља ове речи као да је тиме хтео да појача своје тврђење.

- Наш разговор том приликом почео је од тога - сећа се Димитријевић - да сам обавестио Благоја да припадам илегалној студентској комунистичкој организацији у Београду, да сам по њиховој директиви створио омладинску комунистичку групу у Лесковцу, да сам добио директиву да се повежем са партијском организацијом у Лесковцу, и да се зато обраћам њему. А он ми одговара: "Обратио си се на право место, јер сам секретар Окружног партијског комитета, у коме су Коста и Влада, али смо остали без партијске везе..." - Ту застаје, па мало потом додаје: - То је суштина нашег разговора и контакта, о чему подробније пишем у "*Партији и СКОЈ-у...*"

Додајмо да је на тај начин у личном контакту са Б. Николићем, С. Димитријевић све до одласка у Француску одржавао везу између Покрајинског комитета Србије и Окружног комитета у Лесковцу.

Рецимо на крају да би било захвално у једној другој прилици обратити посебну пажњу Димитријевићевом успостављању и одржавању партијских веза на свакој од напред поменутих релација (између ПК и месних организација, па између ПК и

* Др С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934, Лесковачки зборник, IX, Лесковац, 1969.*, стр. 17.

појединих руководица, те између ПК и појединаца), као и на делатни садржај те активности.

СТУДЕНТСКИ ДАНИ

** Учешће у раду студентских семинара на београдском Правном факултету*

С. Димитријевић је почетком тридесетих година са једном групом другова, студената, врло живо и активно учествовао у скоро свим значајнијим семинарским расправама економске групе припреманим и одржаваним на Правном факултету у Београду. Семинари су организовани на разним нивоима и ступњевима, од оних на првим почетним годинама студија, па преко завршних докторантских курсева; а исто тако и у оквиру различитих предмета и група на студијама: на економској, грађанско-правној и другом. При том су, разумљиво, биране најразличитије теме за предмет дискусије које је група ангажованих и комунистички оријентисаних студената и њихових присталица и симпатизера скоро увек политички бојили, па су ти семинари претварани у неку врсту дебатних марксистичких кружока и клубова. Ти јавни иступи и учешћа у расправама нису била само спонтана реакција на буржоаско-грађанска схватања и прилазе, већ су била темељно и студиозно припремана на основу одговарајуће марксистичке и друге напредне литературе, нудећи и одређену теоријску разину и ниво. Због свега тога, као и због оштрих полемичких сучељавања, пуних варничавог дијалошког набоја, између поборника различитих схватања, класне припадности и опредељења, често се догађало да ове семинарске расправе прати велики број заинтересованих из студентских редова и ван њих. Пошто је овом особеном виду политичког деловања са марксистичких позиција релативно мало писано, бар када је реч о почетним тридесетим годинама, ми ћемо се подробније задржати на садржају појединих семинарских расправа, на начин припремања и карактер суделовања у њима, указујући посебно на улогу и допринос С. Димитријевића.

У оквиру рада економског семинара, који је с временом прерастао у једну врсту легалне марксистичке трибине на Правном факултету, разматрана су различита друштвено-економска питања. Говорило се о финансијском капиталу, радницима и профиту, о последицама економске кризе и растућој експлоатацији, о аграрној проблематици, као и о актуелним економским проблемима присутним у савременом свету. Један број

учесника у раду овог семинара, а међу њима С. Димитријевић понајпре, иступали су са изграђеним и у свему марксистички оформљеним ставовима и погледима. Он је по многим од тих питања износио марксистичко-лењинистичка становишта формирана на темељу изучавања Лењинових дела и тада приступачне марксистичке и совјетске литературе. Семинарским расправама из економске проблематике, одржаним у највећој сали Правног факултета, присуствовало је по неколико стотина људи и то не само из студентских редова него и из свих других структура, заинтересовано пратећи сучељавања најразличитијих погледа и схватања, где су она марксистичка имала премоћ и превагу.

Сергије се, као и један број његових другова, веома марљиво и студиозно припремао за свако од тих јавних иступања. Обилазио је све значајније библиотеке у граду, од Народне, преко Универзитетске до синдикалне библиотеке смештене у Комори. У то време пронашао је у Универзитетској библиотеци Изабрана Лењинова дела, поједине изашле томове. Да би могао слободно и несметано да их проучава и користи морао је да издејствује одговарајуће одобрење од универзитетских власти, којим му се омогућује приступ забрањеној и сумњивој литератури, и то за потребе припреме семинарског рада.

- И данас чувам то одобрење или препоруку која ми легализује приступ забрањиваној литератури. То ми је званично омогућено од стране секретара Ректората, на интервенцију професора Драгољуба Јовановића код кога сам радио семинарски рад о штрајковима, уз образложење које указује на студијску припрему семинарских радова - каже нам Сергије, па закључује: - Била је то једна врста посебне легитимације захваљујући којој сам могао и у другим библиотекама добити све оно што је иначе било неприступачно.

И овде он прави једну малу дигресију; прелази на казивање о послератној изложби марксистичко-лењинистичке литературе коју је негде 1948. године организовала Универзитетска библиотека у Београду, презентирајући при том и реверсе са именима оних појединаца који су у периоду између два рата користили ту литературу:

- Од десетак изложених реверса из тога времена када је било својеврсна политичка храброст читати и пратити ту литературу, већи број је био са мојим именом.... У поратном периоду многи су истицали да су прочитали и користили такву литературу за семинарске радове - додаје уз напомену: - Интересантно би било то потражити у Универзитетској библиотеци, јер има значајан документарни карактер; а на основу те врсте докумената могао би се направити и одговарајући преглед "одважних" чита-

лаца марксистичко-лењинистичке литературе из тога времена...

Да је Сергије већ у то време би солидан зналац политичке економије и изграђени марксиста недвосмислено сведоче поред осталог и бројни написи из *Недељних новина*, који су додуше годину - две касније објављени. А изграђивао се активно делајући у илегалним студентским групама, потом кроз индивидуални студијски рад на изворним марксистичким текстовима и преко систематских припрема за учешће на економским и другим семинарима.

- *Догађало се да ни сви студенти-комунисти нису били у стању да иступају са марксистичких позиција, јер то није било ни лако ни једноставно - казује Сергије. - За такве приступе није било довољно бити само добар студент и комуниста, већ је била неопходна марксистичка упућеност до тог степена да би се могло марксистички мислити и резоновати о одређеним економским појавама, или о грађанско - правним односима.*

Поједини од ових семинара претварали су се у својеврсне трибине са којих се разлегао глас често врло оштре и убојите марксистичке критике, која је будила духове, умножавала поборнике и симпатизере, и збијала редове оних што су били свесно опредељени. Зато није било случајно што су актуелне и животне дискусије привлачиле по неколико стотина, па и више слушалаца са других годишта и факултета.

Постојала је тада на Правном факултету једна група од десетак марксистички добро *поткованих* студената која је редовно и систематски учествовала скоро на свим семинарским расправама. Они су наступали безмало као *професионални* диспутанти увек спремни за дијалошко војевање, ангажујући се за напредна социјалистичка гледишта уз нуђење марксистичких визија и погледа. Поред С. Димитријевића у тим дискусијама су учествовали Иво Вујковић, Цемовић и други.

Ова Димитријевићева присећања, уз разговор, пратио је и Васић, иначе колега са студија и знанац више од тридесет година.

- *Сергијева иступања увек су била теоријски добро припремљена - укључује се Васић са својим опажањима. - а због своје провокативности побуђивала су широко интересовање чак и код оних који нису били стручно упућени на одређени круг економских питања - додаје, па обраћајући се колеги из студентских дана мало у шали напомиње: - Али се догађало понекад, да учествујући и по више пута у дискусији, мало досади људима!*

Из даљег разговора и Васићевих казивања се видело да се Сергије, отварајући спорна питања, бескомпромисно борио за своје погледе и убеђења, ангажујући при том све политичке

способности. Та снажна критичарско - полемичка страст чинила је да је доста често интервенисао, упадао и жустро реплицирао.

- Доиста, није било семинара на коме нисмо учествовали и то скоро систематски и темпераментно, подижући полемички набој и "температуру" - примећује Сергије. - Али наши говори и иступања трајали су некада по 10 - 20 минута и обично представљали неку врсту кореферата, који је тему разматрао из сасвим новог угла, из социјално-класне и марксистичке перспективе, што је, природно, наилазило на сваковрсне реакције...

Из казивања учесника у овом хварском разговору могло се уочити да су нарочито на семинару економске групе за II годину биле веома живе и полемичке расправе и дискусије. Али, С. Димитријевић је као студент II године исто тако активно учествовао и у раду економских семинара на докторандском курсу где је чак и похађао сва специјалистичка предавања (овај податак указује на дубину и карактер његових интересовања).

Пошто би одслушао предавања на другој години, и остварио одређене активистичке обавезе, нашао би времена да присуствује и предавањима на докторандском курсу, не занемарујући ни могућности за забаву и друга задовољства која су чинила пуноћу живљења. Тада је, поред осталог, пратио и курс о монетарном систему и банкама који је држао Милан Тодоровић, потом све оно што је за докторанде о марксизму излагао Слободан Јовановић и др.; уз то, између осталог, посећивао је, па чак изгледа и семестрално уписивао предавања из других ствари које су га занимале, на пример историју средњовековног словенског права код Соловјева, Тарановског и других, а када би му се указала прилика он би са овим професорима, уз катедру, прокоментарисао неко од сложених и нејасних питања, уз евентуално неслагање. Тако је редовно похађао све необавезне курсеве и уписивао их у индекс. Занимљиво је да је сачувао један број скрипти из тога времена.

- Иако студент почетник, такорећи тек што сам уписао трећи семестар - учествовао сам на свим докторандским семинарима економске групе - прецизира Сергије. - То је оно када сам у лесковачкој гимназији, иако ученик нижих разреда, био нека врста асистента из физике и хемије, у вишим разредима...- присећа се и повезује ова два периода школовања. - И да знаш, не ретко су ми прилазили људи, колеге, студенти, и питали ме: "Хоћеш ли да дискутујеш?" Хтели су да чују моје излагање, иначе би са девојкама шетали по Калемегдану - додаје са мало шаливог и ведрог самољубља.

У разговору о том активном учешћу на семинарима у једном моменту сам отприлике рекао да се вероватно наступало са дозрелим ставовима.

- Не са дозрелим - прекида ме он жустро. - него са сасвим зрелим ставовима. Наступали су људи са изграђеним теоријским погледима и марксистичким схватањима. Јер, требало је супротставити се аутору семинарског рада, његовим истомишљеницима, и професору, а то се није могло без теоријски зрелих и изграђених становишта - понавља наглашавајући овај момент.

На неким од поменутих семинара С. Димитријевић је наступао и као подносилац реферата. При избору теме он је увек бирао оне ангазоване које су могле класно-политички да се димензионирају, побуђујући активистички изазовну расправу. Ако је за семинар код Драгољуба Јовановића изабрао тему о радничким штрајковима, ту је отворено указао на друштвене изворе штрајкова, наглашавајући моменте тешког живота и немилосрдне експлоатације радника, потом на историјат штрајкова, наводећи и конкретне примере радничког незадовољства и организованог испољавања револта против niskих надница, дугог радног времена и сл. За обраду ове актуелне теме служио се распложивом литературом и документацијом, а неке од својих запажања аргументовао је и чланцима из литературе о радничком питању и из званичне штампе. Видно место у овој анализи имала су сазнања и статистички подаци о тадашњим штрајковима у нашој земљи, као и неки други који су наишли на већи одјек у Србији.

- Сачувао сам један примерак тог реферата који је изазвао буру најразличитијих реаговања, јер је задирао у срж животних проблема и борбу експлоатисане радничке класе као и у облике политичког деловања, уз прикривену критичку оцену односа власти према све чешћим појавама штрајкова - напомиње Сергије.

Поред напред поменутих семинара Димитријевић се радио сећа и оног који је Цемовић држао *О положају жене у нашем грађанском закону*, о коме често говори. Јер тај семинар је био погодна прилика за излагање марксистичких погледа о женском питању, па се за то требало посебно припремити. Трагајући за одговарајућом социјалистичком литературом о овом питању, он је тада у Градској библиотеци Београда наишао на до тада изашле томове *Велике совјетске енциклопедије*, коју је овој установи поклонио Драгиша Лапчевић. У њој су, што је било врло важно и драгоцено за ондашње околности, многи важни појмови били студиозно обрађени са социјалистичког и марксистичког становишта, па су се уз спретну интерпретацију могли успешно користити у семинарским дискусијама.

- Када сам "напицао" да у Београду постоји *"Велика совјетска енциклопедија"* - говори нам Сергије некако намерно

подвлачећи реч *написао* да би истакао прегалачко упорство. - седнем па ту све детаљно проучим што је речено о женском питању. А треба да знаш да је у тој енциклопедији о сваком значајнијем појму била саопштена читава студија, па ми је то као извор сазнања и информација било врло корисно...

Уз то, су смислу припрема, проучавао је Бебела *Жена и социјализам*, потом књигу А. Колонтаја *Нова жена* и друге сличне књиге и текстове који су употпуњавали општи поглед и представу, као што је, на пример, случај са Макс Беровом *Општом историјом социјализма*. То му је омогућавало да са класног и марксистичког становишта подвргне оштрој критици подређени и обесправљени положај жене у капиталистичком друштвеном систему, не губећи из вида ни историјску пројекцију и развојност од родовске заједнице па на даље, већ према Енгелсовој књизи *Порекло породице, приватног власништва и државе*. При том је настојао да убедљиво и аргументовано образложи нов и измењен положај жене у социјализму, што је побуђивало посебну пажњу. Овакав социо-политички прилаз се битно разликовао од правничко-параграфског разматрања положаја жене у савременом друштву, у оквиру кога се нормативистички говорило где и у ком параграфу грађанског законика се третира питање жене, када се и како она изједначава у правима са малолетницима и сл. Тако једносмеран, правничко-нормативистички прилаз није могао заинтересовати ширу публику која је остајала сасвим равнодушна на овакву врсту исказивања. Али, када су о женском питању говорили комунисти бавећи се одговарајућом социолошком анализом истичући проблем неравноправности и експлоатације и отварајући при том нове визије и перспективе, онда је то занимало и све друге. Зато је оваквим расправама понекад у великој сали Правног факултета присуствовало и по више стотина посетилаца.

За та и таква иступања биле су неопходне детаљне и студиозне припреме, јер требало је говорити двадесетак минута различито и у оквиру одређене концепције - па окрећући се још увек присутном Васићу поново примећује: - *Је ли да су се овакве расправе претварале у специфичан дебатни клуб, на који су, Васићу, долазили и многи други из редова студената.*

- *Како и не би* - узвраћа Васић. - *када су ту варничиле и праштале полемике, критиковао и подривао систем. То је свакога занимало* - потврђује он.

- *Додај ми малу, белу бележницу из унутрашњег џепа од мантила* - тражи Сергије мало потом, па говорећи полугласно записује у врх једне странице: - *Студије* - *илегална студентска комунистичка организација*. - То је, рекли бисмо, нека врста ознаке за каснију ширу белешку, која ће, пренета на полутаба, да

се придружи одговарајућим исписима за будући мемоарско-студиски рад о деловању београдског студентског покрета с почетка тридесетих година... Даље записује више појединости значајних за процесе истражиачког и трагачког прилаза овој тематици на које га је побудило прегледавање обимне књиге Милице Дамјановић: *Напредни покрет студената Београдског универзитета*. Ми ћемо се задржати само на ономе што додирује моменат учешћа на студентским семинарима.

- *Ноћас сам размишљао о овим студентским семинарима и пала ми је на памет идеја око могућности постојања записника са семинара - па, застајући, бележи: записници семинара, и то подвлачи, настављајући: - Ипак, мора да они негде постоје. Из њих ће се видети ко све дискутује, о чему се расправља - поново за кратко заћута. - Ако их пронађем ја ћу на основу њих сачинити одговарајуће статистичке табеле. Даћу, на пример, преглед од 30-так имена учесника у раду тих семинара, а онда ћу на крају извући имена оних који се стално понављају, то су ти и ти... Из таквог табеларног прегледа ће се видети да једни учествују 5 пута, али други по 20 и 25 пута у различитим дискусијама.*

Ово гласно размишљање и бележење у подсетник, при разговору и после прочитавања појединих књига, значајно је и упутно са методолошког становишта па га зато шире и бележимо.

Делатност у организацији скаута и брђана

Осунчан децембарски дан пун неке блажене и топле мекоте убочијене за хварске услове и у време када другде дрво и камен пуцају од студени. Утихнуто и мирно море се мрешка под разнеженим сунцем што је измамило мноштво шетача, понајвише стараца и пензионера који би да нагреју своје зазебле кости. Бетонска стаза уз море сва се некако бљешти, пресијавају се белуци и неке узидане ситне лаштице, само овде - онде бокоре сенке растиња што ивиче ово омиљено шеталиште

Сергије застаде испред једне велике, бујне и једре агаве, која се сва надимала од унутрашњих сокова, замамно се предајући сунцу, и посматрајући је, рече:

- *Ако се сећаш, све оне агаве за које сам ти рекао да ће ове године цветати - већ су процветале, и лишће им је некако свенуло, спарушило се и клонуло - па опипајући врховима прстију набубрело лишће агаве која је сва била у напону - настави полугласно, више за себе:*

- *Агава када се припрема за цветање - сва се раскрупња,*

забрекне, усправи се и ојача, а чим прецвета, опусти се. спаруши и посрне - Ту застаде. Мимо нас прође гибавим ходом једна напупела девојка. Док се ломила у ходу око рамена и бедара као да јој се вио прамен сунца. Сергије је са задовољством одгледа, откидајући нешто од тог узвитланог прамења и не прекидајући зачету лирску мисао, додаде: - *Видиш, и агава се сва у цветању просто излије, истроши...*

Његове речи заплускивао је префињени сипкави жубор мора што се продужавао у лаганим, танким звучним нитима које су прожимале глас, мисао, ход...Колико је у тим речима било љубави за тајновите лепоте природе која се не нуди сама већ тражи да се открива, колико истанчаног смисла да се запазе, у личном искуству сагледају и провере, догађања у једној необичној биљци каква је агава? И то све наизглед у пролазу и сасвим узгредно, а уистини са много дубоке и спонтане љубави за сва збивања у природи, у крвотоку једне биљке, једног цвета. Та љубав према природи једног некадашњег припадника и активног посленика организације *брђана*, била је и остала неодвојиви део велике љубави за човека, за све људско, смислено и животворно како у друштвеним односима, тако и према помињаним природњачким колекцијама.

- *У то време постојале су друштвене организације у којима су се окупљали млади* - настоји Сергије да назначи шири историјски контекст. - *Соколска организација у време шестојануарске диктатуре поприма режимски карактер, док су у организацији скаута у већој мери тада били присутни опозициони и антирежимски елементи. И сам вођа скаута Милош Поповић био је републиканац* - каже Сергије поједностављујући неке појединости. - *Тада су се у рукавствима скаута створила два лево оријентисана језгра: једно у Загребу око листа "Нови скаут" и Лео Матеса, а друго у Београду у Савезу скаута Југославије, где сам ја био други секретар, а Золтан Биро, који је припадао истој илегалној студентској комунистичкој групи, благајник. На челу загребачке групе био је већ поменути Лео Матес, који је покушавао да преко листа "Нови скаут" и на други начин, да једну нову оријентацију скаутском покрету.*

То уношење новог друштвеног садржаја, новог духа и оријентације у организацију скаута, резултат је личне иницијативе неколицине напред поменутих скаута - комуниста. Они су се својим ангажованим односом пробили у најуже органе управе, и делајући унутар тих управних тела и органа давали нов карактер читавој организацији. Сергије Димитријевић је, може се без претеривања рећи, у томе имао посебну улогу. Али, ипак тај део ангажовања како Димитријевића тако и осталих учесника у овом настојању још увек није ни изблиза адекватно оцењен,

историјски валоризован, и поред тога што је представљао својеврстан подухват у оно време.

Треба напоменути да је тада, почетком тридесетих година, било и неких погодних услова који су поспешивали ову позитивну стваралачку иницијативу. У то доба режим је фаворизовао соколску организацију, својатајући је и бојећи је духом и тоновима који су му понајвише одговарали. То је на изврстан начин учинило да су се око скаутског покрета почели окупљати опозициони елементи и снаге. Поменули смо да је и сам вођа скаута био антирежимски настројен, што, разуме се, није било без последица по скаутску организацију према којој су режимски људи гајили велике резерве. Утолико пре, што продор напредних снага у овај покрет није остао незапажен, а појединци су већ били познати по свом комунистичком деловању.

- *Моја дотадашња активност, што се убрзо испоставило самим чином упућивања у Француску - каже нам Сергије. - није остала властима незапажена: учешће у демонстрацијама, на пример, па потом отворена комунистичка пропаганда у новинама, или деловање на студентским семинарима...*

Уосталом, стиче се утисак да је и самој скаутској организацији било веома стало да једна таква утицајна и изразито стваралачка личност, која је уживала велики углед међу студентима - буде у саставу руководећег тела, упркос негативним импликацијама од стране режимских кадрова. Јер, Димитријевић је био одличан студент, активан учесник у свим крупним захватима на Универзитету, ангажован у свим озбиљнијим дебатама, радо виђен у сваком друштву. На таквог се младог човека, уз то врсног интелектуалца широких знања и вида, с разлогом и рачунало.

Сергије се врло живо сећа појединости из тога времена, које су посебно вредне помена, јер откривају неке инвентивне и спонтане облике комунистичко-пропагандног деловања, а указују донекле и на садржину те делатности као и на оријентацију једног броја људи у самом Савезу скаута Југославије.

За време велике скаутске изложбе у Земуну, по Сергијевим инструкцијама, направљена је огромна карта света у Меркартовој пројекцији. Опредељење за ову пројекцију и начин приказивања, имао је, као што ћемо видети, своје дубље манифестационо и пропагандно значење.

- *Ево у чему је ствар - каже Сергије прихватајући оловку. - сада ћу технички да ти то објасним. - И док је говорио, на комадићу папира, спретним потезима, исцртавао је подневке.*

- *У Меркартовој пројекцији меридијани који се у сферичним пројекцијама окупљају на половима, чине површине блиске половима много већим, па када се између њих уцртају се-*

верне земље онда оне изгледају предимензиониране - ту мало застаете, као да смишља начин како би то сликовитије представио, пошто нацрта правоугаоник исцртаван уздужним цртама, између њих уписа развучену карту Совјетског Савеза.

- Замисли сада ово: на тој карти света зеленом бојом биле су означене земље које имају много скаута, жутом, плавом и другим бојама оне које имају нешто мање, а оне земље пак што нису имале скауте, као СССР, на пример, кармин црвеном... И гледај сада, увећана територија Совјетског Савеза, па онда упадљива кармин црвена боја, и још крупним словима исписано, СССР, преко те звучно - црвене површине... Зар то није био добро смишљен потез, на који полиција није могла никакo реаговати, јер је испод свега стајала легенда?

На сличан начин - присећа се Сергеје. - био је приказан Совјетски Савез сав у црвеној боји, на једној поштанској марци ове земље, где су Европа, Азија и Америка биле дате у Меркаторовој пројекцији.

Ова карта великих димензија, која је покривала цео зид, са упадљиво нацртаним и обојеним Совјетским Савезом - стајала је читаво време током трајања изложбе, вршећи скоро немо и ћутљиво своју мисију. Посетиоци изложбе одлично су разумели овај гест, док су полицијски органи и реакционарне снаге скоро немоћне пред једним оваквим духовљеном досетком.

Док нам је Сергеје причао овај детаљ сетили смо се његовог приказа совјетског филма *Живети свој живот*, у коме је на сличан, само још отворенији, идејно-политички непосреднији и ангажованији начин - пропагиран процес заснивања нових друштвених односа у овој земљи социјализма.

- Другом приликом - прича нам Сергеје, на сасвим неуобичајен али скоро идеалан начин. - растурен је велики део забрањене комунистичке и марксистичке литературе, уз остали пропагандни материјал.

То се догодило некакo у време после хапшења због напада на немачко посланство. Тада су чланови руководства Савеза скаута отворили фиоке и ормане у којима су пронашли склоњен партијско-политички и пропагандни материјал: поједине бројеве *Пролетера* и *Комуниста*, затим умножене одељке Стаљинове књиге *Питање лењинизма* и другу сличну литературу. Иако је у руководству скаутске организације било и изразитих националистичких елемената, нико није одао оне који су склонили поменути илегални материјал, јер, тиме би се компромитовао сам Савез скаута.

- После изласка из затвора ми смо покушали да те материјале прикупимо, али су били растурени у неповрат. Јер, они што су их били открили давали су их другима и то је било чита-

но и читано - каже Сергије смејући се, па додаје: - Покушали смо једном - два пута да бар уђемо у траг том материјалу. али је то скоро било немогуће.

На иницијативу С. Димитријевића и његових другова створен је у оквиру скаутске организације клуб *Брђана*. Чланови овог клуба били су они старији скаути што су већ били завршили гимназију. Припадници комунистичких и лево оријентисани организација имали су велики уплив и утицај на клуб *Брђана*. Може се рећи да је читава група била прогресивно усмерена. Поред С. Димитријевића ту су били Золтан Биро Амар и други.

У оквиру рада и деловања *Брђана* Сергије је поднео реферат на тему *Улога брђана у друштву*. Резиме овог реферата је најпре био умножен и достављен члановима клуба, а касније и и штампан.* Из самог резимеа може се видети оријентација, дух и тежња припадника ове организације.

На самом почетку овог текста Димитријевић указује на васпитни карактер скаутизма који *изграђује омладинце и оспособљава их да као појединци и заједница буду корисни чланови друштва*. И већ у овој првој реченици подвлачи друштвену улогу и функцију једног оваквог настојања да би одмах потом усмерио пажњу на важност колективног духа и начина рада као битне одлике скаутске организације која треба од сваког појединца да ствара неодвојиви део те заједнице. Занимљиво је да то заједништво посматра из угла продуктивности, па констатује да је *заједница оспособљена да као целина буде најпродуктивнија*.

Ово Димитријевићево инсистирање на друштвеној улози, на превазилажењу индивидуализма и сливању у колективност, као и на стваралачкој продуктивности заједнице, долази још до пунијег изражаја када критички говори о једној болној страни скаутизма. По њему, извидничка заједница се распада у тренутку када треба да иступи као стваралачка већ изграђена целина. И он, заинтересован за очување заједнице, упозорава на императивну потребу проналажења узрока који изазивају њено распадање. Те узроке распадању заједништва не тражи у неким спољашњим, формалним факторима, већ у садржини, предмету, методу рада, интересовању извидника, што има велику педагошку важност, а не одговара старијим члановима. - *Старије интересира живот и друштвени односи* - наглашава Димитријевић, па додаје: - *Указати на директну друштвену улогу брђана појачавши рад у том правцу значило би зауставити растурање чланова, јер би их вршење друштвених задатака држало на окупу.*

* *Брђанин*, ревија за брђане и станарице Савеза скаута краљевине Југославије, Београд, 1934., свеска 1, књ. I, стр. 24 - 25. -

После концизног разматрања основних друштвено-садржинских узрока криза и ангажованог указивања на могућности превазилажења тог стања, назначава правце те ангажованости имајући у виду њихову друштвену условљеност економско-социјалним односима тога времена. Овде је упадљиво да Димитријевић садржај, видове и облике друштвеног организовања и у оквиру једне специјализоване организације, као и појавне облике кризе, анализира у присној и неодвојивој вези са њиховом економско-социјалном условљеношћу. И ту на конкретном примеру, у непосредној пракси, доследно и стваралачки ангажовано показује директну примену марксистичког становишта о превасходној важности економско-социјалних основа друштвених кретања и преламања.

И даље, размишљајући о способности заједнице да оствари своју друштвену улогу он помиње важност припрема, које се састоје из два дела: *Први је оспособљавање појединаца и заједнице као носиоца рада и животне борбе с обзиром на њих саме - ту улогу у скаутизму имају извидничке заједнице...Изучавање друштва и закона који владају у њему, изучавање односа који постоје између његових делова, то би био задатак те друге заједнице.* Задацима две поменуте заједнице он додаје и трећу коју оригинално означава као *заједницу друштвене акције* која би остваривала намењене задатке. Ове три поменуте заједнице Димитријевић у наставку карактерише као *фазе кроз које пролазе подзаједнице - генерације чланова.*

- *Уколико би се прилике у покрету средиле - наводи Димитријевић у једном делу ових разматрања. - онда би припрема - којој је с разлогом посветио значајну пажњу. - ишла упоредо са извршењем задатка - јер и сама пракса нужно улази у припрему - додаје, следећи у свему мисао филозофа праксе. Ту признаје да је скаутизам имао донекле делатну друштвену улогу, оспособљавајући кроз рад у оквиру самог скаутског покрета, или кроз разне форме војничких припрема. - Ради оспособљавања брђана за рад у друштву - закључује Димитријевић. - мора се прећи извесан општи програм, а појединци би се посвећивали нарочитим облицима активности.* Занимљиво је овде да инсистирајући на *општем програму* не занемарује ни делање појединаца у специфичним сферама активности.

У оквиру овог текста Димитријевић посебну пажњу посвећује улози листа *Брђанин*, који би требало да допринесе у заснивању генералне линије као и у откривању постојећих проблема. Уз то, овај лист би, по његовом мишљењу, поред писања о чисто скаутским питањима и то у мањем обиму, требало да буде посвећен *углавном друштвеним односима.* Јер на тај начин, преко листа, преко одговарајућих текстова и прилога, уз непо-

средњу сарадњу у њему, брђани би се припремали за остваривање адекватне улоге у друштву, уз богаћење и подизање културног нивоа и свести. Али што је још значајније, са таквим широким и актуелним друштвеним садржајем он би се могао пласирати и изван скаутских редова, што би, разумљиво, допринело повећању самог тиража као и привлачењу и омасовљавању покрета новим поборницима. Имајући у виду управо сву важност друштвене функције тог листа указује и на елементе садржаја и уређивачке политике. Тај део листа који се бави широм друштвеном проблематиком никако не би смео да буде школски уређен. Напротив, морао би да буде врло разнолик што би му омогућило и одговарајућу популарност. У погледу садржаја требало би да доноси *дискусије кроз чланке, затим питања са одговорима и анкете описног карактера*. Уз то, у њему треба да нађу места: оригинални дописи, потом извори из научних радова, значајних књига и сл. Листу Димитријевић придаје не информативно-популаризаторску улогу већ активистичко-стваралачку и ангажовану у смислу рашчишћавања отворених и спорних друштвених проблема: *Сви спорни друштвени проблеми морају се у њему пречистити*. У исто време инсистира на активном односу скаутског покрета према акутним друштвеним проблемима: *У данашњој епоси - епоси социјалних парадокса мора и скаутизам да заузме извесно становиште према свим горућим питањима садашњице*. Да би најзад овај активистички пледоаје, донекле маскиран иза скаутских начела, завршио борбеним позивом на ангажовање за социјалну правду: *Скаутски закон: Скаут воли ближњег и брат је сваком скауту, оствариће се у раду за праведније односе - у борби за социјалну правду*.

И овде видимо како Димитријевић користи сваку прилику и могућност да протури и наметне мисао о важности разматрања друштвених односа и отворених друштвених проблема, у оквиру листа коме би други придавали уже специјалистичку намену. Он на овај начин не само да настоји да афирмише важност ових друштвених момената, већ тежи да на сваки начин створи услове и могућности за пропагирање прогресивних друштвених стремљења, као и за критику свега што је неприхватљиво са ширег друштвеног становишта.

У више махова шетње поред мора у друштву са С. Димитријевићем користио сам да му прочитам поједине делове скицираног текста, и да при том чујем његово мишљење, опаске, или нова присећања и допуне. И тако, једног лепог, осунчаног, фебруарског поподнева, док смо лагано корачајући пролазили поред насада агава, тихо разговарајући о реферату *Улога брђана у друштву*, Сергије, више узгред, напомену:

- Поменуо си моје виђење агава, овде, на Хвару... Знаш,

агаве ме интересују и с обзиром на економску функцију коју могу да имају - па застајући мало да још дубље удахне свежину, која је киптала са орошеног бујног растиња и подизала се негде са ивице камењара што га море овог јутра запљускују некако благо и умилно, разливајући се у мноштво бисерних капљица и сребрнатих мехурића, он ме запита:

- Јеси ли можда гледао на телевизији ону емисију о Мексику? Била је врло занимљива...Могло се видети шта се у Мексику све производи од лишћа агаве...Поред лепог, декоративног изгледа оно има и привредни значај.

У томе наишла је и Нада у друштву кћери.

- Кажи, Надо, каква је била она емисија о Мексику - пита је без икаквог увода, објашњења, јер хоће да ме увери у озбиљност пропуста што ту емисију нисам видео. Па скоро и не са чекавши одговор настави:

- То моје интересовање не само за агаве, већ за природу уопште, датира још из гимназијских дана...Биле су у мени тада јаке те природњачке наклоности. Онда сам, на пример, секцирао жабе - каже смешећи се некако загонетно. - Није да се о томе прича - и пружајући длан додаје уздржано, са мало самопрекора у гласу: - Ти је разрежеш, а њено ти срце, овако, куца на длану...То може да буде и непријатно, али је мене онда занимало и тако што...

И као што се брзо отиснуо у природњачка заговарања, тражећи предак у свести и сећањима, исто се тако жустро вратио разматрању о брђанима.

- На основу тог реферата направили смо закључке. Имаш ли текст при руци?

Пружам му два пожутела листа, по чијим се ивицама види да су извучена из књиге. У врх једног од њих стоји Сергијевом руком исписана библиографска белешка, одакле су листови звучени. Он их журно прелистава и шуштаво окреће по рукама као да тражи нешто што треба неопозиво да посведочи његове речи:

-Ах, ево - па удаљавајући мало тај пожутели лист папира како би јасније разабрао слова почиње да чита: *Закључак секције за проучавање реферата "Улога брђана у друштву"*.

- Јесте ли Ви лично суделовали у писању тих закључака - прекидам га за тренутак.

- Пошто сам поднео реферат на ту тему и руководио секцијом III, непосредно сам радио и на формулисању закључака који су из тога произлазили...Слушај даље: став I "Брђани треба да се баве и другим социјалним деловањем поред педагошке акције" - чита, значајно ме погледујући, као да се пита: хоћу ли разабрати ангажовану поруку ових закључака?

И када сам касније сам у потпуном миру прочитавао и анализирао те заључке уочио сам у том првом ставу снажно инсистирање на *социјалном деловању*, које се даље провлачи и кроз друге тезе и поставке. Али, исто тако, био ми је упадљив и други став, који је, рекло би се, у противуречном односу са претходним. У њему се говори о потреби искључивања политичке акције из целокупног деловања брђана и то о *искључењу сваке политичке тенденције уопште*, како се посебно подвлачи.

Ако се има у виду дух и суштина напред приказаног реферата, као и основна порука и целина ових закључака, онда се с правом може устврдити да је експлицитно искључивање сваке политичке акције у ствари једна врста паравана иза кога се прикривао прави смисао и садржај организованог деловања и непосредне стваралачке ангажованости. Уосталом, то бива више него очигледно већ из трећег става у коме се прецизно означавају најважнији задаци за предстојећу активност. Ту се под *А* истичу задаци на економском пољу, а у центар пажње стављају се *организовање и ширење задруга*, о којима је Димитријевић писао на другим местима као о искуству Совјетске револуције. Да се задруге овде помињу у сасвим одређеном, политички срачунатом смислу, сведочи указивање на друге облике удруживања *за заштиту економских интереса привредно слободних*, као и заговарање оснивања економских установа: мензи, свратишта и сл. преко којих се бар донекле могу егзистенцијално збринути они који су у неповољном положају. Из свих ових речи имплиците произилази позив на организовану акцију за одбрану класних интереса.

У оквиру тог истог прецизирања задатака, под *Б* наводе се културно-просветни течајеви, алфаветски, хигијенски, конструктивни, као један од прворазредних облика деловања, којима ту, одмах непосредно додаје *предавања у народу*. После тога посвећена је пажња акцијама које иду у том смеру: популарисању штампе за народ, помоћи код научних испитивања и контроле резултата. У домену ових испитивања увршћено је и сакупљање материјала, прављење статистичких прегледа, и спровођење анкета. (Када је реч о анкетама, напоменимо да је Димитријевић као један од аутора ових закључака већ имао скромно искуство у овом послу будући да је на подручју Поречја, са Тозом Крстићем, радио на анкетном задатку).

Један од карактеристичних задатака, према овим закључцима, било је и пружање помоћи у културним акцијама заснивања читаоница, просветних и здравствених задруга, као и ширење штедње; са друге стране борба за сузбијање штетних друштвених појава: алкохолизма, проституције и сл. Из свих побројаних појединости види се превелики опсег, разноврсност садр-

жаја и облика корисних и напредних друштвених настојања у оквиру ове специјализоване организације. Овакав друштвени садржај, видове деловања и приоритетне задатке могли су да унесу у програм рада само прогресивно оријентисани опредељени млади људи.

У четвртном ставу закључка који садржи више тачака износи се све што је потребно учинити да би се остварили напред постављени задаци. И ту је акценат стављен на неколико битних метода *уознавања друштвених односа* и друштвене стварности у целини. Обавезне и слободне *реферате* чланова ове организације, као и *дискусије* о свим актуелним проблемима предвидели су међу прворазредне начине рада. Штампa која би третирала економске и културне проблеме и овде у закључцима добила је видно место, уз скоро дикретно преузимање формулација, у нешто сажетијем виду, из самог реферата. *Испитивања на лицу места* потенцира се, такође, као један од значајних начина *уознавања друштвене стварности* и то кроз практичне додире и везе са народом, на излетима, у посетама селу, радионицама, логорима. Та испитивања требало би да имају научни карактер, а могла би се остваривати и преко посета у већим или мањим групама.

Ако се у заговарању практичних веза са народом причује призив политичког упућивања, у последњој реченици закључка он постаје више него изразит и јасан. Јер иза речи о раду са народом, стоји скоро отворен дозив за организовање покрета у широким масама, па се у наставку, као допуна, додаје *културни и економски рад*. У овим речима несумњиво је присутна политичка тенденција која се не исказује као агитка и парола, већ се донекле прикрива иза стварног садржаја политичког деловања. То бива утолико јасније ако се има у виду дух и смисао претходних ставова ових закључака као и основне преокупације реферата о *Улози брђана у друштву*.

Пошто смо се упознали са овим појединостима из садржаја *Брђанина* запитали смо Сергија: да ли је са овим новим иницијативама био упознат Покрајински комитет и да ли су се припадници организације о свему овоме међусобно јавно договарали а потом организовано и систематски наступали.

- О новим иницијативама које су уношене у скаутски покрет од стране комунистички оријентисаних појединаца, био је обавештен и Покрајински комитет - каже нам Сергије анализирајући то стање веза и односа. - *Руководство Покрајинског комитета било је у току са свим делатностима друштвеног карактера. Оно је пратило моју сарадњу у листовима, публицистичку ангажованост у "Недељним новинама", активност на Универзитету...А и ја сам их упознавао са тим, па су они накнад-*

но, после детаљног нформисања, одобравали такву моју делатност.

Истовремено са овим Димитријевићевим активизмом било је у току и студентско руководство у Београду. И оно је будно дратило свако његово настојање, предузимљивост, делање. Сам Сергије је доносио из Лесковца поједине бројеве *Недељних новина*, па су од стране Золтана Бира и других читани они пропагандни, комунистички чланци и прилози, који су у свему били у сагласности са јавним иступањима и комунистички обојеним дебатама. На сличан начин праћено је деловање и активност и свих других припадника комунистичког покрета, и то не само у оквиру скаутске организације, већ и на најширем плану.

- *Договори о пропагирању комунистичког садржаја и акција у оквиру "Брђана" били су углавном отворени и јавни, а нарочито између истомишљеника, као што смо били Золтан Биро и ја. Ми смо у ствари стално били заједно; присно смо и нераздвојно друговали, о свему се договарали. Ако би се појавила нека нова личност, водили смо рачуна о њој, настојећи да је укључимо у наше редове...Ово можеш да провериш и у разговору са Золтаном - напомиње Сергије, застајући и премишљајући да ли да настави да говори о окупљању другова у такозваном виц-клубу, јер то казивање може да изазове подозрење, и да пружи могућност за неадекватне и злураде интерпретације. После неког времена ипак наставља да прича, образливо, са пуно узгредних објашњења, тумачења, која нисмо стигли у свему и до детаља да забележимо:*

- *Ми смо се у Београду, као студенти, састајали код "Пеливана". То је била посластичара која је као специјалитет спремила лешник-алву. Ту смо се неорганизовано, по личној жељи и потреби окупљали, али ипак доста често, и у знатном броју. Људи који су се ту налазили да измењају мисли и да мало прођаскају већином су били комунисти...Поред осталих код "Пеливана" је долазио и познати комуниста и револуционар Штајнфелд, који је био и на робији...Било је то једно отворено друштво - сећа се Сергије. - коме је могао свако да се придружи. Најчешће смо седели за столовима испред посластичаре, причали вицове, шалили се и разговарали о свему и свачему. Не ретко и о озбиљним, актуелним политичким темама.*

Друштво које се ту окупљало називало је у шали, а и ради извесне предострожности, ово место *виц-клубом*. Свако ко исприча два добра вица могао је да постане члан овога клуба. И то *друштанце*, како бисмо га назвали, чинили су у ствари добри и вишегодишњи знанци и присни пријатељи, који су имали слична интересовања и заједничку потребу да се чешће виђају.

-Поред обичних, свакодневних тема и повремених политичких разматрања - наставља Сергије. - причали смо доста често и антирежимске политичке вицeve, који су представљали једну врсту протеста општеномислиног духа, на ондашње прилике и ситуацију - па пошто мало поћута, запита ме са неком пригушеном изазовношћу у гласу:

- Мислиш ли да је моје интересовање за вицeve од ско-ра? Како бих ја иначе могао имати око 22.000 забележених вицева? - преноси он сада тему разговора на једно друго поље.

И нама сада бива јасно зашто Сергије у свакој прилици када чује какав добар виц, журно вади бележницу и оловку и одмах га записује. То чини и у ходу, ако узгред, у шетњи, чује какву сочну духовитост или пошалицу, за столом у ресторану, на клупи у парку, док чека код лекара... Увек и у свако доба је спреман да из области вицологије, како се понекад сам шали, региструје све што је по његовој процени занимљиво и вредно па-жње и да потом то унесе у одговарајуће укоричене свеске, неу-морно препричавајући најдуховитије појединости..

Дизање партијске заставе у небо - особен начин

израде и растурања летака

Млади Сергије Димитријевић је у партијско-политичку активност уносио пуно проналазачког духа, стваралачке инвен-ције и досетљивости. Ни у једном од тих послова није се држао уходаних путева и крутих шаблона, већ је увек смишљао и тра-жио нова, још погоднија решења. Понекад су те иновације биле неприхватљиве из неких разлога, па нису могле у свему да буду изводљиве; други пут су опет захтевале изузетне физичке напо-ре и сл. У таквим приликама је користио своја знања из разли-читих области, стављајући их у службу свог друштвено-полити-чког ангажовања.

У току студентских дана једном приликом пред 1. мај пала му је напамет необична идеја. Пошто је у време првомај-ских празника најчешће истицана црвена заставица на некој висо-кој згради или торњу, полиција би је одмах када је у очи скидала и уклањала, и тако би све то трајало релативно кратко, без мо-гућности да се на овај начин трајније обележи црвени раднички празник. Имајући у виду ове моменте Сергије је смислио да се црвена партијска заставица веже за гроздове дејчких гуми-балона што би се једноставно напунили водоником и подигли високо у

небо, изван домаћаја ватрогасаца и полиције, а на очиглед на-
роду.

- *Водоник се добија врло лако* - објашњава нам овај не-
суђени студент хемије. - *Цинк се стави у хлороводоничну - сону*
киселину, и то је све. Овај материјал је сам врло приступачан, а
гас добијен тако омогућио би да њиме испуњени балони могу
слободно да плове на висинама изнад града. Ти гроздови балона
могли би да се обарају једино авионима - каже Сергије подсме-
шљиво. - а лебдели би сатима изнад Београда.

Сергије, који је тада станао у пасажу Извозне, а кас-
није Заложне банке, у Коларчевој улици, планирао је да балоне
са заставом пусти са широког и пространог крова те зграде. Али
како је све то било врло ризикантно, јер се касније евентуално
могло утврдити одакле су балони полетели, није дошло до реал-
изације ове идеје. Руководство студентске комунистичке орга-
низације није прихватило овај план, поред осталог можда и зато
што је његово остваривање могло да доведе до хапшења поје-
диних значајних партијских активиста који су у то време стано-
вали у истој згради, а то се није смело допустити. Тако, на при-
мер Брана Јевремовић је знао за Сергијеву везу са Покрајин-
ским комитетом и за његову широку упућеност и контакте са
партијским кадровима, што се није смело разоткрити. А у поме-
нутој згради станао је један од активиста из најужег партиј-
ског руководства, о чему се такође морало водити рачуна. То су,
уз све остало, били неки од разлога што ова намера са балонима
није доведена до краја.

Исто тако Димитријевићу је пало на памет да заједно са
члановима своје илегалне студентске групе приступи изради ле-
така уз помоћ мале четвороредне дечје штампарије. То је у
ствари била једна врста дечје играчке где су слова била од гуме,
распоређена у четири реда. Она су могла да се посложе као код
печата и да се отисну на хартији.

За ову прилику били су срочени кратки, сажети тексто-
ви у виду поруке или паролe од неколико реченица, са малим
бројем речи. Пошто би слова посложили у четири реда, они су
их бојили на дурабели преносећи то опет на хартију. Тако су на-
чинили неколико стотина летака чије творце није било једно-
ставно открити помоћу *технике* која је била врло распростра-
њена, а ипак необична и неухватљива.

- *Овом техником исписивали смо паролe општијег ка-*
рактера - присећа се Сергије, док лагано корачамо према Пла-
вој лагуни. Склањајући се за тренутак од бљештаве сунчеве бе-
лине која пали очи, мисао, у густу и некако влажну и мало мем-
љиву сенку растиња код одмаралишта *Тадић* он застаде, подиже
главу и управи поглед у даљину. - *Колико се сећам, те паролe су*

гласиле: "Живела КПЈ", "Хлеб, слобода, једнакост". "Живео СССР". - Док је тако напето гледао у даљину, као да тамо иза плаветнила хоризонта разабире неке тајне знаке што подстичу његово сећање, појавио се брод што се кроз онај широки отвор управо према Хвару. Ово кратко застајање искористили смо да забележимо Сергијеве речи допуне и присећања...

Али рад у овој техници и поред све једноставности, није био ни мало лак. Захтевао је физички напор, много времена и исто толико стрпљења и истрајности. За сваки отисак било је потребно да се чврсто, понекад свом снагом, два пута притисне, једном на дурабелу, други пут са одвојеним словима, на хартију.

- *Ево једне приближне калкулације* - каже овај заљубљеник јасних чињеница, документације и пластичног илустровања. - *за две стотине летака од по 20 редова било је неопходно да се печат хиљаду пута притисне на дурабелу и исто толико на хартију, што је захтевало зној и муку.*

Сергије и његови другови радили су скоро непрекидно неколико дана на овоме. Од сталног баратања бојом били су се измазали и умаснили. Виолет боја била им је упркос прања - приметна по рукама. Да им је неко ушао у траг, што је због природе технике било скоро немогуће, не би било тешко идентификовање самих посленика, чије су руке биле упадљиво исфарбане.

- *Јесте* - каже Сергије, прекидајући прочитавање скицираног одељка на ову тему. - *Баш тако, переш, переш и никако да се та фарба скине.* - Загледајући нокте и прелазећи палцем преко заноктица као да показује место, наставља: - *Нарочито је боја остајала око ноката, и овде, испод...*

Ове летке направљене на оригиналан и особен начин исто су тако неубичајно растурали. Бирајући позне ноћне сате, када је било мало пролазника на улици, Сергије и његови другови су их остављали у поштанске саднучиће што су се обично налазили испред кућа. Том приликом морали су да обиђу већи број зграда, читаве улице, застајујући овде - онде, да би убацили летке у улицама као што је била Мајке Јевросиме и друге сличне. И сутрадан, тражећи пошту, становници ових улица налазили су и на летке који су били потврда несмиреног духа и непрекидног активизма антирежимских снага.

- *А неке друге студентске летке растурали смо на још особенији начин* - каже Сергије седајући на једну од успутних клупа. - *Са прикривеним свежњевима летака обилазили смо места где се сакупљао велики број људи. Неопажено залазили смо у просторе гардероба, и ту у џепове од капута, мантила - остављали летке и ишчезавали непримећено.*

И доиста, када би људи касније узели своју оде-

ћу, и завукли руку у цеп, вадили би летак и читали га са чуђењем, питајући се: ко ли је то могао да им остави у цеп?

Прво хапшење у лето 1933. године

Сергије Димитријевић је као студент био неколико пута хапшен, и то како у време боравка у Београду, тако и у Паризу. Разлози хапшења су увек били различити и политички мотивисани. У затвору је боравио некада краће, успевајући да се извуче, други пут дуже, док најзад није био отеран у концентрациони логор. Ова хапшења нису имала већег одјека и утицаја на интензитет његовог партијско-политичког рада.

Први пут Сергије је ухапшен у вези са листом *Млади Болшевик*, у Београду, и то у лето 1933. године. Када смо у разговору са њим покушали да прецизирамо време и неке детаље везане за ово хапшење, које узгред, у напомени, помиње у студији *Партија и СКОЈ у Лесковцу 1931-1934**, он нам је неодредено, одмахујући руком забораву, рекао да је то било можда у јуну месецу 1933. године - додајући: - *То нам треба да утврдимо на основу постојећих докумената* - при том је сневеселио, скоро натупио лице. Тај израз као да је одавао неверицу да ће се за све то наћи довољно времена и могућности. А он је као историчар љубитељ прецизности, коју ставља изнад свега када је у питању временско одређење и разлучивање.

Пребацујући ногу преко ноге, и запућујући поглед негде у даљину и понорну дубину сећања, почео је да нам прича лагано, одмерено, па ипак не у свему сређено, као много пута раније:

- *Негде половином 1933. године дао сам своју писаћу машину студенту Ивану Рандићу, који ју је тражио ради издавања илегалног материјала. Без оклевања, али са озбиљним упозорењем дао сам му ову машину, што је видиш, ту, на столу.*

Мала црна, портабл машина, искљоцаних дирки са словима, стајала је немо, а речито, као сведок једног минулог времена. На њој је прекуцано углавном све што је овај неуморни студијски радник написао. И она крије не само делић тајне његовог богатог стваралачког рада већ и дугачу и богату сопствену историју која је вредна посебне приче.

- *Заузет својим обавезама и партијским задацима дуго се*

*С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу 1931-1934*. Сепарат из *Лесковачког зборника*, IX, Лесковац, 1969. стр. 17.

нисам интересовао за оно што се догађа са машином. Само сам успут питао: да ли је у животу?

Од чланова групе која је радила на издавању илегалног материјала и листа *Млади бољшевик*, Сергије се сада поред Рандића сећа још имена и Глигорија Флицића...

Иво Рандић, који је стајао на врло чудном становишту да што већи број људи треба да прође кроз робију, која је комунистички универзитет, када је у полицији био упитан одакле му машина и техника за пропагандни рад, без икаквог устезања открио је да је писаћу машину добио од Сергија Димитријевића. И што је још чудније, он је при том тврдио да је Димитријевић био упознат са публикавањем листа и да је знао да машину даје за издавање *Младог Бољшевика*.

- *Тачно је да сам знао да се ради о илегалном партијском материјалу. Било је речи о издавању летака и листа "Млади бољшевик" - каже Сергије. - Али, када су ме ухапсили, тврдио сам, наравно, да ништа о томе не знам, и да су све то измишљене, злонамерне оптужбе.*

Сергије је био затворен где и други окривљени за слична дела. Пошто га је Рандић тешко теретио, одмах је полиција почела са ислеђивањем, мучким испитивањем, малтретирањем. Батинали су га скоро на сваком саслушању, тражећи од њега да призна своје учешће у издавању *Младог Бољшевика*, и да открије нова лица и настојања у овоме смеру.

У једном моменту, полиција га је суочила са Рандићем, захтевајући признање по сваку цену.

- *Димитријевић је знао за целокупну нашу илегалну активност. Знао је и зашто даје своју писаћу машину - тврдио је Рандић на суочењу, гледајући Сергију право у очи.*

- *Чујете ли, Димитријевићу, ово изричито тврђење вашег колеге - питао је иследник, па уносећи му се у лице, настави: - Да ли Вам је познато зашто сте своју писаћу машину ставили на располагање Рандићу и друговима?*

- *Да, ја сам им писаћу машину дао за прекуцавање и издавање скрипата, јер за неке предмете нема уџбеника, па се морамо сналазити...*

- *Нисте знали за штампање листа - прекиде га грубо иследник, не желећи да слуша његову причу о скриптама.*

- *Појма нисам имао. Тражили су ми машину за скрипте - понављао је Сергије. - А шта су они са њом после радили то ми није познато...*

- *Није ти познато - узврати иронично иследник и свом снагом, ту из места, удари Сергија у плексус. Висока и усукана Сергијева прилика се од изненадног ударца преви, скоро преклопи. Хватајући зубима ваздух лагано се усправи, остајући сто-*

јички на истоме месту.

- *Није ти познато, је ли? А чујеш ли шта он каже? И то је открио још одмах, без икаквих тешкоћа и натезања.*

*Сергије схвати да сада брзо и без одлагања мора да понуди неке нове разлоге и аргументе, мора да понуди нову, али уверљиву, на нечему реалном засновану причу.

- *Тврдим Вам да нисам знао за издавање листа и све те илегалне послове. Зар бих им ја дао машину, када сам знао да се преко слова може утврдити извор и порекло - ту прекину не би ли разабрао како ова прича делује, па као поенту додаде: - Зна-те, ја сам био асистент на криминалистици, и све ми је то са техничке стране врло добро познато...*

Суочавање, као и свако друго ислеђивање протекло је у Сергијевом енергичном порицању и иследничком наваливању да призна и прошири листу учесника. Он је знао да би свако признање, поготову уз директне Рандићеве оптужбе донело 6-7 година робије, па је зато чинио све у одбијању и негирању полицијских тврдњи. Причао је о необичној судбини те писаће машине, о томе како је она скоро нова дошла у Заложну банку, како је купљена и сл. Веровао је да ће се из свега некако извући. И у тој оптимистичкој вери која је својство његове природе - није се преварио.

Убрзо по Сергијевом хапшењу у све се укључио његов отац, који је знао за корумпираност режимске судске и полицијске власти, и да уз помоћ новца може пуно тога да се учини. Он се обратио адвокату Јовану Тодоровићу, коме је дао 20.000 динара, што је у то време била велика сума, пошто је плата једног суплента - објашњава нам Сергије - била отприлике 1.300 динара. Адвокат који је био кум Петра Живковића, пронашао је одговарајуће везе у полицији, која је такође била поткупљена, па је Сергијева одбрана изненада усвојена, упркос изјаве Рандића.

- *Тако сам онда захваљујући ангажовању мога оца и поткупљивости ондашњих судских власти и полицијских органа, после више од десетак дана испитивања, батињања и терорисања - пуштен на слободу. Новац је у овом случају одиграо крупну улогу - закључује Димитријевић.*

Ово прво Сергијево хапшење и малтретирање није ни најмање утицало на неко његово повлачење или пасивизирање, већ је напротив, још више утврдило младог Димитријевића у овим правим борбеним настојањима. А у исто време се показало колико је било недопустиво становште Иве Рандића, који је сам процењивао да ли неко треба да иде у затвор или не. Он није знао, ни слутио да је Сергије Димитријевић у то време већ био члан Комунистичке партије, и да је одржавао везу са Покрајин-

ским комитетом на југу Србије. Рандић је на све, укључујући ту и начело да што више активиста треба да прође кроз робију, гледао кроз личну призму, некако сужено и ограничено.

Учешће на студентским демонстрацијама

Сергије Димитријевић је био врло активан учесник у свим студентским демонстрацијама које су организоване у време његовог боравка у Београду. Поред непосредног суделовања у њима, учествовао је и у припремама, у обавештавању, окупљању људи, као и у директној реализацији појединих планираних задатака, у њиховом доследном извршавању, упркос свим опасностима и последицама. А студентске демонстрације су, наглашава он, биле у свему добро организоване, смишљене, и скоро тактички разрађене, па се ту никако не може говорити о спонтаним облицима деловања. Организатор демонстрација била је студентска илегална комунистичка организација.

Пошто је о студентским демонстрацијама из тога времена доста писано и биле су предмет разматрања из различитих углова, нас је занимало како С. Димитријевић из свог аспекта сагледава њихову организацију. На ово питање он нам је директно одговорио:

- Демонстрације су организоване овако: сви припадници студентског покрета су преко својих веза добијали информације о времену почетка демонстрација, о месту сакупљања, о поводи-ма и разлозима њиховог организовања. И увече, у шетњи, на корзоу, више узгред, успут, а у ствари организационо смишљено, ширили смо круг информисаних и позваних за учешће. Свако од нас је при том вршио мобилизацију ближих и даљих симпатизера, бирајући најадекватнији начин за то. Тако, на пример, оним појединцима за које смо знали да су организовани, или су били сасвим сигурни, саопштавали смо када тачно почињу демонстрације. Другима, у које смо били мање сигурни, само смо их позивали, заказујући приватни састанак у одређено време...Ја сам тада најчешће био у друштву са Велинком - додаје Сергије, смешећи се понет сентименталним присећањима на ту младалачку љубав.

Убеђен да је корзо и шеталиште уопште у таквим приликама одиграло важну улогу, он се враћа тој раније само заче-тој мисли, тежећи да је што прецизније формулише:

- Ма како било чудно, корзо је имало врло значајну улогу у остваривању појединих настојања у студентском покрету.

Оно је, поред места за забаву и шетњу, служило и као пункт организационог повезивања. Корзо је била црвена нит и спона којом су струјале важне информације - каже Сергије, па пошто му се све учинило недовољно убедљиво, покушао је да још сликовитије формулише свој став: - *Корзо је била жила куцавица студентске организационо-информационе мреже. Захваљујући бројном стецишту младих на њему, за кратко време могли су бити скоро сви обавештени о појединим иницијативама.*

Поред ових видова помоћи, било је и других доприноса у организовању демонстрација. Сваки припадник комунистичког дела покрета, у таквим приликама окупљао би око себе веће или мање друштво, од оних студената што су дошли на предавања. Те мале групице задржаване су на различите начине до самог почетка акције; а када би демонстрације почеле, онда би се те мање и веће групе сливале у једну целину борбено расположених младих људи.

У наставку разговора било је речи о демонстрацијама у којима је С. Димитријевић учествовао, због чега је позван на одговорност пред универзитетским властима заједно са једном мањом групом студената.

- *Демонстрације су због тога биле заказане за 10 часова пре подне. То је било најпогодније време - прича нам Сергије, док лагано окреће свој ручни сат међу дугачким прстима. - Тада се завршава један део наставе, па неки студенти излазе са часова, док други тек придолазе - објашњава. - Међутим, пошто је полиција била обавештена да се нешто спрема, зграда Факултета била је затворена. Суочени са том непредвиђеном ситуацијом, окупили смо се на Студентском тргу испред факултета.*

И ту на тргу било је договорено да једна група растом виших, јачих и корпулентнијих пробије врата и на силу уђе у зграду.

Сергије, који је растом био виши од многих, иако мршав и наизглед слабашан, прикључио се групи која је хтела да продре у факултетску зграду. Пришавши вратима неколицина снажнијих подметнуше плећа и свом снагом упреше у врата. Остали су гурали не би ли их извалили.

- *Гурните јаче - повика неко - и пробићемо...*

У следећем налету тешка и гломазна врата се мало повише и попустише. Још један силовит притисак групе која се увећавала и врата се уз прскање и ломљаву провалише, тако да оних 30 - 40 одважних студената убрзо упадоше у хол факултетске зграде.

Док је ова група проваљивала врата и правила пролаз, полиција је енергичним интервенцијама и насртајима на окупљене студенте успела у приличној мери да рашчисти трг. По

ивици трга, тамо уз ограду парка и са стране уз зграде, стајали су проређени појединци, окренути према факултетској згради, на чијим су се прозорима појављивали демонстранти.

Полиција је сада своју пажњу усмерила на оне што су пробили у унутрашњост факултетске зграде и почели са прозора да узвикују паролe: *Доле диктатура* и да гласно протестују против власти. Врло брзо су се забарикадирали повлачећи се у унутрашњост зграде. Натрпан и разбацан намештај: столови, столице, клупе, табле, и остали сличан дрвени инвентар, стварао је велику и непремостиву препреку полицијским снагама, које су хтеле да пробију и похватају демонстранте.

Пошто су студенти полицији пружили организован отпор убрзо је о томе био обавештен ректор Универзитета. Како је време одмицало, а демонстранти нису уступали, ректор Универзитета је ступио са њима у преговоре. Када је постигну договор о томе да неће бити хапшења и да ће побуњени студенти одговорати само пред универзитетским властима - демонстрације су биле окончане.

После краћег времена учесници у овој акцији изведени су пред дисциплински суд. Председник дисциплиног суда на универзитету био је белоемигрант Тарановски.

Видевши у једној претходној прилици* строго режимско

* Занимљива је појединост да се студент Лазаревић једном пред тим истим судом појавио у црвеном свитеру, истичући тако и начином одевања своје опредељење. И та група у којој је поред Лазаревића био Вук Кнежевић и још неколицина других, строго је кажњена удаљавањем са Београдског универзитета и губљењем неколико семестара. Зато је Лазаревић у једном моменту када је добио реч, обраћајући се председнику суда рекао: - *Ви сте нас отерали са овог факултета, али ми ћемо се вратити на челу Црвене армије. Тада ћемо видети ко је био у праву, и ко прогони поштене и недужне студенте... Ти, Тарановски, онда се нећеш извући...*

Лазаревићева одважност у овом иступу збунила је чланове дисциплиног суда. Они су заједно са председником били изненађени дубином уверења и комунистичком непоколебљивошћу.

- *Та група са Лазаревићем и другима, која је била отерана из Београда, прелази и уписује се на загребачки универзитет - каже Сергије, па додаје: - Са њиховим ангажовањем и укључивањем у студентске организације, оживљава покрет у Загребу. Они преносе извесна искуства из дотадашњег рада и деловања, што се донекле превииа и занемарује - напомиње Димитријевић гласно размишљајући о томе.*

држање Тарановског у улози председника суда који изриче неодмерене казне прогона и протеривања са универзитета, ранијој групи студената, Сергије и његови другови су одлучили да га озбиљно застраше. Договорили су се да га сачекају када се буде спремао за одлазак у Земун, и да му онда озбиљно припрете и упозоре га на личне неприлике које може имати.

Било је прохладно, магловито зимско вече. На улицама је било све мање пролазника. Ретки појединци журно су грабили својим кућама и убрзо нестајали иза вратница. У мрачном делу Поп Лукине улице којом је требао да прође професор Тарановски, стајала је у ишчекивању једна група студената, међу којима је био и Сергије Димитријевић. Они су били прикривени у један угао, а сами добро маскирани, са шаловима увијеним око устију и лица, са високо подигнутим крагнама зимских капута и мантила.

После неког времена појавио се из очекиваног правца Тарановски. Ишао је опрезно средином улице, као да се нечега и сам плашио.

Када се сасвим приближио Сергију и његовим друговима, које испрва није ни приметио, они изронише из мрака, стадоше испред њега и за тили час га окружише, пре него што је могао било шта да предузме. Тарановски запрепашћен овим полумаскираним приликама, нагло устукну уназад. Један од оних што му је зашао иза леђа само испружи руке колико да га додирне и опомене да нема где назад.

- *Тарановски, води рачуна. Ми смо сиромашни студенти. Не можемо у Загреб на факултет* - рече строго и одсечно онај што је стајао испред њега. Иза шала вириле су само густе, мрке веће и очи које су севале.

- *Пребићемо те ако нас осудиш и протераш* - добаци оштро онај са десна што је капу натукао до очију.

- *Ако изгубимо семестре и право уписа нама је свеједно да ли ћемо бити у затвору или негде другде* - додаде Сергије, мало брундајући измењеним гласом.

- *Видиш, премлатићемо те* - припрети грубо и непоречно онај с леђа, кога Тарановски није видео, али је застрашујуће осећао његово присуство и очекивао могућност да га нечим лупи по глави.

После ових оштрих претњи и упозорења, заогрнути непрозирним мраком и завијени у маглу разиђоше се исто тако не приметно као што су се и појавили.

Ова претња и психолошки притисак на Тарановског, која је била саставни део акције младих, уз све остало, имала је известан одјек у каснијем одмеравању казни осталим учесницима у демонстрацијама.

- Цела група којој је касније суђено била је кажњена укором за учешће у тим демонстрацијама - сећа се Сергије. - Та казна била је равна одликовању, ако се имају у обзир време и околности - каже, па мало се шалећи и додаје: - Замисли, суде нам за учешће у демонстрацијама, а при том не губимо ништа - на ове речи он подиже обрве некако зачуђујуће. - Тај ми је укор негде забележен; или у индексу, или пак у студентској књижици. Тражио сам га сређујући свој архивски материјал, и надам се да ћу га пронаћи.

Када је реч о осталим учесницима у демонстрацијама, он нам напомиње:

- Брана Јевремовић је тога дана имао испит. Када је позван пред дисциплински суд, он се правдао, показујући документа, да је тога дана био на полагању испита.

Напад на зграду немачког посланства

Током децембра месеца 1933. године одвијао се завршни део узбудљивог и драматичног Лајпцишког процеса оптуженим за паљење Рајхстага, које су нацисти хтели да припишу комунистима, и првенствено познатом револуционару Георги Димитрову и друговима. Очи напредне јавности биле су окренуте том суђењу, на коме је Георги Димитров наступао готово спектакуларно. Он, као оптужени, у једном моменту појавио се у улози тужиоца...

- Том приликом је скоро раскринкан Геринг као организатор паљења Рајхстага... О томе постоје читаве књиге. Да би се схватила наша студентска акција из тога времена, мора се имати у виду читава та општа атмосфера - напомиње Сергије, започињући своје казивање о нападу на немачко посланство.

У знак протеста против овог срамног и монтираног лајпцишког процеса, студенти су нешто раније, 19. децембра 1933. године упутили телеграм суду у Лајпцигу, у коме су оштро реаговали против изрицања смртне казне Треглеру, наводећи да би извршење ове казне представљало срамоту за човечанство*. Овај протестни телеграм студената комуниста представљао је одлучан корак и осуду једног срамног процеса, а у исто време потврдио је и чињеницу о будном праћењу свих политичких токова и у међународној јавности. Следећи корак у односу на овај процес било је организовање већ поменутог напада на зграду

* Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената београдског Универзитета*, књ. II, Нолит, Београд, 1974. стр. 97 - 98.

немачког посланства од стране илегалне студентске комунистичке организације на Универзитету, у којој је С. Димитријевић и непосредно суделовао. Овај напад је изведен у поноћ између 23. и 24. децембра 1933. год., на дан изрицања лајпцишке пресуде. Напад, који је извршен тачно у поноћ, био је добро припремљен, па би било захвално обратити пажњу неким видовима те организације.

Пошто је напад планиран за позне ноћне сате, учесници су се били поделили у неколико мањих група, које су се распоредиле и заселе у локале што су се налазили у центру града, у кругу око зграде немачког посланства. Организовани припадници студентске комунистичке организације, који су се окупили по директиви, знали су за разлоге бављења у кафанама у то доба, али су седећи за столовима у диму и испарењу, причали о свему другом, само не о ономе што им је ускоро предстојало.

Група којој је припадао Сергије била се окупила код Такова. За једним столом у углу седели су неупадљиво и мало опу, Золтан Биро и Сергије. Испиијали су чај уз пиће и тихо разговарали. Трештава кафанска музика и глас певачице коме су сви били окренути, притуљивала је њихо разговор. На моменте, Сергије, који је био окренут управо према музици, нашалио би се на рачун певачице, а онда би се поново сви предано враћали започетом разговору. Иза њихових пригушених речи треперило је прикривено узбуђење, које је носило у себи и неку неизвесност.

С времена на време узнемирено би погледали на сат. Ближила се поноћ. А у кафани као да је тек почињало весеље. Певачица је погледима зазивала једну групу гостију што су седеи сасвим близу музике...

Када се приближила поноћ, Сергије и његови другови устадоше и појединачно, неопажено пробоше кроз трештаву буку и извијање гласа певачице. На улици их заплусну ледени ваздух, који је гушио децембарском студени и неком сипљивом маглом. Одмереним кораком и без икакве журбе запутили су се у правцу Крунске улице, где се налазила зграда немачког посланства. Припремајући се за ову акцију, туда су пре дан-два већ пролазили поједини учесници овог напада, извиђајући место, одмеравајући оком поједина растојања, загледајући где би се евентуално могла пронаћи *муниција*, тј. каменице, цигле и све друго за напад.

У исто време то су учиниле и друге групе. Излазећи из оближњих кафана, са разних страна, почеле су да се стичу у ову споредну, прилично уску и лоше осветљену улицу.

Децембарска студен је скоро ледила дах. Све је било подмрзнуло и као *уковано*. Сувомразица је прљила лице, руке,

врат.

- *Где ћемо наћи каменице по овој мрзлини* - запита неко из групе више за себе.

- *Снаћи ћемо се некако* - узврати Сергије увек пун оптимизма; а и њега самог мучило је донекле то исто питање. Зато је корачао загладан преда се не би ли успут приметио неки згодан предмет. Видевши на десетак корака испред себе новоградњу, сну му мисао: *Па ту има парчића од поломљених цигала, црепа.* И показујући друговима на једну недовршену зграду пође ка њој пресецајући улицу. За њим су пошли и остали, као и они што су им се већ приближили и скоро прикључили. Ту испред саме новоградње и унутра у дворишту напунили су цепове парчићима од поломљених цигала и скоро без речи, у тихој и прећутној сагласности пошли ка згради немачког посланства.

Када су се сви нашли на окупу испред саме зграде немачког посланства отпочели су *паљбу* оним прикупљеним каменицама и циглама. Одјекнуше тупи ударица каменица о зидове и фасаде. Али, већ следећег тренутка неко погоди прозорско окно и рески цијук и ломљава стакла што се рушило са висине разлеже се кроз ноћ. Потом учесташе погоци у прозоре и врата, па се тресак разбијеног стакла почео сустизати, испуњавајући већ најежenu ноћну тишину, заједно са рафалском бубњавом о зидове, гипсану фасаду, дрвене и металне оквире од вратница и прозора...

И одмах потом, на исти начин као што су неопажено дошли са разних страна - разиђоше се ужурбаног хода, али нечујно и неопажено...

- *Приликом напада полупали смо скоро све прозоре - прича нам Сергије сећајући се овог догађаја... Убацили смо пола тоне камења и цигала* - каже са мало шеретског претеривања.

Тек што су се учесници напада разишли стигла је на лице места дежурна жандармерија. Младен Патерностер, један од учесника напада, вратио се сасвим неопрезно двадесетак корака уназад да потражи своју изгубљену рукавицу. Приметивши полицајце, који су већ били ту, покушао је да побегне. Али у том тренутку, сасвим изненада, добио је јаке грчеве у доњем делу стомака, због којих је морао да застане. Полиција га је ухватила без већих потешкоћа.

- *Младена Патерностера, који је јавно продавао бројне комплете марксистичке литературе, проscribeване листове и часописе, полиција је већ имала у евиденцији* - каже Сергије. - *И пошто су га ухватили на месту напада силно су га претукли стављајући му на терет и све друге сличне комунистичке акције.*

Иако су иследници негде пред подне дошли до података о Сергијевом учешћу у овој акцији, стигли су да га ухапсе тек

много касније, јер је читав дан провео ван куће.

Агенти су још око 13 часова пронашли његов стањ у згради Извозне банке. Али, како га није било у стану, морали су да га сачекају. Надали су се да ће Димитријевић после ручка доћи у свој стан, па су га неко време стрпљиво ишчекивали. Међутим, сати су измицали, почело је напољу већ и да сутони, а Сергија није било. Мрак се увукао и згуснуо у соби и ходнику, на који су с времена на време погледали. У једном моменту заморени од стајања и ишчекивања поседали на столице, тако да су преко наслона могли да се налакте. Нестрпљење и сумња почела је да подузима агенте.

- *Можда га је неко обавестио о провали па неће ни да дође?* - питали су се међусобно.

Сергије се и не слутећи шта га чека, увек мало ужурбаних кретњи и хода, пробијао кроз вечерњу вреву, уобичајену у главним београдским улицама. На улазу у зграду проверио је да што ново није стигло од поште, а онда спорим, мало уморним ходом, пошао степеницама навише.

Када је у ходнику, недалеко од врата стана у коме је живео, хтео да упали светло, неко из таме повика:

- *Руке у вис! Полиција...*

- *Ухапшени сте* - добаци други глас из дубине.

- *Окрените се к зиду и не мрдајте!*

У томе Сергије више махинално, као да се брани, притисну на прекидач и светло откри две прилике са упереним револверима.

Полицајци му хитро прискочише, журно прегледаше да не носи какво оружје, и у један мах очекујући отпор - намакоше му лисице.

- *Пођите са нама* - наредише му, обилазећи га са једне и са друге стране.

Сергије покуша да се објасни са њима, да види и провери ко га то хапси, по чијем налогу. И шта све ово треба да значи.

- *Идемо у политичку полицију* - рекоше кратко и одсечно.

Још у току ноћи Тиљак, Вујковић и Космајац почели су да испитују Димитријевића. У иследничкој канцеларији била је упаљена рефлекторска лампа. Сергије је улазећи у просторију одмах ушао у осветљени круг који га је мало забљеснуо. У првом тренутку није видео онога што седи у засенчењу, иза лампе. Поставили су га тако да су му мање бљештаве орбиталне ивице рефлекторског круга осветљавале лице. И Вујковић, кога он није одмах препознао, започе најпре уљудан разговор:

- *Реци поштено: ко је организовао ту акцију и осим тебе ко је све у њој учествовао* - питао је смирено Вујковић.

- *Коју акцију? Какву акцију?* - освртао се Сергеје око себе, мало изненађен, и као да тражи одговор негде из оног засенчења и мрака. А одмах му је било јасно да је неко провалио учеснике у синоћној акцији напада на зграду немачког посланства.

- *Немој се збуњивати и замазивати. Знамо све о вашим нападима, деловању. Говори, ја те слушам као човек* - узврати му иследник.

- *Не знам о чему се ради? Какав напад помињете? Ништа не знам. Шта је то?* - настави Сергеје да се прави невест.

- *Хоћеш да те подсетимо?* - рече онај глас из таме, и окрену рефлекторску светилку Сергеју право у лице. Он нагло зажури и покуша да покретом главе побегне из те бљештаве жиже. - *Смета вам немачко посланство, па удри на њега. Све знамо* - подиже он глас који је дотле био уздржан. - *Похватали смо вас. Имамо сведоке!* - Мало поћута нетремице посматрајући Сергејево лице као да је хтео да провери како су деловале изговорене речи, па одмах настави са питањем: - *Ко је то организовао, и ко су све учесници?*

- *Ја ништа о томе не знам* - поново узврати Сергеје. - *Немачко посланство?* - рече некако упитно, подижући мало рамена. - *Синоћ сам прошао тамо, али не знам ни за какав напад.*

- *Подсетићемо те* - рече му Тилјак иронично прилазећи му са бочне стране, држећи један лист белог папира у руци. - *Истреси џепове на ову хартију* - нареди му строго - *Истреси да видимо?!*

Сергије се још више узнемири и некако узврпољи. Поче рукама да меша по џеповима, да преврће, копа... Иследник понови своје наређење уз ударац лактом који је пожуривао.

Када је на белом папиру истресен садржај Сергејевих џепова, видела се очигледно црвена прашина од цигала. Она се задржала у плитком удубљењу између шавова. То су били очигледни докази због којих поново промени боју лица. Више се није могло уступати пре оним што је било опипљиво и непоречно.

- *Ништа не знаш, је ли? А сада треба да те натерам све то да поједеш* - повика, киптећи од беса. - *Него, ко је све то организовао?*

- *Мени ништа о томе није познато* - покуша Сергеје поново да се брани. - *Ја сам случајно пролазио туда...*

- *Вежите га* - дрекну инспектор прекидајући његово причање о случајности. - *проговориће он мајци о свему.*

Најпре му чврсто везаше руке негде изнад чланака, а онда и ноге па гурајући га на под повезаше му руке и босе ноге, правећи од њега живи обруч.

- *Хоћеш ли да говориш: ко је све учествовао у томе нападу?*

Сергије је ћутао покушавајући да смисли нешто ново што би изгледало убедљивије. Док је премишљао чинећи се невешт, они му свукоше прљаве чарапе са ногу и нагураше му их у уста, а онда почеше да га батинају. Када би им досадило ударање, сели би на његово уобручено тело, ударајући га ногама у слабине. Често су га тумбали и преокретали тако да му је лице било забодено у под. Пошто су му табане раскрвали оштрим ударцима, насолити су их по оним кравим и отвореним местима. То је жестоко пекло и болело.

- *Пустите га, можда ће сада проговорити* - рече Вујковић.

Агенти му отчепише уста из којих наиђе крвава пљувачка.

- *Ко је припремио и организовао тај напад - говори?*

- *Нико то није припремао* - проговори Сергије, јер док се бар буде објашњавао неће га батинати. - *Све је то ишло спонтано. Без организатора.*

- *Лажеш, ви сте се унапред договорили и сакупили* - писну Вујковић жестоко. - *Види се то по силини напада... Онолике цигле, камење... Све је то комунистичка работа....*

- *Ништа није организовано* - узврати Сергије тихо. - *Доказ за то је мали Јеврејин Франц Бернат. И он је, као и други, био тамо у пролазу* - рече Сергије тек пошто је видео да у последничку канцеларију уводе Берната.

И доиста, мали Франц Бернат је био добродошао за изговор. Јер његове дечачке године, незрелост и неискуство у сваком погледу могли су бар за тренутак да скрену пажњу у другом смеру. А тај голобради младић, пун огорчења против хитлеровске расне дискриминације придружио се целој групи, као омладинац, из протеста и несуздржаног беса.

Сутрадан поново су наставили са ислеђивањем. Пружили су му прилику да се у току ноћи још домисли о своме положају, о ономе што га чека... И пошто је он углавном све упућивао на спонтану, узредну манифестацију можда тренутног нерасположења, или младалачког несташлука и обести, не признајући ништа директно - они су наставили са испитивањем и наредних дана. Сваки нови сусрет са иследницима био је још бездушнији и суровији. Вукли су га по поду, батинали, шутирали, мрцварили и кињили на различите начине. Слично су, па и горе, поступали са онима који су све одбијали, не покушавајући да нађу било какав изговор. Такав је случај био са Вукманом Крушчићем и Павлом Папом, на пример. Овај други није хтео да призна никакво учешће у акцији. Зато су га били просто унаказили и онеспособили мучењем и малтретирањем. То се најбоље читавало када би га полуонесвишћеног довели у затворску просторију, одводећи

неког другог.

Наредних дана Сергија и остале чланове групе што се ограђивала на само осам учесника, испитивали су Вујковић и Космајац. Мучном и немилосрдном ислеђивању као да није било краја. Од тог вучења и забадања главе у под, од загушивања прљавим чарапама и силне прашине коју је морао да гута приликом иследничког малтретирања, Сергије је добио шарлах. На основу првих симптома сам је успоставио дијагнозу. Црвене осипе на грудима и бол у грлу били су врло карактеристични и упућивали су на ову тешку болест.

- *Оболео сам од шарлаха* - пожалио се Сергије најпре стражарима.

- *Па ако си, цркни. Једна комунистичка уштва мање на свету* - узвраћали су му они не знајући за сву опасност од могуће заразе.

На једном саслушању он каже Вујковићу који је на сваки начин хтео да открије неке податке о целој организацији.

- *Ја не знам ни за какву организацију, али већ неколико дана болујем од шарлаха. То је врло инфективно и опасно и за вашу децу.*

Када је Вујковић то чуо, за пола сата послао је лекара. Лекар, уплашен од ове болести није смео ни да уђе у затворску просторију, већ је са вратију питао за симптоме. Када је прикупио довољно података о природи болести, која је већ узимала маха, он је обавестио истражне органе о опасности која је могла да прерасте у епидемију. Чувши то, иследници су одмах из затвора целу групу пребацили у болницу на инфективно одељење.

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА, ОРГАНИЗАТОРСКА И РЕВОЛУЦИОНАРНА АКТИВНОСТ С. ДИМИТРИЈЕВИЋА У ФРАНЦУСКОЈ

Париз је, као и Праг, током тридесетих година био место окупљања напредних снага, будући да је Француска, која је иначе са великим демократским традицијама, у то време била отворена за сва прогресивна струјања. Француска је, поред осталог, и колевка народнофронтског покрета, који је убрзо добио велики размах и масовност, а имао је и знатног одјека у свету. Зато је ова земља, а посебно Париз, била привлачни центар и многим напредним, прогресивно оријентисаним људима и комунистима. Често се догађало да су комунисти које су протеривали ненародни режими, као и они који нису могли да нађу окриље у другим европским центрима и метрополама, пронашли прибежиште у Паризу, који је предњачио у демократским и другим слободама, а посебно у погледу идејно-политичке отворености. Слободоумни студенти који су дошли у сукоб са полицијом у својој земљи, или они којима је претила опасност да падну под руку диктатуре и терора, склањали су се на париски Универзитет, заједно са већ раније компромитованим комунистима, скојевцима и симпатизерима. У том периоду у Француској је била доста јака југословенска емиграција; то су били радници у металној индустрији, шумарству, по рударским реверима, пореклом нарочито из Словеније (око Трбовља) и из других крајева наше земље. По једној слободној процени, више стотина индустријских радника, мање политичких емиграната из Југославије, студената и младих је половином тридесетих година било политички организовано у Француској. Међу студентима пак, било је по свој прилици, неколико десетина организованих комуниста, скојеваца или активистички усмерених симпатизера.*

Оцењујући снагу и размах организованог дела југословенских партијских и синдикалних радника у Француској, у мо-

*С. Димитријевић на основу расположиве документације, а и према личном увиду, пише врло прегледно о организационој структури и карактеру југословенске партијске и синдикалне организације у Француској, у другој половини тридесетих година, и то у чланку: *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату, и одлазак Југословена преко Париза, "Наше стварање", 1975, бр. 1 - 3, стр. 39*

менту када се поставило питање одласка југословенских добровољаца у помоћ републиканској Шпанији, С. Димитријевић закључује: да је постојала релативно јака југословенска партијска и синдикална организација. А указујући на њену организациону структуру дословце пише: - Стожер читаве југословенске комунистичке организације у Француској представљала је тзв. југословенска подсекција која је била при Комунистичкој партији Француске (секцији Комунистичке интернационале). То је била партијска организација која је обухватла све Југословене чланове Француске комунистичке партије, односно све чланове КПЈ настањене у Француској (изузев чланова ЦК КПЈ). Југословени, чланови Комунистичке партије који су трајно боравили у Француској, не само да су били повезани и радили у оквиру Француске комунистичке партије, они су једновременно имали и своје посебне југословенске партијске групе које су биле окупљене у поменутој подсекцији и представљале посебну организацију која је политички радила и деловала међу југословенским емигрантима.*

Додајмо овде да се на челу југословенске подсекције која је истовремено била повезана са ЦК КПЈ и са КПФ, налазио управо Сергеје Димитријевић, на што ћемо касније детаљније указати. И он је сам лично одржавао ту двоструку везу и комуникацију са представницима два поменута централна комитета, координирајући одређене иницијативе и остварјући директиве. А то руководство југословенске подсекције вршило је улогу и Југословенског синдикалног руководства у Француској, будући да је организационо повезивало постојеће синдикалне групе, усмеравајући њихову активност у одређеном правцу. У новембру месецу 1935. године дошло је до извесног организационог разграничавања између партијског и синдикалног рада, када је формиран посебан Југословенски интерсиндикални комитет. Том приликом ушло је неколико нових радника у састав комитета, а предузете су и мере за интензивирање синдикалног рада, као и за легализацију југословенске синдикалне организације у односу на уједињење CGT (Confederation general du Travail), што је било од посебног значаја. У тај новостворени Југословенски интернационални комитет, уз неколико нових чланова, ушли су сви синдикално организовани радници из руководства подсекције, а на челу се као секретар ранијег синдикалног комитета поново нашао С. Димитријевић, који је наставио да и даље одржава везу са синдикалном централом. Према истом извору,

*С. Димитријевић: - Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату, и одлазак Југословена преко Париза, "Наше стварање", стр. 37.

овај југословенски интерсиндикални комитет, као и претходни облици његовог организовања, били су саставни део иностране групе, у прво време при револуционарној CGTU, а у наредном периоду при уједињеној синдикалној централни (CGT), тзв. MOI (Main d'oeuvres immigrés - усељена радна снага). С. Димитријевић је као руководилац овог југословенског синдикалног центра био у непосредној вези са Mogaín, организационим секретаром уједињене француске синдикалне централе.

О угледу који су у Француској уживале југословенске партијске и синдикалне организације и њихово руководство говори и чињеница да су имале своје седиште и просторије у самој Француској синдикалној централни у улици Grande auh Belles бр. 33; из тога се види природа и карактер веза југословенских организација са француском синдикалном централом. Јер, мало је која инострана организација имала такве услове и могућности. А поменуто седиште и просторије биле су основни пункт и стациште југословенских добровољаца који су преко Париза ишли на шпанско ратиште.

Поред тога, овде треба поменути и *Исељеничко удружење* које су обновили водећи кадрови подсекције, на основу утврђених смерница за рад у масовним организацијама; потом Комитет жена против рата, беде и фашизма у Pas de Calais-у, па радничко културно-певачко друштво *Слога* у Паризу, као и већи број масовних организација и културно-уметничких удружења и секција попут хорске групе *Јадран*, која се касније трансформисала у хорско-музичку секцију *Удружења југословенских студената*.

Када је реч о броју партијских и симпатизерских група и обухвату чланова у њима, у периоду пред шпански грађански рат, оно се може донекле сагледати на основу сачуваног *Извештаја о раду централне југословенске секције КПФ за друго полугође 1935. и два прва месеца 1936.*, које је С. Димитријевић у својству секретара послао Политичком бироу ЦК КПЈ у пролеће 1936. године.*

* Поменути *Извештај о раду*...налази се у Архиви за југословенски раднички покрет, фонд К I, бр. 237/5, и најпре га је објавио С. Димитријевић опширније интерпретирајући његов садржај у мемоарско-студијском тексту *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза*, који је објављен у књизи *Шпанија 1936-1939 - Зборник сећања југословенских добровољаца у шпанском рату*, књ. V, Београд, 1971, стр. 314-322; а шири верзија овог текста, којом смо се служили у овом раду, објављена је касније и у часопису *Наше стварање*, 1975, XII, 1 - 3, стр. 37-47.

Овај извештај недвосмислено потврђује и напред поменуте партијско-политичке функције С. Димитријевића као и значај његове улоге у томе периоду. Поменуте групе, чији размештај и бројност дајемо у напомени, обухватале су 47 партијаца и 173 симпатизера, што укупно износи 220 политички организованих радника и студената. Уз то, треба поменути и 118 чланова југословенског *Исељеничког удружења* и синдикалне групе југословенских радника. (Напред изложеним бројевима нису обухваћене прокомунистички оријентисане југословенске организације, културно-уметничка друштва, ни новостворене групе у париском рејону).

Резимирајући један део излагања у поменутом студијско-меомоарском тексту *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату...* С. Димитријевић закључује: *Крајем 1936. године укупан број политички организованих и међусобно повезаних југословенских радника и студената достигао је 700-800 лица (по личном сећању).*

Процес јачања синдикалног јединства у Француској дао је маха повећању броја југословенских синдикалних група, уз обухватање и осталих наших радника, појединаца и мањих група. У том процесу, врло живо и стваралачки непосредно суделују и Сергије Димитријевић, као актер и организатор, потом Борис Кидрич, по преласку из Прага у Париз, донекле Љуба Илић, пре одласка у Шпанију и други.

Павле Савић, чију је врло позитивну карактеристику написао лично Јосип Броз, после краћег боравка и виђења у Паризу, у својим изјавама недвосмислено сведочи о револуционарној партијско-политичкој активности Сергија Димитријевића у време боравка у Француској. Упадљиво је да академик Савић, који без сумње поседује истанчане критеријуме и пуну представу о важности и значају контекста, С. Димитријевића помиње уз револуционаре какви су били Борис Кидрич, Вељко Влаховић, или Прежихов Воранц, односно Ловро Кухар, који је у то време био члан Политбироа КПЈ. У Париз Савић је дошао непуну годину после Димитријевића и тамо се са њим непосредно упознао, најпре у оквиру рада *Удружења југословенских студената* којим је Сергије руководио дуже време. Говорећи о својој активности и боравку у Паризу у периоду од краја 1935. до краја 1939. Савић дословце каже:

- Испраћао сам револуционаре у Шпанију, дочекивао преживеле у повратку. У Партију сам примљен 1939. године, у време највећих тешкоћа у раду са ураном. Сретао сам многе наше револуционаре, Кидрича, Влаховића, Сергија Димитријевића. Прежихова Воранца (подвукао Н.Ц.).

После краћег присећања на Прежихова Воранца поми-

ње да је по налогу Партије био председник *Удружења југословенских студената*, да је посећивао марксистичке кружоке и проучавао одређену литературу, па додаје:

- *Године 1939. све се то завршава. Рат. Септембра првог у Паризу остадосмо само Борис Кидрич. Сергије Димитријевић и ја - да би одмах потом уз сећање на своје протеривање из Француске, указао на то како је Сергије отеран у логор.**

У другој прилици П. Савић се опширније сећа активно-сти *Удружења југословенских студената у Паризу*, које је било достојан представник *револуционарног студентског покрета*, *какав се стварао у то време у земљи*, сарадње са Борисом Кидричем, а у прво реду сусрета са Титом у своме дому у Паризу. А мало даље, Момчило Стефановић, писац ауторизованих сећања Бране и Павла Савића, под насловом *Били смо Титови шифранти*, бележи: - *Од руководства студентског "Удружења" остали су само он (Павле Савић), Борис Кидрич и Сергије Димитријевић. Сергија Димитријевића убрзо је ухватила полиција и стрпала у затвор, тако да су се од свих југословенских студената-комуниста на слободи налазили само Борис Кидрич и Павле Савић.***

Одлазак у Париз

Сергије Димитријевић је током студија на београдском Правном факултету, поред веома успешног полагања испита са највишим оценама, учешћем у семинарским расправама и на други начин показивао изразите студијске склоности и интересовања, уз иначе веома живу партијско-политичку активност. Родитељи су, подржавајући таква његова интересовања, хтели да му омогуће даље студијско усавршавање на једном од напредних европских универзитета. Зато му је отац у време довршавања студија на Правном факултету у више махова предлагао да пође у Париз.

- *Отац је знао да се бавим неким илегалним работама - прича нам С. Димитријевић у једном од хварских разговора. - па*

* Брана Црнчевић, *Скица за више портрета академика Павла Савића, "Дуга"*, 15. март 1980, Н. С. бр. 158, стр. 22.

** Момчило Стефановић, *Тајни сусрет у Паризу, "Политика"*, 25.3.1980.

је поред побољшања квалитета студијског усавршавања хтео и да ме склони од евентуалног хапшења. Међутим, због ангажованости на партијским пословима и задацима енергично сам одбијао такву могућност, упркос све чешћем очевом наваљивању.*

Уместо одласка у Француску Сергије се уписао на докторандски курс и почео да прикупља материјал за докторску тезу из области аграрне политике. Намеравао је да детаљно студијски економске предности крупног социјалистичког поседа над ситним, у оквиру чега би акценат ставио на предности колективизације и задругарства.**

Посећивање докторандског курса и рад на тези представљали су добар изговор за настављање ангажоване политичке активности.

Међутим, после учешћа на Покрајинској партијској конференцији добија задатак да напише брошуру *Искуства партијског рада у Србији и Македонији*, која је требала да буде штампана у једном илеганом партијском издању, а убрзо потом и директиву да пође у Париз, што је разумљиво, довело до заокрета у његовом ставу о одласку у иностранство.

Погледајмо шта о овоме пише Тодор Вујасиновић, а потом и сам С. Димитријевић, уз указивање на неке појединости из накнадних детаљнијих разговора које смо о свему томе водили.

Пишући о појединцима који су слати у иностранство, Т. Вујасиновић помиње и слање С. Димитријевића у Париз, уз напомену да је тражено упућивање студента који би могао легално и несметано да уђе у Француску и да тамо остане дуже време. По његовим речима тај би студент требало да познаје што боље прилике у земљи, а нарочито у омладинском и студентском покрету, како би могао да уђе у руководство Међународног студентског комитета за борбу против рата и фашизма. У договору с Трајком Стаменковићем и Јоцом (секретаром "Земаљског бироа КПЈ" тзв. "Зембиља", Борђе Митровић) - прецизира Вујасиновић - *решили смо да то буде Сергије*. Они су, према даљим Вујасиновићевим наводима, претпостављали да ће С. Димитријевић без већих потешкоћа моћи да добије пасош и путне исправе, а и трошкови његовог боравка у иностранству, због могућности родитеља, не би пали на терет Партије.***

* Т. Вујасиновић на сличан начин пише о овоме у књизи *Мучне године*, "Свјетлост", Сарајево, 1965., стр. 116.

** С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934*. Сепарат из *Лесковачког зборника*, IX, Лесковац, 1969, стр. 22.

*** Т. Вујасиновић, *Мучне године*, стр. 116.

И даље, у посебном пасусу, Т. Вујасиновић подвлачи да је Димитријевић управо завршавао рад на једном задатку који смо му на тражење Паровића поверили, не помињући у томе контексту прецизније и Трајка Стаменковића, који је у свему имао врло значајну улогу. А реч је о задатку израде елабората или брошуре о *Искусствима партијског рада у Србији и Македонији*, који је Димитријевић могао завршити у Паризу и предати неком од чланова ЦК КПЈ.

Пишући о мотивима свог одласка у Париз, С. Димитријевић, поред осталог, указује да му је у вези са радом на поменутој политичкој студији и њеном финализацијом, почетком децембра 1934. године, постављено питање да ли би могао да оде у иностранство: - *Ја сам онда објаснио друговима да је почетком те школске године, 1934/1935, отац већ инсистирао да одем на специјализацију у Француску, али да сам одбио, пошто би то пореметило мој партијски рад и да сам се тада уписао на докторандски курс.*

На инсистирање другова из Покрајинског комитета, мада је школска година већ давно била почела, по добијеном налогу партије, саопштио сам оцу почетком децембра 1934. да сам ипак решио да одем у иностранство.

*Пошто сам извадио пасош, отпутовао сам за Француску, где сам стигао 20. децембра 1934. године.**

Вредно је помена да када је реч о разлозима Димитријевићевог одласка у иностранство постоји извесна разлика у прилазу и интерпретацији основних мотива између Вујасиновића и Димитријевића. Наиме, Вујасиновић уз све напред речено још тврди: - *Осим тога, сматрали смо да он треба да оде мало из земље пошто је много знао учествујући у повезивању места по унутрашњости, а и пошто је учествовао на Покрајинској конференцији.*

С. Димитријевић пак, подвлачи да његов одлазак у иностранство није био везан само за завршавање примљеног партијског задатка, за уклањање из земље због великог броја партијских веза и потребе представљања југословенског студентског покрета у иностранству, *већ и за настојања самог Т. Стаменковића да ме заштити од евентуалних хапшења, и омогући студијско усавршавање и припрему за даљи партијски рад (подвукао Н.Ц.).*

Овај подцртани став С. Димитријевића чини нам се врло уверљивим поготову када се има у виду природа и карактер његове сарадње са Т. Стаменковићем од кога је примао партијске

*С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934*, стр. 41

задатке и са којим је одржавао трајне везе и контакте. Са њим се виђао и састајао у граду, потом на Правном факултету, а одлазио је, са партијским материјалом и порукама, и у његову кућу у близини Дунава. Уз то, узајамно су водили опсежне теоријске и политичке дискусије и расправе о економској проблематици, аграрном питању, о Совјетском Савезу и одговарајућој литератури која је отуда набављана.*

- Трајко Стаменковић је, поред других контаката са студентима, долазио и на семинаре економске групе, где је врло заинтересовано и зналачки пратио, понекад врло бурне дискусије у којима сам живо и непосредно суделовао - прича нам Сергије у једном од хварских разговора. - Он је из мојих наступа, као и из наших личних сусрета и разговора о књизи "О аграрном питању" совјетског економисте Коњухова, на пример, коју сам му био обезбедио - видео моје студијске склоности и шире познавање марксизма. И као добар кадровик знао је важност научног образовања и студијског усавршавања појединаца који су за то имали услова и могућности - констатује Димитријевић, па присетивши се нечега, што је вероватно од важности за целину слике студентског покрета у Београду који има намере да обрађује, записа нешто у извађену бележницу, настављајући потом да премеће оловку између прстију.

Уосталом, поводом поменуте студије *Искуства партијског рада у Србији и Македонији* сам Димитријевић дословце пише да му је тај задатак вероватно био поверен на иницијативу Б. Паровића или Т. Стаменковића, зато што сам имао прилична организациона и борбена искуства из студентског покрета у Београду...**

Међутим, касније, неколико година после објављивања *Партије и СКОЈ-а у Лесковцу...*, у разговорима вођеним о овоме, Сергије је истицао:

- То задужење ми је можда дао Трајко Стаменковић знајући врло добро моје преокупације - а вероватно и чињенице да сам повезао више места у Србији и Македонији са Покрајинским комитетом, да сам знао начине успостављања и одржавања веза, као и да сам имао искуства у стварању сеоских партијских и скојевских организација - иако ми то није речено - додаје Димитријевић, употпуњујући своја присећања.

Симптоматично је да и у једној другој прилици поново указује на вероватно одлучујућу улогу Трајка Стаменковића у вези са поменутим задужењем и одласком у иностранство, не

* С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934*, стр. 21.

** Ibid, стр. 41.

помињући при том ни Б. Паровића, ни Т. Вујасиновића. У том моменту смо стекли утисак да што се више гомила и прикупља материјал за студијско-мемоарски прилог о студентском комунистичком покрету у Београду утолико бива јаснији утицај и улога Трајка Стаменковића на овог познатог партијског и скољевског активисту. А сам податак да је баш С. Димитријевић добио задатак да напише поменућу студију недвосмислено сведочи о ширини његовог познавања те проблематике како практично-политички, на основу личног искуства и увида, тако и теоријско-стваралачки. Али то је истовремено и показатељ његове стварне афирмисаности, као и израз поверења у озбиљне студијске могућности; а то гледано из данашње перспективе јесте и вид својеврсног признања овом лесковачком партијском раднику и активисти коме је указана част да начини синтезу практично-политичких, борбених и организационих искустава са једног ширег подручја, и то вероватно у одговарајуће инструктивне сврхе.

У више махова током лета и јесени 1934. године Сергијев отац Милан је инсистирао да овај дипломирани студент права оде у Париз, што је он, како смо већ напоменули, упорно и енергично одбија, налазећи свакојаке разлоге и оправдања за остајање у земљи.

- И можеш мислити у каквој сам се смешној ситуацији нашао када сам убрзо после искључивих одбијања, негде почетком децембра дошао оцу и рекао му да сам ипак одлучио да пођем у Париз - враћа се Димитријевић на ову појединост. - То га је веома изненадило и обрадовало, нарочито што сам сам предложио одлазак, али је одмах прихватио ту могућност.

Тако сам у Париз пошао у сасвим необичајено време, али на захтев и по директиви Партије.

Први дани у Паризу

Када је стигао у Париз, оставивши пртљаг на гардероби, Сергије је пошао да потражи смештај. Већина оних који су у то време долазили у Париз били су упућивани на адресе пријатеља, познаника, са одређеном препоруком. Међутим, Сергије је био потпуно сам, без адресе оних који би му помогли. Француски је солидно савладао још у школи, а усавршавао га и продубљивао у родитељском дому, узимајући часове, и припремајући се тако за бављење у великом свету... Занимљиво је да се

он са париске железничке станице упутио у улицу Bonnie, управо тамо где је одседао Лењин боравећи својевремено у Паризу. Потреба да потражи баш ту улицу и да се настани тамо где је некада живео вођа велике октобарске револуције, сликовито указује на младалачки револуционарни занос и окренутост идеалима прве земље социјализма. У тој је улици било неколико мањих хотела и овај млади партијски активиста запојен духом совјетског Октобра, који је још и објавио више изазовно смелих написа о СССР-у, сместио се у једном од њих, спремајући се за извршење задатка око писања брошуре који му је дала Партија.

Одмах по доласку потражио је могућности уписа на факултет и поред тога што је зимски семестар већ био при крају. Пошто је обавио све те формалности око уписа, и успоставио пријатељске везе и контакте са знанцима, учесницима у београдском студентском покрету, активно се укључује у рад *Удружења студената*, и одмах почиње интензивно да ради на писању студијског текста - брошуре *Искусства партијског рада у Србији и Македонији*.

- *Задатак да напишем студију о "Партијском раду..."* - сећа се Сергије - *добрио сам некако одмах после Покрајинске конференције на којој смо изабрали ново покрајинско руководство Партије, (на челу са Трајком Стаменковићем - што тада нисам знао), и то негде у октобру месецу 1934. године. Одмах потом, још у време боравка у земљи, отпочео сам рад на студији, припремајући белешке, организујући материјал, али све то на један замаскиран начин, конспиративно... Међутим, тек сам у Паризу могао да пишем директно, без икаквог увијања и камуфлирања, тако да сам већ у прва два месеца 1935. године био готов са тим радом, који је износио 120 страница откуцаних на писаћој машини.**

У аутобиографском делу студије *Партија и СКОЈ у Лесковцу...* С. Димитријевић на једном месту указује да је поменути рад био потписан партијским псевдонимом Радисбор Николић, који је, према истом сведочењу, а и у каснијим изјавама** *био*

* У студијско - мемоарском тексту *Партија и СКОЈ у Лесковцу...* у првом делу напомене бр. 84 Димитријевић поред указивања коме је предао рукопис брошуре *Искусства партијског рада...* назначава време када је завршен *негде у фебруару 1935. и обим око 120 куцаних страна.*

** У време интензивнијег рада на студији *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941.* С. Димитријевић је ради допуне и презцизирања одређених података 14.7.1977 године боравио у Вучју у кући Стојана Николића, са којим је имао десеточасовни разговор о

употребљен један једини пут.*

Говорећи нам у једној другој прилици о својим песудонимима из времена илегалног рада протумачио је да је Радибор Николић настао спајањем речи рад и борба, које су тада најбоље означавале смисао његовог делања; а презиме је изведено из имена деда Николче.

Настојећи да нешто више сазнамо о начину настајања брошуре и њеном садржају питали смо га да ли је радећи на њој користио литературу, и коју?

- У то време, а и раније интензивно сам читао и проучавао класике марксизма и уопште литературу о политици Партије. Имао сам Марксов "Капитал" у цепу - нашалио се, истичући изучавање политичке економије. - Па "Комунистички манифест", Лењинове радове о сељачком и аграрном питању и партији, и то у вези са предавањем у "Удружењу југословенских студената", затим "Државу и револуцију", и да не набрајам све - одмахује руком - као и Стаљинова "Питања Лењинизма" и партијску брошуру о другој бр.10 (Сима Марковић) и партијску штампу. Обавештеност о свему томе била је неопходна због заузимања ставова о класно-борбеном делању, о националном

** (са претходне стране)

скојевској и партијско-политичкој активности. У току тог разговора пронашли су га, или како је он волео да су нашали, уловили репортери Радио-Београда, по препоруци, да и њега треба интервјуисати у вези са питањем *Мој први партијски задатак*. - Са таквим захтевом обрађали су се одабраним, старим партијским активистима - објашњава он. - па их је неко упутио и на мене... То су били техничари, сниматељи, а и сарадници Радио-Лесковца. Када су забележили мој одговор, обећали су да ће ми преко Радио-Лесковца обезбедити снимак и за моју архиву - каже С. Димитријевић, а ми записујемо више да бисмо оставили траг и податак о томе.

- Тада сам се на захтев репортера Радио-Лесковца осврнуо и на моје партијске псеудониме, на начин како сам их узимао, чиме су били мотивисани... То је, знаш, причао сам ти, онај псеудоним Миша, па Роберт, па Радибор Николић. - Ове две аутобиографске изјаве С. Димитријевића су, без сумње, од значаја за изучавање његове партијско-политичке активности, па би било захвално обезбедити одговарајуће магнетограме. Поготову што, колико нам је познато, нису извршена обећања да се за његову личну архиву обезбеде ти снимци.

* С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934*, стр. 42.

питању, потом по питању карактера рада и облика организовања у оквиру ћелије, партијских веза, конспирације: као и све по питању Народног фронта и рада у масовним организацијама, културно-уметничким и спортским друштвима и сл... Слушајући га, претпоставили смо да су нека од поменутих питања била и непосредније садржана у студији коју је тада писао.

Пошто се за кратко замислио, додаде: - *И разуме се, пуно ми је при том користило искуство које сам стекао у организационо-политичком и скојевском раду у Лесковцу, као и у студентском покрету у Београду!*

Овим додатним указивањем као да је хтео да нагласи везу између теоријског упознавања и ангажованог практично-политичког рада, што је, уосталом и карактерисало његово тадашње деловање. Зато је он наше питање: да ли је у ту студију укључио и одговарајуће наводе из класика марксизма, жустро одговорио:

- *Та студија није била базирана на цитатима из класика марксизма, чега се ја иначе "чувам" јер је "цитатоманија" често приутна и може да буде штетна..., Где си ти видео да ја преносим цитате из класика марксизма осим када је то неопходно. Марксистичко учење треба да буде присутно у суштини погледа, концепција, третмана сваког појединог питања... Међутим, то је био рад - враћа се он Искупствима - који је на један популаран начин представљао уопштавање партијске праксе на основама конкретног искуства и сазнања. - Не могу нигде да га нађем - настави мрштећи лице. - Тражио сам га приликом детаљног прегледавања до сада приступачне архиве Коминтерне. Један примерак који сам задржао нестао ми је у току рата са већим делом моје архиве... Али, можда ће моћи да се пронађе касније у некој партијској архиви.**

- *Јер, рукопис сам предао другу кога је Љуба Илић у томе моменту ословљавао са Хенри, а то је у ствари био члан Политбироа КПЈ Ловро Кухар.*

- *Да ли се сећате на коме сте месту и у којим околностима предали тај рукопис - питамо С. Димитријевића, у жељи да нам прецизира неку нову појединост везану за поменутог словеначког писца.*

- *Не могу да се сетим тих детаља. Колико је година прошло од онда? - пита нас полугласно, па наставља: - Тај Хенри*

* - *До сада нисам успео да пронађем овај текст - пише С. Димитријевић - али постоји вероватноћа да се и он нађе у југословенском делу архиве Коминтерне, као што је био случај са неким мојим извештајима из Париза. - "Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934", стр. 42*

кога сам знао и под именом Луј, а који се појављује у партијској документацији и под именом Ришар и Омер - био је Ловро Кухар, познат као књижевник Прежихов Воранц - набраја нам партијске псеудониме овог писца.

Стварање илегалне југословенске студентске комунистичке групе у Паризу

Радећи на студији *Искуства партијског рада...* С. Димитријевић је истовремено ступио у контакт са напредним студентима; са многима од њих био је пријатељ и стари знанац из Београда, са студентских демонстрација и из сличних акција. ОDMAH је почео да посећује *Удружење југословенских студената у Паризу*, да учествује у његовом раду, да суделује у дискусијама и расправама, у предавачкој и другим активностима. При том прихвата се и конкретних обавеза и задужења, а самоиницијативно делује и у организаторском погледу.

Још у првим данима боравка у Паризу С. Димитријевић почиње са окупљањем студената и формирањем симпатизерске комунистичке групе. Приликом личних сусрета и контаката одабрао је оне на које би се могло рачунати, повезујући се са њима најпре другарски и пријатељски, проверавајући при том кроз разговоре њихова мишљења и ставове и о политичким питањима, идеолошкој оријентацији и припадности и сл.

- *Са многима сам се већ од раније знао* - прича нам Сергије, седећи заваљен у фотељи, у скоро сасвим празној телевизијској сали хотела *Делфин*. - *Тако на пример, сликар Бора Барух, који је као и ја био правник, имао је пуно поверење још од првог сусрета* - говори, док му се иза леђа назире сива плоха телевизијског екрана и један крупан, лепо однегован, светлозеленкасти Адамов лист. - *Са Радмилом Миловановићем сам пак добио везу преко Благоја Николића, односно Симе Погачаревића. Уосталом, комунисти се међусобно повезују у свакој средини, поготову када се као земљаци нађу у иностранству* - додаје.

После првих познанства и скоро узгредних сусрета почела су организована састанјања на основу договора о темама које су биле предмет разговора. У састав те групе, поред Баруха и Миловановића ушао је и Љубиша Илић и још један друг.

- *То је била илегална група* - подвлачи Сергије сигурним гласом и врло убедљиво - *као што је био случај и са оним првим скојевским групама формираним у Лесковцу и Вучју!* - Неко

улазећи у салу где смо седели снажно залупи вратима као да је тиме желео да потврди претходни исказ. - *Она је имала и одговарајући организовани садржај рада.*

У оквиру рада те студентске комунистичко-симпатизерске групе у Француској, коју је организовао С. Димитријевић, формиране још пре него што је званично успоставио партијску везу, обрађиване су и разматране одговарајуће политичке теме. Говорило се о Совјетском савезу, искуствима октобарске револуције, о развиту социјализма исл. о чему је он иначе и писао у *Недељним новинама*. Али исто тако расправљало се и о акуелној политичкој ситуацији у Француској, о народнофронтском организовању које је баш тада узимало размах, као и о другим сличним питањима из тадашње стварности. Сергије је о свему томе био добро обавештен будући да је још у Лесковцу редовно пратио француски лист *Li*, који је доносио појединости што су употпуњавале обавештеност и увид у друштвено политичку ситуацију Француске и шире.

- *Било је тада, а касније још и више, покушаја да се радом илегалних студентских комунистичко-симпатизерских група обухвате и студенти блиских идеолошко-политичких погледа и схватања који су избегавали организован политички рад - прича нам Сергије о потешкоћама и проблемима у томе раду, јер све није ишло тако једноставно и лако као што би се могло помислити. - Појединци су (као Душан Дончевић на пример), имали анархоидне ставове и гледања. Такве смо покушавали убеђивањем, разговорима, да приближимо нашим ставовима и облицима организованог деловања, али често без успеха. Он је спреман да са мном лично дискутује о свему и много тога прихвата, али по сваку цену избегава укључивање у групу. Према мени као појединцу има поверење, али према групи као целини - не!* - каже Сергије одсечно, приказујући неке потешкоће.

- *Било је и оних који из страха нису прихватили организовани политички рад, кога су се истински бојали. Иза паролe "против сваке организације" прикривао се често страх од хапшења - тумачи Сергије поједине паролe и схватања, наводећи при том и конкретне примере.*

- *Нешто је слично било касније код Сафета Крупића из Босанске Крупе, који је био доста изграђен, па је објављивао и марксистички оријентисане чланке. У разговорима и приликом анализе одређених појава он је са нама, на нашим позицијама, али никако не прихвата "организовање", што је у суштини био вид избегавања... Сви и Руди Супек и Грга Гамулин и ја били смо у најтешњој пријатељској вези са њим, убеђивали га и настојали да га организујемо, међутим, све је било узалуд, јер је он био за индивидуалну изградњу. А то је у ствари била једна врста реак-*

ције на поједине драматичне моменте из историје наше Партије, где су људи били хапшени, прогањани, убијани, због припадништва покрету, јер је политичка активност тада, била врста политичке храбрости - закључује Димитријевић.

- У току рада баш у овој мојој првој групи у Француској било је и оних који су отпадали, па су искључивани. Тако је Радмило Миловановић, кога сам примио преко везе касније био изачен због изразито левичарских скретања.*

Док нам ово прича, југо напољу узима маха; ваљају се загаситопепеласти облаци по небу и море које бесно размахује таласима, ломећи се о стење, залива пешачку стазу. Између слогова његових речи повлачи се звецкање прозора који подрхтавају од зебњивости...

- Љубиша Илић је био добар као памук, али баш због тога и не за илегални рад - назначава Сергије поједине карактеристике чланова те прве групе, па да не би бацио сенку на овог честитог и марљивог друга, додаје како се он касније по повратку у Југославију повезао са напредним снагама а у току НОБ-а и са Партијом, па поћутавши додаде: - Бора Барух је погинуо у НОБ-у, али Илић је жив, па можеш разговарати о свему томе са њим. - упућује нас на аутентичне изворе.

- Начинити организованог партијског радника, то су деликатни стваралачки процеси, које ми често губимо из вида, кад на то гледамо из ове данашње перспективе - констатује Сергије.

* У оквиру студије *Партија и СКОЈ у Лесковцу...* (стр. 15) С. Димитријевић у напмени бр. 6 опширно пише о Р. Миловановићу. Из тога текста наводимо само два пасуса који додирују домен наших разматрања: - У време мог одласка у Француску добио сам преко Б. Николића препоруку за студента из Врање Радмила Миловановића са којим је Погачаревић сарађивао. Са Миловановићем сам се одмах по мом доласку у Париз био повезао и обухватио сам га југословенском студентском комунистичком групом, коју сам створио у Паризу у рано пролеће 1935. и даље њоме руководио. Негде крајем те године искључио сам га из групе услед левих застрањивања!(...)

- За време Миловановићевог боравка у Паризу преко њега смо слали за Врање Лењинова дела на српскохрватском језику. Ове су књиге упућиване на адресу Јелене Лукић у Београду, која их је достављала С. Погачаревићу. (Казивања Радмила Миловановића из 1969.).

Успостављање партијске везе

У очекивању да се повеже са партијском организацијом, С. Димитријевић активно ради и дела. Поред осталог сарађује и другује са напредним студентима и комунистима, припрема и одржава предавања, а у међувремену је, као што смо видели, формирао и једну илегалну југословенску симпатизерску студентску комунистичку групу. Али, веза никако да стигне; њему се тада чинило да све то некако успорено функционише. Питао се да ли можда постоји неки застој на тим линијама, јер, доиста, требало је више времена да саопштења око повезивања, партијским каналима стигну до Француске, па онда процес проверавања, преиспитивања... А и ЦК КПЈ налазио се тада негде у иностранству, те су само ретки појединци из ужег партијског руководства били у контакту са Паризом.

- Више пута сам остајао без партијске везе и увек је сам успостављао - каже сећајући се партијског повезивања у Паризу. - И притом сам се обраћао најнадлежнијем! Тако је било по доласку у Француску, а слично се догађало и приликом повезивања у логорима - па после кратког застоја, загледајући у вршак оловке коју је прметао међу прстима, настави: - Али то није бивало тако са онима који се нису осећали изграђеним комунистима, те нису имали "њуха" коме да се обрате...

У току првих недеља боравка у Паризу Сергије се спријатељио са архитектом Љубом Илићем са којим се сусретао, разговарао и расправљао о сложенијим друштвено-економским и политичким проблемима. И већ после ових разговора ова два искусна партијска радника оценила су један другог. Наставили су да се виђају на разним студентским скуповима и у другим приликама. Љуба Илић, који је већ тада по свој прилици био члан ЕМ КОМ-а, а касније руководилац *Исељеничког удружења* и уредник његовог листа *Глас Исељеника**, крећући се међу студентима, запазио је Сергијево учешће у дискусијама, када је и оценио његову изграђеност, свестраности и информисаност; пратио је јавне наступе младог Димитријевића, а ни

* ЕМ КОМ је био емигрантски комитет који је КП Југославије формирала за рад, повезивање и сарадњу са целокупном нашом емиграцијом у свету. - Др С. Димитријевић, *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза, "Наше стварање", 1975, 1-34, стр. 42.*

Сергије га није губио из вида. У непосредним расправама занимао се за одређена питања и као да је нешто проверавао.

Може се претпоставити да је руководство партијске организације у Паризу већ тада располагало одређеном званичном информацијом о С. Димитријевићу, али је о томе ћутало настојећи да га на извештај начин провери. Та информација је можда већ раније била пристигла, или је дошла у време док је чинио напоре у смислу успостављања непосредне везе. О томе овај активиста, који је сам тражио најпогодније облике и садржаје делатности није имао никакву представу.

Није искључено чак да су та његова делатна настојања и ангажоване иницијативе представљале својеврстан вид провере. Хтели су можда да виде ко је тај што су га послали из земље? Каква су његова стварна опредељења, политичке боје и нијансе као и личне делатне могућности? Да ли ће он сам пасивно ишчекивати да га преко јавке и одзива потраже, или ће се он сам активирати и потражити везу? А можда су опет хтели да виде на делу како ће се он сам снаћи у тим новим околностима, без партијске везе, и то пре него што му се повере одговорни задаци и обавезе деловања у сложеним међународним условима и околностима, без партијске везе, и то пре него што му се повере одговорни задаци и обавезе деловања у сложеним међународним условима и околностима?

- Љуба Илић је кроз поједине видове моје активности оценио ко сам и шта сам - наводиње Сергије - али сам и ја при том, на сличан начин, проценио њега, уочивши да је "организован" и да је чак евентуално из састава неког руководства...

После предавања са темом из области аграрне привреде и политике, одржаног у оквиру рада *Удружења југословенских студената у Паризу*, Сергију је пришао Љуба Илић и задовољан оним што је чуо срдечно му је честитао на успешном излагању. Тај моменат, пошто су остали насамо, искористио је Сергије да му се обрати са директним питањем око неке везе са партијски одговорним другом, јер сам је проценио да је Илић био најпогоднији да му да такву везу.

- Љуба ми је тада без икаквог устручавања рекао да је сасвим исправно што сам се њему обратио за везу и после тога ме је непосредно повезао са једним ониским човеком који је имао наочаре велике диоптрије, за кога ми је рекао да је Хенри, и да је члан Политбироа ЦК КПЈ.

После срдечног другарског руковања Сергије, обавештен о функцији коју Хенри има, ступио је са њим у отворен разговор, без икаквог увијања, што је овај примио са поуздањем и смешком, јер после свега није било никаквих разлога за устручавање. Након упознавања и указивања како је по задатку пар-

тије дошао из земље, Сергије му је саопштио:

- *За ово време од доласка до данас привео сам крају студију о "Искусствима партијског рада у Србији и Македонији", за шта сам био задужен, коме то треба да предам - питао је, знајући да је управо он тај који је најкомпетентнији.*

Тада га је Сергије обавестио и о свему другом што је у међувремену урадио:

- *Формирао сам једну легалну југословенску студентску комунистичко-симпатизерску групу - рекао је указујући на њен састав, што је Хенри са задовољством прихватио.*

У тим првим моментима није знао да је човек са којим се повезао и коме се обратио као Хенрију, у ствари био књижевник Прежихов Воранц.

- *То је био мој први званични контакт са партијским активистима у Паризу. И као што видиш - додаје - са правим људима. Хенри, или Љуј, како смо га још звали, односно Ловро Кухар, био је члан Политбироа, књижевник Прежихов Воранц. И са њим сам се такорећи лично повезао!*

Начин и поверење са којим је С. Димитријевић био прихваћен од стране партијско - политичког руководства, показује да је оно располагало основним и најважнијим информацијама о њему. И то колико на основу личног увида и преиспитивања, вероватно исто толико и на бази одређених података из партијских извора који су потицали из земље. Јер, како би се иначе могла објаснити чињеница да је у моменту успостављања контакта са Хенријем био обавештен да је овај члан Политбироа КПЈ, са којим је самим тим успоставио и партијску везу, на *највишем нивоу*, а уз то, и чињенице да је убрзо потом дошао на чело студентске организације, па у међународне омладинске форуме, као и на друге функције. Управо све то показује да је Димитријевић од самог почетка уживао пуно поверење најужег партијског руководства које и поред могућих провера није имало никаквих резерви и недоумица.

Појединости о раду "Удружења југословенских студената у Паризу"

Убрзо после Сергијевог повезивања са партијском организацијом, у првим данима пролећа 1935. организовани су избори за нову управу *Удружења југословенских студената у Па-*

риз, што је уз неколико претходних акција и представљало почетак његове обнове у отежаним политичким условима. Јер, један број чланова претходне управе био је разјурен и похапшен после атентата у Марсељу. *Удружење* скоро распуштено, тако да је било неопходно предузети одређене организационе мере у смислу његовог оживљавања. Тада је, уз активно суделовање југословенске илегалне комунистичке групе коју је формирао С. Димитријевић, и која је имала у виду важност тога да се на челу управе нађу партијски организовани студенти, скојевци и симпатизери, договорено да се истакне кандидатска листа са Бором Благојевићем на челу, где би С. Димитријевић имао улогу потпредседника. А пошто је Благојевић кроз месец дана требало да се врати у Југославију, онда би потпредседник преузео руководећу улогу у Управи *Удружења*.

- Све је било унапред испланирано и припремљено у договору са Благојевићем који је све то знао, као и чињеницу да по одласку ја треба да га заменим - напомиње нам Сергије показујући сачувани *Извештај управе* овог *Удружења* о раду у 1935. години, па додаје: - То је практично била народно-фронтска опозициона листа под руководством комуниста, на којој је био Бора Барух као секретар "*Удружења*", потом Љубиша Илић као члан управе и тд. Према томе, читаво је руководство било у нашим рукама - закључи после краћег ћутања, показујући нам прстом Барухов потпис на левој страни поменутог *Извештаја*, док је његов потпис на десној страни, који као документат у свему потврђује претходни исказ.

У једној другој прилици када смо прочитавали и редиговали прву верзију овог текста С. Димитријевић је прецизирао још неке појединости које донекле употпуњују представу о раду, начину деловања и организационом устројству *Удружења*.

- Читава ту ствар око руководства и управе "*Удружења Југословенских студената у Паризу*" лично сам договарао са Бором Благојевићем, уз активно учешће и чланова симпатизерске групе... Тада смо се сагласили да у првом моменту ја не будем на челу "*Удружења*", пошто сам био хапшен и на извештан начин компромитован као комуниста, већ да то буде он, Бора, који је био асистент на факултету, са објављеним научним радовима. Тако би моје касније преузимање Управе прошло незапажено - објашњава нам детаљније смисао тог тактичког потеза.

С. Димитријевић је најнепосредније лично био ангажован око обнове и оживљавања рада *Удружења*, па разуме се и око избора његове управе. Поред директног суделовања у конципирању листе кандидата деловао је агитационо и у односу на придобијање студената за њен састав.

- Илегална југословенска студентска комунистичка гру-

па коју сам организовао у Паризу, била је један од организатора обнове рада "Удружења", и то заједно са свим другим студентима, опозиционо расположеним - подвлачи Сергије, инсистирајући на укључивању народнофронтовских снага у тај процес. - Како да кажем, "квасац" тог оживљавања и стварања нове управе била је наша студентска група. Уосталом - додаје - то се може видети и из овога: Бора Барух, који је постао секретар Удружења био је из споменуте студентске групе, па онда Љубиша Илић који је ушао у Управу, такође је био из исте групе, а онда и ја у функцији "вицепрезидента"...

Из ових неколико појединости, које су спремни у свему да потврде и Бора Благојевић, а за каснији период и Богдан Кризман, види се изразита акциона и делатна улога С. Димитријевића, у токовима обнове рада Удружења југословенских студената у Паризу. Јер он је, доиста, водио и организационо усмеравао, програмски и садржински конципирао рад овог Удружења у свим најразличитијим видовима, и то не само у почетку, у првим месецима 1935. године, него и касније.

И у наредном периоду када је Димитријевић ушао у руководство југословенске партијске организације у Француској (југословенска подсекција КП Француске - секција Коминтерне), чији је секретар постао већ од јесени 1935., наставио је да и даље посвећује пуну бригу раду Удружења. У ствари цело Удружење је било организационо и политички препуштено њему, тако да је имао увид у све појединости везане за ту активност коју је садржински развијао и подстицао.

- Када сам био укључен у рад југословенског партијског руководства у Паризу - каже Сергије. - остао сам у најприснијем контакту и вези са радом "Удружења". И тада су сви послови ишли директно преко мене, и без мало све је било у мојим рукама када је реч о студентском "Удружењу". - па застајући мало додаје: - Чак и касније, када смо формирали студентско комунистичко руководство све је било на исти начин постављено. И тада, више смо се договарали о раду студентских симпатизерских и комунистичких група, а мање о раду "Удружења", јер се некако подразумевало да те послове ја водим, и други се нису у то много упуштали.

На основу његових казивања стекли смо утисак да се Хенри, односно Прежихов Воранц, пошто је био информисан о раду на обнови Удружења југословенских студената - више није бавио питањима из тог домена, јер суделовао је у деликатним пословима југословенске партијске организације. Љуба Илић је, такође, имао друга сложена и одговорна задужења и обавезе. Но, и поред тога, они су повремено долазили на поједине организоване скупове и манифестације, пратећи тако активност

Удружења.

- О многим акцијама "Удружења" договарали смо се више у оквиру наше симпатизерске групе, па смо то касније спроводили и остваривали - прича нам Сергије. - Најчешће се догађало да ја нешто предложим, или опет неко од њих, то се прихвати, и онада га реализујемо...Довољно је било да намеру саопштим Бори и Љубиши па да то и урадимо. Ту није било неког демократског договорања, као што би се могло помислити - објашњава нам. - већ се остваривало оно на чему сам ја као фактички руководиоца инсистирао...

Уосталом, увек када је постојала једна снажнија личност, иницијативна, делатна, она је, без обзира на одређене функције, имала фактички руководећу улогу. А С. Димитријевић је управо и био таква делатна и предузимљива личност, организаторски спретна и акционо усмерена. Он је скоро у сваком моменту деловао подстицајно и мобилизаторски, ангажујући људе на правим задацима и обавезама, јер сам је знао шта хоће, имао је јасну представу о смераним циљевима, а поседовао је и једно богато и разубеђено организаторско искуство, које је вазда спретно користио и у новим, датим околностима, ваљано примењивао.

То што се С. Димитријевић само после неколико месеци боравка у Паризу нашао на челу ове значајне студентске организације - још једна је потврда да је био афирмисан студент комуниста, многима познат не сам као врсни зналац марксистичке теорије, већ и као храбри учесник београдског студентског покрета.

Пошто је сачуван *Извештај Управе Југословенског студентског Удружења у Паризу о раду у 1935. год.* - задржимо се мало опширније на услове у којима је радило ово *Удружење*, потом на садржају и карактеру његовог деловања, уз указивање и на поједине политичке аспекте те активности.

На самом почетку *Извештаја* говори се о неповољним околностима у којима је изабрана нова управа чија је активност требало да се одвија после једног периода у коме је *нормални рад у "Удружењу" био онемогућен услед репресија које су наступиле после Марсејског атентата*. У тој политички сложеној атмосфери нова управа је од претходне примила *једино печат "Удружења", непотпуна правила и дуг од 65 франака*, како дословце стоји у поменутом *Извештају**, а то значи да је морала

* Оригиналан примерак овог извештаја оверен печатом налази се у Архиви С. Димитријевића, а ксерокс копија у збирци докумената о раду и деловању С. Димитријевића, којом располаже Н. Цветковић.

практично да крене из почетка, у погледу организовања или окупљања, припреме програма, уз напоре око *оздрављења* незавидне материјалне ситуације и стварања основних услова за рад.

Ситуација је била утолико деликатнија што су нове организационе мере и избор управе извршени негде у пролеће 1935. па је радна периода, како пише у *Извештају, била краћа него ли обично*. А што је још важније, рад управе, па и *Удружења* као целине, био је утолико више отежан што је број ранијих чланова сведен на минимум, па је ваљало приступити њиховом активирању, уз обухватање нових чланова и омасовљење *Удружења*. Осим тога, *Удружење* је испрва радило у условима када нису могле да се успоставе званичне везе са постојећим студентским удружењима у земљи, око чега је Управа била ангажована.

Нећемо погрешити ако кажемо да је Сергије Димитријевић, заједно са Б. Благојевићем, Б. Барухом и другима био један од главних иницијатора обнове и делатног организовања *Југословенског Удружења у Паризу*, с пролећа 1935. године. Нова управа на челу са Б. Благојевићем, једно краће време, (само месец дана), а потом са Сергијем Димитријевићем, морала је да предузме опсежне мере у циљу оживљавања рада овог *Удружења* на више различитих подручја.

Из *Извештаја* се види да су одржана три редовна састанка и да је на једном од њих, што је посебно значајно, вођена дебата о питању студентског уједињења, то јест о ликвидирању *Југословенског Академског националног студентског удружења*, које је тада створено од Посланства, у разбијачке сврхе. Сматрајући питање студентског уједињења прворазредним политичким питањем, С. Димитријевић, који је својеручно писао *Извештај*, даље прецизније подвлачи да је цепање студентских редова услед деловања поменуте профашистичко-националистичке организације била опасност коју је требало отклонити. Наиме, тада је постојала тенденција да се створи и *Правничко удружење*, које би, како се прецизира у *Извештају*, било *потпуно одвојено од постојећег Удружења*, и обухватало студенте свих струка, што је успешно спречено захваљујући, по свој прилици, деловању истакнутијих чланова нове управе *Удружења*, а у првом реду С. Димитријевића, који је био дипломирани правник и имао широке контакте, познанства, везе и снажан утицај управо на своје колеге постдипломце. Истовремено са овим, на другом фронту, вођена је и отворена борба против постојања *Југословенског Академског националног студентског удружења*, када су, упркос отпору и потешкоћама, створени услови за његову ликвидацију. А ово је утолико значајније, јер је *Академско студентско удружење* имало реакционарну улогу окупљају-

ћи националистички и профашистички оријентисане студенте.

Пошто се С. Димитријевић приликом заједничких прочитавања и редиговања текста, упознао са целином овог прилаза, нашао је разлога да у контексту разматрања *Извештаја* управе нагласи још неке појединости које овде бележимо:

- Насупрот "Југословенском Академском националном студентском удружењу", које је настојало да на основама подвајања према струкама - разбije јединство студентских редова - деловали су студенти правници, тежећи окупљању на народно-фронтвским основама, и то у смислу антирежимског деловања - наглашава Сергије. - Поменуто "Академско удружење" је окупљало студенте медицине, технике и других углавном мање политизираних струка. Тако на пример медицинар Ј., који је касније прешао на позиције НОБ-а, био је један од барјактара ове националистички расположене и усмерене групе. Тим релативно малобројним снагама врло успешно су се супротставили студенти правници, који су већ према природи својих студија били много више политички упућени, па је скоро природно, што је највећи број опозиционо и антирежимски расположених младих људи потицао управо из тих редова...

Сергије нам даље говори из којих су све разлога студенти права били понајвише верзирани у политичке проблеме и послове. Јер, они изучавају друштвени поредак, економске доктрине, политичку и дипломатску историју, међународно право, и сл. Зато је Правни факултет, по њему, и био средиште окупљања револуционарно и опозиционо расположених студената, па је и већи број револуционара, као што су Иво Лола Рибар, Вукмановић - Темпо, Вељко Влаховић и други били правници. Али, било их је и на техничком и другим факултетима, напомиње, истичући пример Милентија Поповића.

Имајући у виду *Извештај Управе*, као и нашу интерпретацију тог документа, С. Димитријевић поново наглашава да је основна борба против цепача студентских редова и националистичко-фашистичких елемената вођена са већ створеним *Удружењем*.

Нагласимо да је, поред ових настојања, Управа *Удружења југословенских студената у Паризу*, у врло кратком периоду, од пролећа до лета 1935. године остварила више конкретних ангажовано-политичких акција. Једна од њих је: издавање прогласа којим се осуђује рад *цепача студентских редова, ствараоца овог Удружења*, и у њему објављује искључивање седморице актера тих реакционарно-секташких тенденција*,

* Поменути проглас, у виду летка, са именима седморице искључених студената, пронашао је С. Димитријевић у архиви Коминтерне и његову копију чува у својој збирци.

што је наставак напред поменутих напора и борбе за очување јединства студентских редова на основама прогресивне и опозиционе народнофронтовске оријентације. Потом, Управа је према наводима из истог документа: протествовала против држања студента у притвору, што је супротно закону, као и поводом ограничења слободе школовања у иностранству. У томе је, без сумње, била садржана наглашена политичка компонента деловања Управе *Удружења* на чијем се челу налазио С. Димитријевић.

Саставни део садржаја рада овог *Удружења* чинило је одржавање разних предавања, као и активност на музичко-хорском пољу и сличним видовима културно-стваралачког деловања. Тако су, рема овом *Извештају*, у оквиру редовних састанака одржана предавања на којима су С. Димитријевић и Лалић говорили о томе *Да ли је задругарство начин за решавање друштвених проблема*, док је другом приликом Михајло Смирнов говорио о *Друштву народа*. Уз то, захваљујући вероватно ангажовању управе *Удружења*, као и ширем интересовању чланства за богатији музички живот, створена је музичко-хорска секција, у којој су се, поред старих чланова *Јадрана*, окупили углавном стипендисти и остали студенти.

Пошто је *Удружење* било у неповољном материјалном положају јер је, као што смо напред истакли, наследило и извесно дуговање, покренута је акција прикупљања добровољних прилога, потом тражено је од дужника да врате примљене позајмице, а наплаћен је и део чланских улога. Поред тога, Управа је у више махова организовано захтевала од одговарајућих установа *Office scolaire* и Посланства неопходну материјалну помоћ, и према истом документу *успела је да добије на име потпоре 100 фр. од прве установе (Office scolaire) и 300 фр. као помоћ за стварање хора од друге (Југословенско посланство у Паризу, Н.Ц.). Та скромна средства, поред прилога и уплата чланарине представљала су материјалну основу за рад "Југословенског студентског удружења у Паризу"*.

Делујући као председник *Удружења југословенских студената у Паризу*, С. Димитријевић је у сарадњи са члановима управе и колегама организовао различите културно-уметничке акције и манифестације. Једна од њих је била и изложба слика југословенских уметника који су се у то време налазили у овој метрополи модерне уметности. На изложби која је окупила најзначајнија имена наше савремене уметности, поред осталих, учествовала је и Љубица Сокић са серијом драгоцених цртежа са бувље пијаци, потом Васа Поморишац, Бора Барух и Пеђа Милосављевић, који је радио као секретар југословенског посланства у Француској.

- Ова изложба која је за то време била репрезентативна и представљала својеврстан догађај за наше људе у Француској, организована је 1937. године - прецизира у својим сећањима Сергије, па додаје: - Сачувао сам две фотографије са те изложбе које сада могу да послуже и као докуменат... Да није тих фотографија, не бих се сетио Васе Поморишца, на пример. Можда је на полеђини фотографије, поред потписа означена и година одржавања изложбе?

У више разговора које смо водили овим поводом С. Димитријевић нам је указивао да се од 1935. до почетка рата променило неколико управа на челу Удружења југословенских студената у Паризу. Председник једне од њих био је Миодраг Ђорђевић, припадник земљорадничко-десничарске оријентације, који је истовремено врло присно и непосредно сарађивао са студентима комунистима, чије је ставове у основи прихватао, а њихову демократску суштину чак и симпатисао. После њега, изгледа да је био Павле Савић.

Додајмо овде да П. Савић у већ поменутих сећањима на време боравка у Француској истиче да је био председник овог студентског Удружења у Француској (дакле, не само у Паризу). На тој је дужности био пуне три године и непосредно је сарађивао са Борисом Кидричем, који је онда деловао као илегалцац. И управо захваљујући његовом ангажовању као и великом утицају и ауторитету међу студентима, по Савићевим речима, ово Удружење је развило широку револуционарну активност сличну борбеном студентском покрету у Југославији*.

Приликом читавања овог фрагмента, С. Димитријевић је у једном моменту приметио, више за себе:

- Када је реч о тој хронологији: ко је када био председник Удружења вероватно је Павле Савић био на тој дужности после мене и Микице Ђорђевића. - ту застаје, па се пита: - Ако сам ја био до 1937., како је онда могао Савић да буде три године - реагује на свој начин, па додаје: - Ако је Савић био на пример три године на челу управе, када је онда био Микица Ђорђевић?

А ко је све био у саставу управе, једно је од питања које смо покушавали да разјаснимо.

- Тих појединости не могу да се сетим сада, у овом моменту, као и што ми је доста тешко да кажем којим су се редоследом и како смањивале поједине управе. Када томе будем студијски пришао, ја ћу на основу докумената, потом према подацима у томе који су појединци и када долазили у Париз, као и уз помоћ сећања других, реконструисати сваку поједину управу,

* М. Стефановић, Тајни сусрет у паризу. "Политика", 25. март, 1980.

њене чланове и остало - говори нам Сергије, преиспитујући своја сећања.

- Сећам се, на пример, да сам у једном моменту разговарао са Богданом Кризманом, из групе студената Хрвата, и придобио га за члана управе, у којој је он чини ми се постао потпредседник... У каснијем периоду на сличан начин сам увео у управу Словенца Долфе Вогелника - додаје, не могавши да прецизира време. - Те договоре око укључивања појединих чланова у састав управе, обављао сам лично, са сваким појединачно, а не на неком састанку, или групно. Да су ти договори ишли по линији: он - ја, може да ти потврди Богдан Кризман, или Бора Благојевић - наглашава Сергије. А ми те појединости записујемо, јер показују начин договарања и увлачења појединаца у управу Удружења.

Удружење је иначе све време било под утицајем студентске партијске организације, из које је потицало главно акционо језгро саме управе. Најистакнутији представник у том смислу био је С. Димитријевић, који је непосредно утицао на креирање основних смерница рада овог Удружења, дајући боју и тон свакој иницијативи. Богдан Кризман би о томе можда могао нешто више и прецизније да каже.

Касније, када је С. Димитријевић поново дошао на дужност секретара Југословенске партијске организације, био је у непосредном контакту са разним политичким студентским групама. Лично је водио преговоре о формирању управе Удружења, договарајући се са њима о политици рада, па је тако имао знатног утицаја како на кадровску политику и ширу народно-фронтовску усмереност Удружења тако и на поједине облике и садржаје његовог рада.

Резимирајући поједине резултате активизма у оквиру рада Удружења југословенских студената у Паризу, С. Димитријевић сам истиче моменат оснивања Удружења, потом формирања управе и усмеравање тог рада, па потом прелази шире на стварање симпатизерске групе, и ту застаје да би самокритички приметио:

- У читавом том плодном и разноврсном раду могло је бити и ситнијих пропуста, грешака, које би неко малициозно надувао, примедбујући и тражећи разне зачкољице. Али, то није важно, јер се могло исправити, кориговати... на пример, примили смо Радмила Миловановића, касније је он отпао... Најважније је да смо ми створили студентску симпатизерско-комунистичку групу која је радила, деловала. А то што смо га ми благовремено елиминисали због анархистичких застрањивања, то је била предност. У оваквим стварима најважније је гледати целину захвата и оријентације, оценити да ли је ухваћена одлучујућа кари-

ка у ланцу...

У даљим гласним размишљањима он се сећа свог предавања о аграрном питању, па оцењујући га сада из једног другог угла каже:

- *Могоа сам у том усменом излагању рећи и нешто што је за момент одударало од тадашњег става Партије, што се уосталом и није догодило. Али и та појединост не би била тако битна, колико је важна целина марксистичко-лењинистичке концепције коју сам тада заступао. Она је суштинска, а не тамо неки детаљ...*

Од овога прелази на наш начин рада и редиговања:

- *Приликом садашњих исправки, интервенција кроз разговор и на тексту настојим да те уведем у атмосферу тог деловања, указујући на оно што је по мом мишљењу најбитније, на ту кључну карику у ланцу.*

До првог сусрета и познанства између Бориса Кидрича и Сергија Димитријевића, које ће се после Кидричевог поновног доласка из Москве у Париз претворити у дубљи другарски и присан сараднички однос, дошло је негде крајем 1935. или почетком 1936. године, у време када је Кидрич као секретар СКОЈ-а боравио у Паризу. Тај је сусрет био у свему радни и информационо политички, јер је Димитријевић онда, поред осталог, био и секретар Југословенске партијске студентске организације.

- *У том својству, по директиви Партије, повезао сам се са Кидричем - рекао је Димитријевић у разговору са Бибером који се интересовао за утиске о томе какав је овај био као човек и друг.*

- *Чини ми се да нас је повезао члан Политбироа Хенри (Ловро Кухар). Тада сам изложио другу Кидричу стање наше студентске партијске организације и њен рад - сећа се Сергије - и примио директиве о даљем раду.*

Том приликом дошло је до неколико састанака и разговора између ова два партијска радника и револуционара. На сваком од њих они су, поред питања о раду поменуте студентске организације* и Удружења југословенских студената у Паризу, додиривали и теме о раду и делању Међународног студентског комитета против рата и фашизма, у коме је од пролећа 1935. Димитријевић био стални представник илегалног југословенског студентског комунистичког покрета, а за што се Кидрич посебно интересовао. Уз то, свакако је било речи и о раду у ок-

* Ксерокс копија Разговора са др Сергијем Димитријевићем (његови утисци о Кидричу као човеку и другу) - у архиви Н. Цветковића.

виру југословенске подсекције која је истовремено била повезана са ЦК Југославије и Француске комунистичке партије. А није искључено ни то да се Кидрич шире и непосредније интересовао и за личност самог Димитријевића, и то можда по налазима из Москве или Прага, јер је овај дошао на неколико значајних руководећих функција, и мало је или нимало био познат вишим партијским форумима. За све то, без сумње, било је потребно више сусрета и разговоре између два поменута револуционара, и то од по неколико часова, у циљу узајамног информисања и подробнијег упознавања.

Партијско-политичко саastaјање и деловање међу студентима у Паризу

С. Димитријевић је у Паризу водио више југословенских партијских и симпатизерских група које су се најчешће саастајале по собама самачких хотела, у приватним становима, уметничким атељеима и другде. Те групе су организовано настајале да би касније попримале систематизован бид деловања. Оне су понекад мењале састав зависно од долажења и одлажења појединих чланова, прихватања нових, или од стварања подгрупа. Напоменимо да је ова делатност С. Димитријевића у оквиру комунистичко-симпатизерских група била континуиран и значајан вид активности у широком дијапазону свега што је остваривао у оквиру партијско-политичког рада у Француској. Јер организовано деловање у оквиру група, ћелија, чији је рад усмеравао, садржински богатио и даље развијао, у ствари је основни и битан облик тог рада. Обраћајући пуну пажњу овој активности он је обављао и много деликатније послове у погледу руковођења подсекцијом, на пример, или агажовањем у оквиру *Удружења југословенских студената* као и на другим питањима партијско-политичког рада.

У Паризу, као што је познато, постоји велики број хотела у којима се изнајмљују само собе за становање. Већина студената, посебно студената странаца, а међу њима студената Југословена, становали су у таквим собама. А ти хотели су се налазили на раскрсницама линија метроа, у близини факултета и библиотека, што је омогућавало лакше комуницирање, сусретање и саастајање. И управо те и такве собе биле су место за партијско-политичко саастајање и деловање, пошто је улазак у хотел ван контроле и надзора, па су пријатељи и знанци могли несметано да улазе и излазе, да међусобно комуницирају, а да то

не изазива никакво подозрење. У таквим хотелима је обично становало по четири - пет пријатеља и познаника који су већ и сами представљали једну мању групу. Читава група Хрвата комуниста и симпатизера, по казивању С. Димитријевића становала је у једном таквом хотелу. Такав је случај био са Гргом Гамулином и његовом женом Анђом, па са Зденком Мунк, Руди Супеком, Зденком Вујиновићем и другима. Поменути појединци чинили су састав групе загребачких студената, како их је Сергије условно и са пуно обазривости називао. Ова се група стално састајала у соби Грге Гамулина и његове жене.

- *Тај hotel meble се налазио у близини саме Сорбоне, у Латинском кварту. Често сам се ту кретао због предавања на факултету, библиотека и сл... То је нешто као Теразије и Чика Љубина улица у Београду - објашњава нам, указујући на релације и растојања. - И разуме се, одатле ми није било тешко да навраћам до Гамулинових, где одржимо састанак и договор о неком заједничком послу - прича нам Сергије па наставља:*

- *Догоди се чак да понекад купимо и нешто за јело... Ја сам обично набављао нешто од оријенталних стварчица - па ту онда приседнемо сви заједно. Разговарамо, коментаришемо, или анализирамо неку појаву заједно.*

На тим састанцима одвијао се марксистичко-теоријски и политички рад; при том је било и политичког информисања, разговора и расправе о некој актуелној друштвено-политичкој појави и догађају у Француској, или пак у ширим међународним доменима, као и у односу на Југославију.

Са новом школском годином се мењао и допуњавао и састав појединих група, зависно од тога ко остаје или се пак враћа у земљу.

- *Када се, на пример, нађем са Шакотом, онда пођемо заједно до Гамулинових и он се укључи у рад и разговоре. Сви они виде да је Шакота са мном, јер се ту уклапа одмах, на лицу места, али не знају за састав осталих група и појединаца са којима ја политички радим - напомиње Сергије.*

И доиста, онде где су муж и жена били партијци или симпатизери увек је било лакше организовати састанак, јер су ту већ двоје, и довољно је само да се прикључи још неко други, ту, из непосредније близине и да састав буде потпун. Такав је случај био са Гамулиновима, па са Шереметовима, Стојадиновићима и Увалићима. Ту се увек са лакоћом могло организовано радити, пошто су супружници обично стварали круг истомишљеника око себе.

Ова опажања послужила су Сергију као основа и повод да дође до неких закључака о значајној улози коју су одиграле супруге појединих партијских активиста, бораца и револуциона-

ра.

- Супруге појединих наших другова живећи са њима стварале су услове, помагале окупљање... Јелена Маслеша, на пример, била је присутна многим разговорима, договорима, учествовала је у одређеним акцијама и настојањима, већ и самим тим што је била присутна и што је суделовала у разради планова, намера - застаје, па као чудећи се себи напомиње: - Никада о томе нисам мислио, а сада ми се то открива - па наставља започету мисао, али сада у другом смеру:

- Да су неке од тих другарица биле саме питање је да ли би се и у којој мери укључиле у студентска руководства, као што је случај на пример са Златом Увалић, која је уз свога друга активно ушла у покрет.

Током времена формирала се и једна партијско-симпатизерска група у којој је било и више уметника, углавном сликара. У састав те групе, поред осталих, улазили су Бора Барух, Иво Шеремет, једно краће време Боднаров и други.

С. Димитријевић је доста интензивно политички радио са сваким од њих појединачно, приликом другарских сусрета, разговора, у шетњи, при обиласку сликарских изложби, ликовних галерија, а потом и у оквиру групе, чијим је састанцима редовно присуствовао.

- Бора Барух је био "шеф" групе, али читав идеолошко-политички рад сам ја лично водио... Он је имао улогу да организује састанак и окупи групу, а реферат сам најчешће ја подносио, и водио дискусију.

Састанци су најчешће одржавани у Бориној соби, која је истовремено била и његов атеље. Соба је имала велике прозоре и била је скромно намештена, што се може видети и на уметничкој слици, рад Боре Баруха, коју је С. Димитријевић успео да сачува. Ова занимљива слика се и данас налази у Димитријевићевом стану.

Поред тога, састајало се и у атељеу Ивана Шеремета. Али врло погодно место била је и соба једног младог музичара који је свирао на клавиру. Због сталног вежбања он је углавном увек био у соби, па је Сергије са пријатељима сликарима долазио код њега, и то је било довољно за радни политички састанак и договор.

- Дискусије о партијско-политичким питањима биле су сасвим независне и посебне од разговора о уметности, појединим правцима и школама - подвлачи Сегије не желећи да се створи утисак о утапању изразито политички организованог рада на проради појединих партијских издања у расправе о сликарству и уметности с друге стране. - Ми смо у свакодневним међусобним контактима стално причали о уметности - додаје. - али

овај политички рад био је посебан вид организоване и систематске активности, а не нешто узгредно и случајно.

У периоду када су Бора Барух и Љубиша Илић радили као комобари у вегетаријанском ресторану, састанци појединих група су се одржавали и тамо. У једном углу ресторана засела би омања партијско-симпатизерска група заједно са С. Димитријевићем и у ненаметљивом и тихом разговору разматрала неку актуелну тему. Такав начин рада и састајања ничим није скретао на себе пажњу и представљао је погодну могућност за ову врсту деловања.

У разговору са С. Димитријевићем на ову тему посебно смо се интересовали за начин организовања ових група као и за садржај њиховог рада.

- Почињало се најпре сасвим спонтано, другарски, кроз ненаметљиве разговоре о појединим политичким питањима - прича нам Сергије. - При том се испитивала и проверавала склоност, општа оријентација и опредељеност. Ако би појединац показивао одређен политички интерес настављало би се са индивидуалним радом, указивањем на одређену литературу, уз препоручивање и позајмљивање књига, коментарисање политичке ситуације и сл. Све је то испрва имало карактер индивидуалног рада са циљем да се упознају људи. То је бивало и онда када су ми препоручивали одређене појединце - подвлачи Сергије тај моменат. - Али, после извесног времена када се појединци издиференцирају и изврши могући избор лица, у погодности прилици се формира група, тако да су потом дискусије постајале планске, организоване, студијске... И без посебног прецизирања да смо "таква и таква група" - сви су знали да то јесмо и да тако делујемо.

Сви каснији састанци на овај начин формираних група били су ваљано организовани и добро припремљени. Одржавани су одговарајући реферати за које су били здужени одређени појединци. Благовремено се договарало о ономе што ће бити предмет расправе на састанку.

- Добро би било да говоримо о народном фронту - кажем ја на пример колеги који је члан групе. Понекад се питамо ко би то могао најбоље да припреми, па задужимо једног... Кад је било речи о Лењиновој "Држави и револуцији", онда сам ја најчешће говорио о томе.

Сергије је за рад ових група обезбеђивао и доносио партијски лист *Пролетер* из кога су прорађивани значајнији прилози, препоруке, документа и резолуције, потом оно што се односило на VII конгрес Коминтерне, као и другу одговарајућу партијску публицистику, књиге и брошуре.

- Догоди ли се да неко изрази интерес за једно питање,

на пример о збивањима у Југославији, у то време, одмах му обезбедим литературу, одговарајуће чланке из "Пролетера", и слично, на основу чега се може припремити реферат - сећа се Димитријевић. - Није постојао унапред припремљени план, већ је све произишло из потреба, интересовања и склоности појединаца - додаје Сергије, па поново наводи теме о којима се расправљало, акцентујући посебно оно што се односило на империјализам, аграрно питање и сл. - То је био идеолошко-теоријско-политички рад. - инсистира Димитријевић на формулацији, јер се уистину радило о прорађивању и проучавању марксистичке и партијске литературе и периодике. А у каснијем периоду се, према његовом казивању, систематски обрађивала историје СКП(б), потом Лењиново разматрање о сеоској сиротињи, о чему је постојала брошура, што је олакшавало припреме.

Уз то, организовано је и групно одлажење на биоскопске представе, најчешће у кинотеку совјетских филмова, која се у то време налазила у једном радничком насељу у близини гробља Пер Лашез. Ту су приказивани филмови *Бура над Мексиком*, *Оклопљача Потемкин*, *Чапајев* и др.

- На те представе сам одлазио по више пута, водећи при том и групу другова, у првом реду оне на које сам хтео да утичем, да чујем њихова опажања и размишљања, што је све било у функцији организованог партијско-политичког рада и деловања. По некад смо право из Капуладе, онако "цумле" ишли на те филмске представе. Нарочито нам је било стало да ту укључимо народно-фронтоске елементе.

У Паризу је тада излазио један часопис који је издавало Удружење пријатеља Совјетског Савеза. Часопис је био веома богато илустрован и писао је о великим успесима, индустријском напретку, колективизацији и сл.

- Тај часопис сам често показивао друговима, које сам хтео да привучем и заинтересујем за политички рад. Људи су са интересовањем прихватили те појединости, и то је имало извесног одјека, иако се чинило маргиналним као вид деловања.

Имајући у виду ове и друге појединости о садржају рада партијско симпатизерских група, Сергије прецизира да би отклонио сваку могућност сумњи у њихово организовано постојање и деловање:

- Чим ја говорим о групи, онда она постоји као организована целина. Састанци се благовремено заказују и у одређено време одржавају. Имају свој дневни ред, реферате и слично. Ми смо се на тим састанцима договарали кога бисмо још могли да обухватимо, задуживали смо поједнице да политички раде, припремали их и упућивали...

У каснијем периоду, негде 1939. године, Борис Кидрич и

Сергије Димитријевић су се договорили о могућем пријему у Партију Павла Савића и Зденка Штамбука. На једном састанку студенског партијског руководства поставило се питање пријема Савића и Штамбука, који су већ од раније припадали симпатизерским групама. И када се отворила шира дискусија испоставило се да ту постоје извесни отпори за пријем у чланство, пошто је први од њих био у раније време на известан начин повезан са партијском фрамционашком групом, а Зденку Штамбуку су замерали што је својевремено припадао једном националистичком удружењу.

Павле Савић, који није поседовао у свему изграђену класну свест и одговарајући ниво критеријума у једном моменту био је повезан са групом која се представљала као легитимна Партија и њено руководство, за кратко се солидарисући са њом.*

- Фракционаши су чак и Савићев пасош злоупотребили на један крајње некоректан и сасвим недопустив начин - сећа се Сергије - Међутим, када је видео о чему се ради, када је пажљивије разабрао њихове тенденције - одвојио се од њих у процесу рашишћавања и пришао нама. И управо због тих веза са "горкићевцима", којима је припадао и Увалић, касније је било озбиљнијих проблема и потешкоћа, нарочито у вези са пријемом у Партију. Али, о свему томе ја ћу подробно писати у једном целовитом осврту на тај период - поново напомиње истичући своју намеру.

Савићевом пријему у КПЈ доиста се енергично противио један број партијаца који су у својој ортодоксности тражили длаку у јајету. Појединци нису хтели ни да чују за аргументе о злоупотреби пасоша, о провери и слично, па је око тога било окршаја и расправе. Морало је својски да се запне у убеђивању,

*Вредно је помена да овај атомиста светског гласа сам наглашава да је у формирању његових политичких погледа пресудан утицај имало опредељење за науку, о чему је он изгледа више пута говорио, не прећуткујући и проблеме који су се ту јављали, а на чије корене и изворишта скреће пажњу :- *Морам овде да истакнем, како сам то говорио и раније, да је у стицању мојих одређених политичких концепција искључиво допринела наука. Ту никада класна свест није била у питању (подвукао Н.Ц.) Ја сам и детињство и младост прилично лагодно проживео, колико су лагодно могла да живе и сва остала чиновничка деца. Кроз своје сазревање у струци дошао сам до основе - до сазнања о материјалистичкој концепцији света. Свако ко се бави природним наукама мора до тога да дође.* " - М. Стефановић, *Тајни сусрет у Паризу, "Политика"*, 25.3.1980

уз указивање на све послове и задатke које је Савић савесно остваривао у оквиру *Удружења југословенских студената у Паризу*, којим је руководио у годинама пред сам рат, као и на позитивне карактеристике и врлине које су такође биле видне и присутне. Разјашњавању ситуације око Савићевог пријема у Партију, поред осталих, највише су допринели управо Сергије Димитријевић и Борис Кидрич, који су гарантовали за њега.*

Исто тако било је доста тешкоћа и сваковрсних дискусија на тим састанцима око укључивања и пријема Зденка Штамбука, који је својемремено имао приснијих веза са једном националистичком организацијом од које се одвојио још у време боравка у Прагу. Када је Штамбук прешао у Париз, укључен је урад илегалне симпатизерске комунистичке групе загребачких студената. На тај начин Димитријевић га је добро политички упознао и проверио пошто је и сам непосредно био у контакту са овом групом. На основу темељног упознавања његове политичке оријентације успео је врло убедљиво да образложи све појединости које су ишле уприлог одлуци о пријему у КПЈ, што је организација и прихватила. Захваљујући непрестаном политичком раду са појединцима догађао се процес њиховог прерастања од симпатизера у партијце који су касније примани у чланство. такав је случај био са Бором Барухом, Шакотом и Зденком Штамбуком на пример.

Напоменимо овде да је С. Димитријевић непрестано политички радио са појединцима иако су они живели у неколико различитих арондисмана, на удаљености по пет до шест па и више километара. Али, што је још значајније, и у периоду када је због партијско политичких преиспитивања привремено био одвојен од руководећих функција - није престајао са активним радом у партијско-симпатизерским групама, са једне стране, као и са пуним учешћем у раду своје партијске ћелије у оквиру КП Француске. На тај начин, активним радом упркос неправедним сумњичењима и инсинуацијама које су могле другог да обесхрабре, он је потврђивао пуну припадност комунистичком покрету, као и истинску снагу и непоколебљивост свог партијског духа и опредељености.

Додајмо да ова активност С. Димитријевића у организовању и усмеравању партијско-симпатизерских група, није било оно најважније, с обзиром да је он као секретар партијске и

* У својим сећањима, на једном месту, П. Савић сам указује, да управо док је активно радио у *Удружењу југословенских студената*, постао је и члан *Комунистичке партије Југославије*. То ми је саопштио Борис Кидрич. - М. Стефановић, Тајни сусрет у Паризу, Политика, 25.3.1980.

синдикалне организације у Паризу, на пример, имао много сло-
женије, шире и значајније обавезе и задатке. А то што његов
стан није био место састанака и окупљања, имало је дубљих
разлога и основа у условима конспиративног деловања.

Поједини видови активности С. Димитријевића у оквиру КП Француске

С. Димитријевић који је у јуну 1933. године примљен у
КП Југославије, у време боравка у Паризу припадао је и КП
Француске. Најпре је био у саставу партијске ћелије коју је у
почетку водио чувени физичар Жак Соломон, а касније на челу
те организације дошла његова жена, ћерка нобеловца Ланже-
вена - Хелен Ланжевен. Од појединаца који су шире били поз-
нати као неуморни посленици и актери у међународном радни-
чком покрету, овој ћелији је припадао и Шарл Рапорор, познати
марксиста, историчар и афирмисани борац против рата и фа-
шизма.

Сви они који су били чланови Комунистичке партије
Француске остваривали су одређене задатке и обавезе што су
пред њих постављани, и то дисциплиновано, одговорно и не-
опозиво. Поред присуствовања састанцима и деловања у одре-
ђеним групама, припадници ове партије добијали су задужења
да растурају пропагандни материјал, да лепе плакате, скупљају
претплатнике на партијску штампу, да ову продају и растурају
међу фабричким радницима и сл. као и да учествују у одређеним
акцијама.

С. Димитријевић је, према информцијама и подацима ко-
јима располажемо о његовој активности у оквиру КП Фран-
цуске, редовно одлазио на састанке партијске ћелије којој је при-
падао. Његово се учешће, при том није сводило на пасивно прису-
ство, већ је активно суделовао у расправама и раду партијске
ћелије. То је било утолико значајније, што су тој партијској ће-
лији, поред радника који су били у већини, припадали и виђени
интелектуалци, политички и марксистички изграђени поједин-
ци, као што је поменути Шарл Рапорор, на пример, па су дис-
кусије и расправе, поред осталог имале и врло завидан теориј-
ски и политички ниво.

Он је, као и остали чланови ове партијске ћелије, акти-
вно и непосредно радио на подстицању и организовању својих
пријатеља и познаника, ради учешћа на ширим јавним манифе-

стацијама, митинзима и масовним народнофронтовским скуповима. То није било лако ни једноставно, јер требало је заинтересовати људе, покренути их и мобилисати. Понекад се догађало да појединци и поред дужег *обрађивања* и *убеђивања*, ипак изостану са одређеног скупа или манифестације...

- Друге грађанске партије су за послове око растурања и лепљења плаката, па за пласман штампе и одређених публикација, издвајале знатна средства и плаћале актерима, што није био случај са КП Француске - каже Сергије. - Јер, то су све били задаци самих партијаца, без обзира на њихов социјални статус.

Више пута у току ноћи Сергије је са неким од другова из партијске ћелије обилазио улице Париза, носећи у једној руци партијске плакате, прогласе или пароле, а у другој лепило са четкама. Тада би лепили плакате на одговарајућим таблама које су биле намењене за огласе и слично. А најчешће су их истицали и лепили на одговарајућим стубовима у близини општинских зграда, где би оне биле на увид што већем броју људи. А после тог рада чекале би га уобичајене обавезе: рад са групама, журба на састанке, састанци са симпатизерима; а затим и обавезе у *Удружењу студената*, па у подсекцији и изгредом. Сергије је настојао увек и свуда да стигне на време, да не закасни, и да се у правом тренутку нађе тамо где је то најважније.

Сећајући се ових појединости Сергије напомиње:

- То је била уобичајена активност пуна динамике, када нису занемариване ни факултетско-студијске обавезе... А што се тиче лепљења плаката, па то је у Паризу била доста честа слика, јер стално се понешто истицало и плакатски оглашавало. Били су тамо општински, па департамански избори и изборне агитације, које су понекад трајале и дуже време, а оглашавало се преко плаката сваке врсте...

Као члан те партијске ћелије више пута је добијао задатак да ради на растурању партијске штампе, да продаје новине или их бесплатно растура у радничким предграђима, без обзира што је као интелектуалац имао и друге обавезе. Догађало се да је на изласцима из метроа, са још једним или два друга, сачекивао пролазнике, прилазио им и нудио новине из повећег свежња што га је уз себе колпортерски држао, или пак неку актуелну брошуру. Други пут би опет пажљиво, по изгледу, одмеравао ко би могао да купи неку популарну књижицу или публикацију, па му је нудио бираним речима, уз смешак и пријатељско убеђивање. Тако би понекад успео да прода по више примерака, те се задовољан враћао са овог посла који је сматрао једним од агитационих видова деловања.

- Тада ником од нас интелектуалаца, а био сам докто-

торанд и полазник курса и сертификата тога ранга, није сметала та скоро колпортерска продаја партијских новина, или растурање одређеног партијског материјала. Радили смо то усрдно и предано, као што смо обављали и друге задатке у оквиру КП Француске - прича нам Сергије. - Тој ћелији припадао је и један Турчин, вероватно студент. - присећа се, додајући да је и он као и сви остали марљиво извршавао све задатке и обавезе. - У тим задужењима није прављена никаква разлика да ли је неко интелектуалац или радник - подвлачи он. - Једино странци нису развијали активност ове врсте у кварту где су становали, већ у удаљеним радничким квартовима.

Сергије који је још у првој половини 1935. године постао члан КП Француске лично је суделовао и допринео укључивању и другова Боре Баруха и Љубише Илића у ову велику и јаку инострану Партију. Два поменута друга примљена су у партијску ћелију коју је водио Жак Соломон.

- Ја сам их укључио и партијски повезао - каже он са задовољством, па на то што му је било повод надовезује исказ: - *Касније, примили смо Бору Баруха и у Комунистичку партију Југославије.*

У другој половини тридесетих година овог века у Француској су деловале и биле присутне бројене стране емиграције. Нарочито су били многобројни Италијани, чак и до неколико стотина хиљада исељеника, који су делом пошли у трагање за хлебом, а многи су од њих из политичких разлога бежали од фашизма. Исто тако било је и пуно Пољака који су радили као рудари, и Југословена, што смо већ напред поменули. Додајмо да је било веома много рудара из Словеније који су радили у угљенокопима северне Француске. О масовности економске и политичке емиграције, поред осталог, говори и то што је онда штампано више исељеничких листова и то у знатном тиражу. Зато је ЦК КП Француске у тој великој маси емиграната с разлогом видео значајну политичку снагу, те је сасвим исправно проценио важност политичког рада и деловања у томе мноштву.

Полазећи од те политичке реалности као и од потребе правилног спровођења политике Комунистичке партије од стране комуниста из других земаља, и важности систематске изградње кадрова ЦК Француске је организовао партијске школе за руководеће кадрове постојећих подсекција. Тако је Сергије Димитријевић у то време завршио два партијска курса: један за руководеће кадрове страних подсекција у Француској (подсекција Коминтерне), а други за политичке говорнике.

- Оно што је овде посебно занимљиво - истиче Сергије - *то је што предавачи на овој партијској школи или курсу нису били педагози са академским титулама, који би тему разматра-*

ли вербално-теоријски. екс катедра, већ су то били највиши функционери ЦК КП Француске, дакле непосредно ангажовани политички радници, активисти и креатори те политике, као што су: Морис Торез, Жак Дикло, Марсел Житом, три партијска секретара - заступајући за тренутак као да премисља да ли да помене и друге, настави: - Андре Марти, Марсел Кашан, па професор Коње, Фажон...- престајући са набрајањем окрену главу на другу страну и замисли се.

- Тада је, на пример, о концепцији политике синдикалног покрета говорио Фажон - продужи са прецизирањем тематских области. - Док је о аграрном питању држао предавање Валдек Роше који је онда био омладински руководиоца, а о питањима спољне политике говорио је главни коментатор "Иманитеа" Габриел Пери, један од најбољих стручњака за међународну проблематику...

Ако се детаљније размотри састав предавачког кадра онда се може уочити да је то доиста био највиши ниво, политички најкомпетентнијих и најодговорнијих из секретаријата Политбироа и ЦК КП Француске, као и најистакнутији синдикални и политички активисти из најужег руководства. Укратко, то су све били непосредни креатори политике КП Француске.

По казивању С. Димитријевића то нису била уопштена академска и теоријска разлагања и реферати који би говорили о начелним питањима марксизма, дијалектичког и историјског материјализма и слично, већ о најактуелнијим политичким проблемима, о синдикалном уједињењу на пример, или о политици *Front populaire*. Уосталом, свако од предавача био је специјалиста за своју област, коју је познавао из више најразличитијих углова и перспектива; а тежиште је увек стављано на питања партијске политике, стратегије и тактике. Метод се у највећој мери сводио на предавања са дискусијом и отвореном расправом која је најчешће била доминантна.

Ову својеврсну партијску школу или курсеве, похађао је ограничен број из састава руководећих кадрова подсекција.

- Било нас је 20 до 25 полазника - каже Сергије, па додаје: - То није било нешто широко и преобимно, углавном сви секретари подсекција, и то оних партија чија је емиграција била најбројнија; а у неким случајевима била су и друга лица из руководства бројних подсекција, посебно Италијани и Пољаци. Предавања су одржавана у некој већој синдикалној организацији, или у просторијама одређеног радничког дома. А време трајања протезало се на два - три месеца. - У другој прилици Сергије је, исправљајући се, време трајања тих специјалних партијских школа прецизирао: - Ја сам такве курсеве - школе похађао

два до три месеца, тачније око два месеца је трајао сваки од њих - додаје одлучно.

Нагласимо да је С. Димитријевић био једини представник југословенске партијске организације међу полазницима школе за руководеће кадрове подсекција. Уз то, активно је учествовао у скоро свим дискусијама и расправама, и то бавећи се крупнијим и особенијим питањима значајним за практичан партијско-политички рад у Француској. Кроз те конкретне дискусије које су представљале видан допринос размарањима, он се афирмисао међу француским руководећим кадровима и шире.

Тих година је при ЦК КП Француске одржан и један курс за партијске говорнике намењен руководећим кадровима подсекција. То је, такође, био део плана систематских припрема и обучавања тих кадрова. Намера је била припремити што више добрих говорника за рад са емиграцијом; ораторски упутити и школовати оне који ће живом речи, у непосредној политичкој акцији моћи да покрену припаднике покрета и емиграције. Јер народнофронтовска политика је захтевала већи број ваљано припремљених говорника што ће бити у стваралачком контакту са масама.

- У Француској постоји велика традиција политичког говорништва, која потиче још из времена Француске буржоаске револуције, на пример: Мирабо, Дантон, Робеспјер, па је негована и у XIX и XX веку, Клемансо на пример - говори Сергије. - А сва три партијска секретара - Торез, Дикло и Житон, као и Марсел Кашан, били су одлични говорници, који су могли да "загреју" своје слушаоце у иступима на партијским, синдикалним и народнофронтовским скуповима. Они су имали шта да пренесу из богатог и свестраног искуства.

На овом курсу није изучавана историја француског говорништва, ни његове развојне етапе, као што би се могло очекивати, напротив, поменути говорници и други су на примерима појединих успешних и убедљивих исказа, тумачили структуру и развојне фазе једног говора и њихове одлике. При том су се посебно задржавали на начину третирања појединих друштвених питања, као што је то чинио Морис Торез у свом двочасовном излагању; или су опет указивали на елементе дијалогских ефеката, потом на важност говорничке поенте и сл.

Курс су похађала само два Југословена: Бора Барух и С. Димитријевић. На предавања са коментарима и практичним вежбама одлазили су по неколико пута недељно. И то је трајало око два месеца - поново потврђује Сергије.

Комунистичка партија Француске у периоду између два рата организовала је партијско-политичке и протестне митинге,

демонстрације, програмиране излете и политички обојене народне светковине. У оквиру народног фронта припремане су, такође, грандиозне манифестације, нарочито у време првомајских прослава и поводом празника у част пада Бастиље, када су организоване велике поворке од петсто и више хиљада људи на чијем су челу ишли руководиоци свих партија обухваћених народним фронтом (комунистичка, социјалистичка, радикал-социјалистичка и др.), и руководства великих организација као што је CGTU. Партијско политички митинзи и демонстрације, као и народнофронтanske манифестације окупљале су велики број напредно оријентисаних људи, комуниста и симпатизера. У великом броју оваквих и сличних манифестација учествовао је и С. Димитријевић, заједно са симпатизерима и народно-фронтски оријентисаним студентима, који су хтели да учествују у овим поворкама и манифестацијама, или пак да суделују као посматрачи. Он јер често одводио читаве групе студената на ове скупове, што је био облик партијског и друштвеног рада и деловања.

- На митинге смо одлазили увек у повећем друштву. Обавеза сваког активисте била је да поведе са собом што већи број другова, познаника, пријатеља - сећа се он. - То је био један од начина да се мобилише велики број људи, који су касније као учесници митинга били у прилици да дођу под изванредно утицај снажних, импресивних говора, уз обухваћеност општереволуционарним расположењем маса. На тај начин су на ове манифестације довођени бројни студенти без обзира на њихову класну припадност и политичка опредељења родитеља. Међу њима је било и радикала, земљорадника, демократа, самосталаца и других обухваћених од стране југословенског студентског удружења и разних народнофронтских оријентација. Догађало се да под упливом говора и општег револуционарног расположења, уз повремену политички рад са њима, почињу да мењају своју политичку оријентацију и опредељење.

У таквим приликама КП Француске је истицала да у париским комунарима има своје велике претходнике, и да су они потомци тих врлих и неустрашивих револуционара. На челу поворке коју је понекад чинило више стотина хиљада људи, налазили су се комунистички посланици из оних општина које су чиниле црвени појас око Париза, као Морис Торез, Марти и други. Уколико би поворка даље одмицала, утолико се увећавала и нарастала.

Поједини митинзи организовани су и у огромним салама зимског Веледрома, које су могле да приме око сто хиљада људи. Тако је у једној од тих највећих сала одржан партијско-политички митинг против италијанске агресије на Абисинију. На

овом и другим митинзима говорили су познати политички радници које смо напред помињали, потом књижевници као што је Ромен Ролан, Анри Барбис, затим архитекти, уметници и други афирмисани интелектуалци и јавни радници. Ти ватрени и сликовити говори, у духу најбољих традиција француског беседништва, остављали су врло снажан и неизбрисив утисак. И све то што се сазнавало изворно и непосредно у напетој и борбеној атмосфери, имало је великог одјека. - *Слични масовни партијски и народно-фронтовски митинзи и манифестације одржавали су се и код нас у првим годинама после рата* - настоји Сергије да повеже то са познатим нам моментима и ситуацијама у нашој стварности. - *И замисли сада ти бесмислицу: да сам на једном таквом масовном скупу, међу Југословенима који су присуствовали митингу, говорио против Тореза, или Стаљина, како су ме оптуживали* - напомиње и сада са чуђењем због тих фракцијских инсинуација.

- *Поред држања политичких говора и реферата на овим митинзима певане су и борбене и револуционарне песме које су подизале морал, а ношени су и транспаренти, извикиване пароле, уз аплаузе и свесрдну подршку.*

- *Радничке масе и сви присутни су пуним грудима прихватили сваку исправну паролу, и све оно што је ишло у прилог снажењу слободарског и демократског духа* - каже Сергије, па после краћег ћутања додаје: - *Излазак народних маса на улице Париза имао је видног одраза на политичке токове и збивања у Француској, па се такав притисак маса морао имати у виду приликом доношења крупних политичких одлука од стране владе.*

У то време Комунистичка партија Француске организовала је велике колективне излете у Гаршу и другде, са политичким циљем и садржајем. Сви лево оријентисани масовно су се одазивали и учествовали на њима. И на овим излетима држани су политички говори, певале се револуционарне песме, музицирало се и играло. После оног важнијег и добро осмишљеног манифестационо-политичког дела излети би се претварали у народне светковине, у неку врсту кермеса.

Разилажење са ових излета, митинга, политичких збора и демонстрација, било је такође прилика за манифестацију револуционарног расположења. Учесници тих масовних скупова углавном су се разилазили у групама и при том певали француске револуционарне песме и сличне песме других народа, које су постале међународне. На пример познату италијанску борбену песму *Бандиљера Роса*, или песме шпанских бораца, француских комунара и слично. Тада би се испуниле све улице и метрои, застајало на трговима и са свих страна би се орила песма, борбени поклич и пароле.

- Тада је радо певана песма о 17 - ом пуку чији су се припадници побунили не прихватајући да пуцају у народ па су због тога били стрељани - прича нам Сергије. - Такве су песме будиле борбени дух и расположење, и инспирисале - додаје, па похућавши, закључи: - Ове и сличне револуционарне песме још увек живе у народним масама, које их се присете и извуку увек кад то устреба. У томе постоји један ненарушени континуитет који се занемарује и превиђа.

Партијско-политичка активност у угљенокопним реверима северне Француске

У оквиру Димитријевићевих задужења као секретара подсекције била је и организација активности у унутрашњости Француске, а посебно у областима где су биле веће концентрације наших радника, као што су угљенокопни ревери северне Француске. Он је обилазио рударске ревере, као и предграђа Париза, нарочито *црвени појас*, где је био већи број наших радника. Све друго је било на неки начин уситњено; тако на пример у шумарству је било доста наших радника, али су они били разбацани, па није било могуће успоставити одговарајућу организацију, што се догађало и са радницима у пољопривреди, где их је било само један до два. Међутим, тамо где је била већа групација радника Димитријевић је радио на формирању партијских и синдикалних организација, на пружању непосредне помоћи, одржавању састанака, на обезбеђивању и тумачењу одговарајуће партијске литературе и штампе. Уз то, што је још значајније, упућивао је и смештао политичке изгнанике из земље. Тако је један број појединаца сместио у Сент Етијену, потом у Лорану и на другим местима, помажући им тако да се снађу у новим условима.

То деловање и боравак у рударским и радничким насељима, била је својеврсна *школа живота*, могућност сусрета са најразличитијим видовима и облицима живљења, са бројним и различитим тешкоћама, па тако и прилика да се провере одређена сазнања и теоријски погледи и стекну нова драгоцену искуства. Нагласимо да је поред деловања у радничким предграђима Париза он у више махова обилазио угљенокопне ревере северне Француске, нарочито у два департмана Pas de Calais и Nord, обилазећи и делујући у Lievin-y, Vingles-y, Lens-y, Marles les Mines-y и другим местима. Тамо је проводио по неколико недеља, нај-

чешће у време летњег распуста, а на овим пословима укупно је провео два до три месеца за све време боравка у Француској.

Потпунију представу о постојећим и новоствореним партијским, симпатизерским и синдикалним групама од којих је један број организовао и створио сам С. Димитријевић, можемо добити на основу *Извештаја о раду централне југословенске секције КПФ за друго полугође 1935. и два месеца 1936.**, као и из података објављених у мемоарско-студијском тексту *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза***, као и из писаних изјава његових другова и сабораца ***.

Из *Извештаја* се види да су у то време постојале партијске групе у рударским реверима северне Француске: у Lens-y, Salaumines-y, Vingles-y, Lievin-y, Thimeries-y, односно у два поменуца департамана Pas de Calais и Nord; потом партијско-симпатизерске групе у париском рејону Genvilleurs-y, Argenteul-y, ; четири партијско-симпатизерске студентске групе у Паризу; синдикалне групе у Combelle-y, Creurzvald-y, St. Etienne-y, Charbonniers les Mines-y, St. Florin-Frugeres-y и Graissac-y.

Приликом ауторизације појединих исказа у овом одељку С. Димитријевић се враћа на моменте везане за поменути *Извештај*, уз прецизирање неких појединости:

- Сада могу одређеније да кажем да сам у мају 1938. ушао у подсекцију, а потом створио студентску југословенску партијску организацију, у којој сам постао секретар у септембру исте године.

Том приликом га питамо: зашто се *Извештај* односи само на друго полугође 1935. и два месеца 1936. године?

- Из простог разлога - одговара нам Димитријевић - *што за прву половину 1936. године није постојала никаква архива, која би се могла проучити и на основу ње написати извештај и за тај период... Нисам имао података шта је радио Владимир Курт на пример, јер није било дневника рада, ни одговарајућих бележака и информација. Тада се могло понешто информативно чути од других, што није било потпуно, а није се могло лако ни верификовати. Зато сам поднео извештај само о ономе што*

* Архив за југословенски раднички покрет, фонд КИ, бр. 237/V

** *Наше стварање*, 1975, 22, I - III стр. 37- 47.

*** Писана изјава Јосипа Јакповића, Загреб, 29. октобар 1956. - Оригинал у архиви С. Димитријевића, ксерокс копија у збирци аутора. Писана изјава генерал пуковника Душана Кведера, Београд, 11.4.1955. - Оригинал у архиви С. Димитријевића, ксерокс копија у збирци аутора.

сам знао. Овде хоћу да додам да радници и чланови појединих партијско-симпатизерских група нису знали за друге групе, осим за припаднике са којима су сами радили...

- У наслову "Извештаја" помиње се централна југословенска секција КПФ, шта то у ствари значи - питамо даље Димитријевића.

- Приликом писања "Извештаја" - објашњава нам Сергеје. - терминологију смо прилагођавали одговарајућој терминологији у односу на Москву, како би они тамо могли адекватније да разумеју... Али то је подсекција а не централа. Ако бих написао само: подсекција за Париз, онда би се могло помислити да је то нешто локално... Уосталом, из "Извештаја" се види да је у питању организациони обухват. Али тада - одмахује руком. - нико није водио посебно рачуна о некаквој терминологији.

У првом делу поменутог меомоарско-студијског текста С. Димитријевић поред осталих синдикалних група у Genvilliers-у и Argenteuil-у наводи две створене групе у Bagnolet-у и међу сандиљерским радницима у Паризу. При том указује да су значајне синдикалне групе постојале у департманима Pas de Calais, Ruy de Dome, Loire и Neute Loire. Неке од ових синдикалних група, као на пример у Pas de Calais-у, где је обухваћено 93 минера, биле су одвојене од партијско-симпатизерских. Синдикална група у St. Etienne-у, наводи се, бројала је 60 радника, па се истиче да су радничка културно-уметничка и потпорна друштва у појединим департманима (Pas De Calais, Combelle и тд.) била под утицајем Партије, са руководиоцима који су били организовани.

Ослањајући се на лична сећања која разумљиво, могу бити непотпуна, у наставку бележи нове партијско-симпатизерске и синдикалне групе југословенских радника, као што су на пример група из париског индустријског предграђа Levallois као и радничке Hienin Lietard - а, фабрике шећера крај последњег места (у локалитету чије име почиње словом О), рударских насеља из околине градова Douzi и Valanciennes (све у департману Nord)*.

У писаној изјави Душана Кведера, после указивања да је С. Димитријевић био секретар југословенске партијске организације - секције КП Ф француске, која је, према овом тврђењу, бројала 600-800 чланова он подвлачи: радио је и са југословенским синдикалним групама где сам и ја радио, и то у Паризу и обилазећи југословенске колоније у унутрашњости Француске.

* С. Димитријевић, Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза, "Наше стварање", 1975., 22, I-III, стр.39.

Из изјаве Јосипа Јакоповића видимо да је Димитријевић са илегалним именом Миша већ после свега 6 месеци боравка у Паризу имао радне контакте са рударским ревирима северне Француске које је још онда обилазио, задржавајући се у Lens-у и другде на шта ћемо касније и подробније указати. Овом приликом ћемо се осврнути на начин повезивања и одлазак у ревири, на боравак и животне прилике у појединим местима, као и на облике и садржај политичког рада.

Радећи у партијском и синдикалном руководству у Француској С. Димитријевић је био у вези са великим бројем људи и активиста. Још пре првог одласка у угљенокопне ревири имао је тамо један број познаника. Неки од тих људи су долазили у синдикалну централу у Паризу где је ступао у додир и везу са њима, обезбеђивао адресе, распитивао се о Југословенима, стварао познанства и вршио припрему за каснији одлазак. А пре поласка, он који је настојао да све претходно испланира, предвиди, провери и уговори, јављао се на расположиве адресе обавештавајући их о доласку.

- *Поред личних контаката које сам претходно, по могућству, успостављао, био сам преко директних писама у вези са партијским, синдикалним и омладинским организацијама тамо на терену. Пошту сам слао на име одређених лица - прича нам Сергеје. - а код њих сам ради конспирације наступао са партијским псеудонимом - Миша!*

Понекад је Димитријевић, због честих сељакања појединих радника који су држали везе, располагао и двоструким везама, како би на једноставнији начин ступио у одговарајуће контакте. Посебних је тешкоћа било када се неко од рудара пресели у она најудаљенија места, те му се изгуби траг, онда се само уз помоћ тих дуплих веза све решавало брже и ефикасније.

На поласку из Париза, поред најнеопходнијег партијског материјала и одговарајућих докумената, од личног пртљага носио је само једну ташну са две пресвлаке и ништа више. Јер тамо где је одлазио, у духу радничке солидарности, рудари који су га примали у своје породице обезбеђивали су му оно најосновније.

Боравећи у угљенокопним ревирима, Сергеје је поред активног присуства и стваралачке помоћи постојећим организацијама, радио и на стварању нових, о чему смо напред писали, указујући на сачувани *Извештај*. Овде ћемо се шире осврнути на начин формирања тих партијских, синдикалних, омладинских, женских и других радничких организација.

- *У вези са тим биласцима угљенокопних ревира, имао сам одговарајућу препоруку од Морана лично. Он је био секретар синдикалне централе СЖП, а касније уједињене СЖТИ - указује нам Сергеје накнадно на овај детаљ. - Препорука је била*

на специјалном бланкету, оверена печатом и са његовим потписом, а он је био познат широм Француске... Са Мораном смо одржавали везе и после обједињавања. Ништа се тада није променило у основном кадровском саставу, руководство је остало исто...

- Та препорука је била од важности и значаја, нарочито приликом обраћања локалном радничком руководству, у тражењу могућности са Југословенима које би требало организовати.

- Кад дођем у једно место ја најпре потражим то радничко руководство. Легитимишем се на тај начин што покажем препоруку у којој поред осталог пише шта је сврха мог доласка: да радим на организовању југословенских радника. Тада ми притекну у помоћ, укажу ми на људе, и тако почиње та активност - сећа се Сергије.

Одговарајуће везе су успостављене у непосредном личном контакту, понекад за врло кратко време, брзо и ефикасно, а други пут опет са више тешкоћа, уз истраживања, компликовањем проналажења одговарајућих појединаца. Тамо где су постојале веће групе Југословена, они су већ међусобно били повезани по природи националне припадности, а руководство подсекције, као и политичка и синдикална централа имала је увид у то, дајући свој допринос у смислу помоћи и поспешивања њиховог бољег политичког организовања. У Француској је било доста Југословена који су били укључени у КП Француске и њихов синдикат. Већина њих није била повезана у ЕМОИ, то јест са руководством подсекције. Сергије је управо преко локалних партијских и одговарајућих синдикалних организација (СЖТИ) за које је имао препоруку од стране француског партијског и синдикалног руководства, долазио у везу са њима. Приликом обиласка терена ступао је у непосредни контакт са људима, окупљао их и стварао нове организације. То су у највећем броју случајева били наши људи из Словеније, из околине Трбовља, а било је и доста Пољака, који су били предусретљиви, када је требало повезати неке организационе нити.

- Када смо стварали нову партијску, синдикалну, или омладинску организацију - прича нам Сергије - најпре смо се ослањали на оне чије смо адресе имали, и на које смо били упућени. А тамо где није постојала југословенска организација, већ на пример пољска, онда смо ступали са њима у везу, и уз њихову помоћ настојали да ту организационо делујемо. Када је требало да се споразумевамо, то смо чинили употребљавајући мешавину пољских и југословенских речи уз убацивање понешто од француског... Догађало се да Пољаци увуку у покрет неког од наших људи, тада он ради заједно са њима, учествује у политичким акцијама, штрајковима и сл.

- Међутим, и поред свег увида и информисаности догађало се да рудари из удаљеног ревира *Marles les Mines* нису били међусобно повезани са рударима из *Pas de Calais-a* - указује Сергије на једну карактеристику - па су се у таквим случајевима користиле друге могућности за повезивање.

Рудари из других места која су била ближа једно другом, боље су се међусобно познавали. Имали су потпуније представе о онима који су били симпатизери, па су га упућивали на праву адресу. *Тамо ћеш наћи тог и тог Словенца* - говорили су му - *са њим ћеш моћи да урадиш ту ствар.* Другде су рудари били међусобно повезани женидбено-удадбеним односима па им се круг знаца и пријатеља пуно ширио и распростирао. Тако се он и на овај начин преко успутних познанстава информисао о људима са којима је касније успостављао сарадничке односе.

- *На тај сам начин, преко познанстава, веза и упућивања, створио партијску организацију у Lievin* - у - говори нам Сергије настојећи одмах потом да илуструје своје казивање. - *Тамо сам успоставио сарадњу са једним веома добрим човеком, који је пре тога радио у Трбовљу, а у Француску је дошао са женом и сином. Код њих сам, боравећи у томе месту, све време становао, хранио се и живео... Преко те породице која је имала широка познанства међу рударима, добио сам многе информације и везе.*

Експедиције обилажења рударских ревира и индустријских рејона по партијским обавезама оствариване су углавном у летњим месецима. И то зато што је у неким приликама ваљало пешачити и по више километара. Јер било је места између којих није постојала никаква саобраћајна веза, па се до њих могло стићи једино пешице. Понекад се морало ићи по десетак и више километара, што је било неизводљиво у време кишних и зимских месеци. А догађало се да се, убрзо пошто се стигне у једно од тих места и обаве се предвиђени послови, опет настави до, на пример неке удаљене фабрике шећера. Тада се ишло асфалтним путевима кроз велике комплексе засађене шећерном репом. Тамо би се Димитријевић запутио пошто је добио информацију да је запослено и неколико наших радника који би се могли организovati. Поједина места обилазио је и на бицикли, пошто су у тим крајевима бицикле биле у употреби и њима се служио велики број људи.

Приликом заједничког редиговања и дотеривања појединих делова овог текста Сергије нам посебно указује на разлоге зашто је летње месеце проводио на овом послу. У то време студенти су обично одсутни; већи број се у групама враћа у домовину, а *Удружење* тада такође није радило:

- *Највећи број студената партијаца и симпатизера за*

време лета је путовао у Југославију. За разлику од њих ја за све време бављења у Француској ни једном нисам дошао на летовање код родитеља, јер би ме ухапсили. Тако сам био у статусу полуемигранта, коме у домовини готово извесно не би дали ни визу ни пасош. Зато сам летње месеце у неколико махова проводио у политичком раду изван Париза - додаје као објашњење, па се враћа поново појединостима око успостављања партијских веза, али сада илуструјући то на примерима помоћи од стране француског партијског руководства на одређеном локалном подручју.

- Ако у једном месту делује само француско партијско руководство, а њихова је партија била легална, онда се ја ту слободно распитујем за наше људе. Информишем се какви су то радници и људи. Имају ли склоности за политички рад? Да ли има у њима и оних који су партијски и синдикално организовани? Ко би могао да буде организациони стожер и упориште? Када се о свему обавестим онда ступам у непосредни додир са њима, договарамо се и стварамо организацију.

И тако, док је Сергије по задатку Партије проводио по неколико недеља у угљенокопним реверима северне Француске, где су биле и шећеране, активно политички радећи, његови су родитељи мислили да је или у Паризу, или негде на летовању. Да би замаскирао ово своје отсуство и бављење на терену, он је слао пријатељима у Париз, као и онима који су били на летовању у бањама и на мору, писма и дописнице, које су они одашиљали кући, у Лесковац.

- Једне године сам доиста летовао у Бретањи, у лепом и пријатном месту Копкарно, али других година то није био случај - присећа се он. - Сачувао сам доста дописних карата и разгледница из Француске, али се на основу њих не може утврдити где сам све лети боравио. Јер у време када сам политички радио на терену, неко је од другова у Паризу примао моју пошту.

Из сличних разлога се не може прецизније утврдити време боравка у Lens - у, пошто нигде није био пријављен. Јер он тада није био смештен у хотелу, већ код породица наших радника настањених у тим крајевима у рударским реверима које је обилазио.

Враћајући се на чињеницу да је међу нашим радницима у Француској у то време било највише Слојенаца из Трбовља и Пољака, Сергије се сећа да су то биле читаве породице, које су из генерације у генерације биле везане за рад у рудницима. Ту додаје да они нису имали услова за школовање, па су прихватајући тегобе рударског живота, спремно улазили у организоване облике деловања од своје најраније младости. Међу њима је било и доста младих људи, па је то стварало услове за формира-

ње и омладинских организација.

- Све су то на изглед ситни аспекти једног организационог рада, али су врло значајни за разумевање стања и услова деловања... Ти на пример тражиш посредним путем, међу рударима, људе, или омладинце, на које се касније ослониш, па они постану истинско језгро класног и партијског деловања.

Према расположивим подацима у департману Pas de Calais поред постојећих партијских или синдикалних организација С. Димитријевић је радио на њиховом јачању и даљем развијању, као и на стварању нових организација. Тамо је секретар за шире подручје био друг Флориан, Словенац коме је Сергије из центра слао партијске директиве, одређени материјал, штампу и остало.

Према сведечењу Јосипа Јакоповића, ондашњег секретара југословенске омладинске комунистичке организације у томе граду, Димитријевић је и сам почетком лета 1935. године, дошао у ову рударску област, прецизније у место Lens, где се тада налазио поменути Јакоповић. - Друг Димитријевић је дошао са мандатом југословенске подсекције Комунистичке партије Француске из Париза, с тим да га повеже са југословенским партијским и синдикалним организацијама у Pas de Calais-у. Том је приликом у Ленсу и другим рударским центрима у околини, које је обилазио, боравио око три недеље.*

Пошто се и сам лично упознао са начином живота и видовима деловања партијских и синдикалних организација у овом департману, Сергије је касније тамо организовано упућивао политичке емигранте из Југославије са двоструким циљем. И то најпре да би им обезбедио поузданије уточиште и извесно удомљење, а потом и да би ти политички радници и активисти пружили трајнију непосредну помоћ тим организацијама. Они су већ присутним кадровима помагали у одржавању састанака, припреми предавања, у тумачењу партијских материјала и докумената. А заузврат су у рударским породицама добијали привремено станиште, смештај и исхрану. Зависно од потребе и од околности ишли су политички радећи, од места до места, и од једне до друге породице, остварујући задатке које су примали од руководства југословенске подсекције у Паризу.

- Тако сам, на пример, Душана Кведера, који у својој изјави потврђује да сам обилазио југословенске колоније у унутрашњости Француске, послао у St.Etienne, где је остао више месеци, а једног другог сам отпремио у Pas de Calais - сећа се

*Писана изјава Јосипа Јакоповића, Загреб, 29. октобар 1956. - Оригинал у архиви С. Димитријевића, ксерокс копија у збирци Н. Цветковића.

Сергије. - Смештао сам их код југословенских породица, које су понекад биле удаљене 5-10 километара, па је постојала могућност чешћих промена и пресељења... Живећи тамо са нашим радницима они су вршили одређени утицај и партијско-политичку пропаганду, причајући појединости о тешком животу, неправди и терору у Југославији, о потреби борбеног организовања радничке класе и сл...

- Како су обезбеђивана средства за путне и друге трошкове сиромашним емигрантима? - распитујемо се, пажљиво слушајући и бележећи његова сећања.

- За ове сиромашне другове средства су обезбеђивана или од стране наше подскеције или од Црвене помоћи од које су већ примали извесну потпору - одговара. - А за мене у случају оваквих одлазака и путовања то нико није обезбеђивао; сам сам се сналазио, а тамо где бих отишао нисам плаћао преноћиште, јер су нас те рударске породице примале врло гостопримљиво.

Касније, враћајући се поново на активности везане за департман Pas de Calais, Димитријевић указује да је секретар партијске организације Флоријан отишао на шпански фронт где је и погинуо. Њега је заменио Јошко Странић, односно Јосип Јакоповић, што се може видети и из његове писане изјаве*, која иако не даје целину слике и атмосферу тог ангажовања, ипак указује на неке индивидуалне појединости.

С. Димитријевић, као и другови које је слао у рударске ревије и индустријске центре, веома су активно радили на припремању и организовању састанака, давали су сваковрсна упутства о начину рада и деловања, информисали о политичкој ситуацији у Југославији и Француској и у свету - објашњавајући политику Комунистичке партије. И у то време Димитријевић је пратио и читао све значајне француске политичке листове, а међу њима и званични орган КП Француске *Imanite*, те је тако стално био у току догађаја и у крсу политике КП Француске.

Да би ова активност била што садржајнија, богатија и разноврснија, Сергије је обично доносио са собом партијско-политичку литературу и штампу на нашем језику, која је делимично публикована у Москви. Активисти и симпатизери међу рударима упркос скромним примањима били су спремни и да купују ту литературу, или да се претплаћују на њу, па им је она обезбеђивана и достављана преко руководства њихове организације, док су им исељенички листови стизали у претплати. То су најчешће биле брошуре као што је Лењина о сеоској сиротињи, потом о социјализму и слично, уз одређена партијска документа, резолуције и штампу.

*Ibid., стр.1.

- Располагали смо у то време са једном врло разгранатом штампом и периодиком - говори нам Сергије. - Ту је био "Пролетер", па "Организациони билтен", који је додуше био интерног карактера, затим један патронатски шапираграфисани лист "Против главњаче"... На насловној страни су биле решетке, а иза њих затвореник који се држи за гвоздене пречаге - описује нам детаље. - Уз то, имали смо "Исељенички гласник", који је издавао Љуба Илић, онда југословенски раднички лист "Слогу", лист који је више година успешно излазио у Белгији и односио се и на француско подручје. У неким од тих листова сам и сам сарађивао приказујући рад организација, или пишући о Париској комуни - додаје.

Поред организовања састанака, држања реферата и предавања о актуелним политичким појавама (народни фронт, синдикално уједињење, политичке акције и сл.), растурања и тумачења литературе и штампе, постојали су и искрсавали и други задаци и обавезе. Увек је било и спорних питања у односу на извесне политичке приступе присутних радника, као и сукоба на тим линијама, које је требало поставити и решавати на прави начин. Искрсавали су, мада ређе, и проблеми и у међуљудским односима и слично. А све слободно време коришћено је за разговоре, за најразличитија идејно-политичка указивања која су доприносила подизању сазнајног и опште-образовног нивоа оних са којима се друговало и разговарало.

Но, и упркос предузимљивости и личном ангажовању било је озбиљних проблема око окупљања и одржавања састанака. Рад у сменама тешко се или никако није могао ускладити, па су се састанци одржавали најчешће недељом или у празничним данима када се у руднику није радило.

- Сличних тешкоћа је било и у партијском раду у Лесковцу - сећа се Сергије овом приликом. - Скоро је било немогуће окупити раднике који су били изморени дугим радом на састанке, заједно са студентима и ђацима. Међутим, то је у рударским насељима било изводљиво углавном у празничним данима.

Намеравајући да сам детаљније пише о партијско-политичком раду у Француској у периоду између два рата, па разуме се и о активности у овим угљенокопним реверима, С. Димитријевић је у својим казивањима већу пажњу посветио приказу особеног начина живота, атмосфере, услова, настојећи да све употребу наглашавањем људског фактора.

Тај рударски басен који је по задатку походио Димитријевић и други партијски радници обилазећи стецишта и колоније југословенских радника, обухватао је велики земљишни комплекс. По том огромном простору разбацана су скромна рударска насеља, са малим кућама, са једном продавницом робе или

кантином, можда малом кафаницом, и то је све. У тим специфичним насељима - радничким колонијама - живели су тешким радом исцрпљени рударски радници, грађујући у сиромаштини, под бременом живота, породичним обавезама, са ниским примањима колико да се прехране и да можда мало приштеде, уз велика лична одрицања.

- Ти радници нису ни мрднули из својих радничких колонија, као што ни Лесковачки радници пре рата, изнурени целодневним радним временом, нису стизали да оду ни до Ниша, а да и не говоримо негде даље - настоји Сергије да нам дочара и употпуни слику њиховог живота.

Догађало се да су читаве породице биле запослене у руднику где су, на пример, радили: отац, два сина и чланови шире родбине. Само су жене остајале у кућама обављајући домаће послове; а уколико је било женске деце и она су била запослена у кантинама, бистроима, продавницама и сл. Рудари су радили у три смене, зависно од распореда, па су тако на смену и спавали у иначе ограниченом броју кревета. Кад један из породице устане и пође на посао у рудник, онда онај што се тек вратио леже у још увек топао кревет. А ако су била три мушкарца онда су се они смењивали у једном кревету, пошто свако од њих појединачно, није имао свој лежај.

- За време обилажења ревира *Pas de Calais* и *Nord*, врло често сам спавао у њиховим креветима које су ми гостопримљиво уступали - наставља да нам прича о њиховом животу, па подвлачи: - То су углавном биле породице, у којима су се чланови сусретали за време смена.

А у појединим градовима, као што је *Lens* на пример, у коме су скоро искључиво живели рудари - све је било подређено њиховом животу. Радње, кантине, кафанице, и све друго било је прилагођено ритму њиховог живота, у погледу радног времена, отварања и затварања. Неожењени самци су се хранили у рударским породицама или по кантинама. Неке оброке и кафу носили су и у јаме. И они најскромнији облици културног и забавног живота морали су се уклађивати са њиховим радним временом и сменама.

- Основним животним потребама рудара све је било прилагођено тамо где су они били у већини - наглашава Сергије поново. - Кад то кажем ево примера: ако су у Лесковцу могле да се одржавају само вечерње биоскопске и друге представе тамо су оне морале да буду и преподневне, дневне и вечерње... Исто тако, када у породици постоје они који раде у три смене, онда је природно да се према њима организују и управљају одређени видови живљења. Уосталом тако је и код нас у оним типично рударским насељима као што су Лабин, Трбовље, и друга - за-

кључује он.

При том Сергеје скреће пажњу на још једну особеност карактеристичну за тај рударски предео: - *Вода је тамо сва црна, густа и масна, тако да је нико не пије.*

- *Зашто је то тако - питамо.*

- *Зато што вода пролазећи кроз наслаге и слојеве угља поприма нешто од те масноће и боје, постајући одвратна и неукусна. Због тога тамо сви пију пиво или лимуну, али не никако и ту одвратну воду - понавља ово као значајну чињеницу, па додаје: - Кишница се вероватно потребљава за прање веша и друге сличне потребе.*

Указујући на ове специфичности и тежак живот рудара он је настојао да нам дочара делић те атмосфере коју је сам врло интензивно доживљавао па му је она још увек у врло живом сећању.

- *Сада сам управо преко радија слушао емисију у којој се говорило о партијско-политичком раду марксиста - надовезује своје казивање. - Тај се рад у основи сводио на праћење живота у свим појединостима, где се човек интересује за све његове видове, аспекте и манифестације. Упознајући тако живот у пракси свакодневнице долази до искустава и сазнања која непосредно користи у тој борби, у акцијама које предузима...*

- *У тешким животним околностима по рударским реверима - враћа се он тим моментима - није било прилике ни услова за теоретисање, али се при том долазило до закључака и запажања која су била драгоцене за проверу одређених класно-политичких ставовишта, и још више као неопходно искуство за конкретне акције и партијско-политичку борбу.*

Политичка размимоилажења са представништвом ЦК КПЈ у Паризу

У Паризу су 1937. године, као представници Централног комитета Комунистичке партије Југослвије деловали и Иван Марић из Сплита и Лабуд Кусовац. Они су представљали нашу Партију и у односу на КП Француске. То су били стари партијски кадрови, који су дуго времена живели у емиграцији и задржали схватања из донароднофронтовског периода, када се заузима изразито непријатељски став према социјалдемократији и сл. Зато је њима једна народнофронтовска, антифашистичка политика била делимично несхватљива, јер су задржавали у својим

ставовима извесну крутост, па и догматичност. Сергије је као руководиоца југословенске партијске и студентске организације у Паризу са њима одржавао везу и договарао се о остваривању појединих акција.

Међутим, те исте године дошло је до озбиљнијих политичких неслагања и размимоилажења око спровођења партијске линије у односу на студентску организацију, као и у односу на битна становишта народнофронтовске оријентације, која је била основа студентског окупљања. Наиме, Иван Марић, Лабуд Кусовац, а нарочито њихов експонент и истомишљеник Мирко Кујачић, нису се слагали са политичком оријентацијом студентског *Удружења*, која је тежила окупљању свих опозиционих и народнофронтовских снага усмерених против режима у земљи (шестојануарске диктатуре), политике југословенског посланства у Паризу и против других реакционарних снага и стремљења.

- Студентско *"Удружење"*, коме су се од 1935. године, на челу налазили комунисти, удружени са народнофронтовским елементима, обухватало је, поред комунистичких симпатизера и скојеваца, и све друге опозиционо усмерене снаге. Међу њима је било и следбеника земљорадничке странке, демократа, радикала, самосталене странке Прибићевића, као и политички неодређених студената - каже Сергије сећајући се тога времена. - Један од главних циљева *"Удружења југословенских студената у Паризу"* било је окупљање свих југословенских студената у овоме граду, потом ангажовање за правилну доделу стипендија, уз уважавање социјалног положаја појединаца, као и борба против *"Offis collera"*, као југословенског школског центра, који је покушавао да утиче на оријентацију и карактер рада *"Удружења"*. Од њега је зависило додељивање помоћи сиромашним студентима. У том смислу се водила отворена борба мишљења - прецизира Димитријевић уз напомену да су представници *"Offis collera"* покушали једном да истакну и ангажују своје кандидате. - Ми смо насупрот њему, поред осталог, на народнофронтовској и опозиционој линији покупили већину студената различитих оријентација и опредељења - додаје.

У циљу што адекватнијег народнофронтовског окупљања студенти комунисти су преузели у своје руке *Удружење југословенских студената* у Паризу, у оквиру кога су спровели и више акција опозиционог карактера. А о делатном присуству напредних студената говори и то што је на једним изборима њихова листа добила огромну већину, док је националистичка листа добила само два гласа.

- На националистичкој листи, подржаваној од посланства, на којој је било 11 кандидата, добили су само два гласа. За

њу нису гласали ни они који су били кандидовани на њој, јер су били за нашу листу - прича нам Сергије, па додаје: - А гласала су само два агента посланства, Лазар Прокић и неки Ђуришић... Иако је гласање било тајно, ми смо тачно знали те појединце који су за њих гласали. Догађало се да су ми прилазили другови и говорили: "ја сам на листи, али ћу гласати против, пошто нисам могао да одбијем кандидатуру..." "Знаш, нико за кога су Арнаутовић и посланство инсистирали да се нађе на листи, није смео да одбије - објашњава нам Сергије, па напомиње: - Видиш, то је извесна специфичност.

Пошто смо у нашем прилазу мало више нагласили антирежимски карактер рада Удружења студената, Сергије нас исправља:

- Пренагласио си и ставио у први план антирежимску оријентацију "Удружења". Али то није у свему било тако, јер би нас иначе француска полиција "разјурила"... Антирежимски карактер "Удружења" произилазио је уствари из окупљања опозиционих, народнофронтовских снага, у духу стварања општејугословенског "Удружења", са претставницима свих "боја" - тумачи он дух његове политике. - У расправама са представницима посланства, нама кажу: - Ви стварате антирежимско "Удружење"! - "Није тачно" - одговарамо. - "Ми се само боримо за правилну доделу стипендија, за одговарајући статус појединаца..." - Видиш, то је тако било: ми смо окупљали људе, вршили на њих одређен политички утицај, давали основни тон раду "Удружења", али оно није било отоворено, агитационо - антирежимско, јер бисмо у том случају растерали и оне студенте који су само симпатисали наша настојања. Ту је само нијанса у питању, али је значајна. - наглашава Сергије, па додаје: - Једно је стварати партијске организације, формирати групе, а сасвим је друго то деловање кроз једно легално "Удружење" које је окупљало студенте различитих политичких усмерења.

- Насупрот оваквој оријентацији широког и демократски отвореног окупљања у оквиру студентских редова, деловао је Мирко Кујачић, који је свесрдно био подржаван од стране Лабуда Кусовца и Ивана Марића. Он је био изразито антифронтovski усмерен. Кујачић би, на пример, на неком од састанака "Удружења југословенских студената", међу којима је био велики број стипендиста, отпочињао говор: "У тамницама монархистичке Југославије данас крвари и труне неколико десетина хиљада наше браће, наших другова... Крвава диктатура Александра побила је 20.000 људи. Ми морамо одлучно дићи глас и борити се против тога" - узвикивао би он. Уколико би прихватили таква становишта из његових ватрених говора, као и друге ултралевичарске паролe, у којима је било и истине - рас-

терали би студенте - стипендисте, које није увек лако било окупити, и који не би смели да учествују у раду таквог "Удружења". Оваквим иступима ми бисмо разјурили студенте окупљене у "Удружењу", а са њим су се у свему саглашавали Кусовац и Марић. За њих свако окупљање требало би да буде претворено у отворено иступање против режима, без обзира на реалности и ситуацију. Они су и даље, упркос промењеним условима и околностима, буквално примењивали ранију партијску политику: "Класа против класе", и нису схватили суштину народнофронтске политике, која је с временом стицала све већи број присталица и заговорника. Овој секташкој групи Марић-Кусовац, прикључио се и Радивоје Увалић, који је у то време био ожењен Златом, иначе резервисаном према извесним фракционашким становиштима.

Тај сукоб, према неким оценама, имао је фракционашки карактер. Тако га је, на пример, годину - две касније оценио Тито приликом краћег боравка у Паризу, у разговору са Бранком и Павлом Савићем. За време бављења у њиховом стану, где је и преноћио, повео се разговор о фракцијским борбама, када је Тито, према Бранкином сећању, рекао да су се њих двоје (мислећи и на Павла) сасвим лепо извукли из фракција, оцењујући да је то добро.

Причајући даље о том првом сусрету са Титом у Паризу, П. Савић признаје тешкоће које су имали када је реч о тим фракцијским сукобљавањима, па додаје: - У то време још је била фракцијска борба у врховима Партије. Један поштени студент није могао баш лако да се снађе у свему томе. И једни и други су говорили у име социјализма, у име Маркса и Енгелса, Лењина, Стаљина, у име пролетерског интернационализма. И људи су се у том студентском "Удружењу", у којем смо Павле и ја радили и у којем је он био председник, просто опредељивали према паметнијима. По Бранкиним речима, њиховом опредељењу понајвише је допринео Борис Кидрич: - Његовим доласком све је то било решено, иако он никада није говорио шире о фракцијама*, али је зато својим ангажовањем и присуством привлачио и окупљао људе.

Ови искази скоро у свему одговарају и потврђују оно што нам је С. Димитријевић саопштио о Кидричевом укључивању у разрешавању фракцијског сукоба, као и о карактеристикама његове личности.

С. Димитријевић је свестан штетности деловања поменуте групе, и крупних последица нарочито у односу на опстанак

*Момчило Стефановић, *Тајни сусрет у Паризу, "Политика"*, 25.03.1980.

и делатност *Удружења југословенских студената*, и очување његовог бројног чланства, међу првима повео одлучну борбу против левог секташења и оне изразито антинароднофронтовске оријентације. Када разговори, објашњења и убеђивања са Кусовцем, Марићем и њиховим присталицама нису донели никаквих резултата, већ су напротив још више заоштравали и продубљивали сукоб и јаз, он се обратио Политбироу ЦК КПЈ. У писаној форми, у виду изјаве, у оквиру 22. тачке, изложио је и подробно аргументовао своје неслагање са политичком оријентацијом представништва ЦК КПЈ у Паризу; и то са групом Кусовац-Марић и њиховим истомишљеницима, посебно у односу на југословенску студентску и партијску организацију. У тој образложеној изјави акценат је стављен на одступање политичке линије Марић-Кусовац од одлука VII конгреса Коминтерне и одговарајућих резолуција конгреса КП Француске. Тај аргументовани протест формулисан у 22. тачке С. Димитријевић је упутио Политбироу ЦК КПЈ, то јест предао га Ловру Кухару, члану овог партијског органа са којим је био у врло солидним сарадничким везама и односима.

Овакав потез и поступак који је у заоштреним међусобним односима за Димитријевића био једино могућ, наишао је на отпор, недолучно и непринципијелно реаговање групе Марић-Кусовац, која је настојала политички, научно и људски у свему да га дискредитује. У том смислу уклонили су га са свих политичких функција, под неоснованом оптужбом да је међу присутнима на једном митингу говорио против Мориса Тореза, а у другом случају и против Стаљина. Једна од ових провокација била је заснована на сведочењу неког Анастасијевића, који је касније откривен као полицијски провокатор.

Вероватно је и југословенска полиција са своје стране запазила тај сукоб гледишта, превирања и неслагања, па је и сама настојала да пружи допринос елиминирања Сергија Димитријевића, који је уистини бранио једну политичку линију по њу врло опасну, пошто је водила широком окупљању великог броја студената. Полиција је ту на свој начин покушала да пружи *допунске аргументе* ангажујући и укључујући и свог агента.

- *Они који су ме оптуживали за све и свашта* - прича нам Сергије - *једва су дочекали јдну овакву допунску тврдњу, служећи се и размахујући њоме... Нису ме оптуживали да сам тако нешто говорио у оквиру "Удружења југословенских студената" или пак у оквиру студентског партијског руководства, пошто би се лако могло доказати да то није тачно, већ су одабрали митинге као место тих заговарања, јер је то тешко и немогуће аргументовати, али је важно да се гласине шире и од злонамерних појединаца прихватају...*

Поред тога Димитријевића су оптуживали и замерали му да у оквиру докторске тезе на којој је радио, врши ревизију Марксових погледа. То су чинили колико из нераздевања суштине неких економских марксистичких категорија, толико и из злонамере, зависти и људске пакости. А он је у ствари припремао тезу из области теорије вредности и цена, која му је пропала у Другом светском рату.

- Номинални назив моје тезе, понајвише ради универзитетских власти, гласио је: "Савремена дијалектичка фаза објективне теорије вредности и цена", што су они могли искривљавати и свакојако тумачити - објашњава нам. - А њена стварна основа била је садржана у одређењу Марксистичка теорија цена у условима монополистичког капитализма, што је представљало разраду економских односа у империјалистичкој фази развика, уз залажење у сложена друштвено-политичка питања савременог света. Међутим, саму ту чињеницу да сам разматрао теорију цена у условима империјализма - други су дочекали као ревизију марксизма пошто сам Маркс то није сагледавао и анализирао, већ је касније то чинио Лењин изучавајући империјализам као задњу фазу капитализма.

Поред ове Димитријевићеве изразито ангазоване дисертације из области марксизма у то време припремана је још једна дисертација из домена историјског материјализма. За разлику од њих, остали докторанди су обично избегавали овакве ангажовано-политичке и марксистичке тезе, опредељујући се за неутралније теме и разматрања.

- Пошто сам поред припадништва КП Југославије био и члан КП Француске и као секретар подсекције био у вези са њиховим Централним комитетом - објашњава нам Сергије разлоге зашто поред осталог није искључен из Партије, упркос грдним оптужбама и неоснованим критикама, па додаје: - Ове оптужбе које су помињане од стране Увалића и других, никада нису биле пренете руководству КП Француске, што је још један доказ њихове неистиности. Пошто сам био и члан КП Француске није се смело покренути питање мог искључења, јер би у том случају и ЦК КП Француске испитао моја становишта, али и њихову секташку политику. Зато су ме они једноставно скинули са свих руководећих партијских функција у југословенским организацијама, наводно док се ствари не рашчисте, не покрећући при том питање мога искључења.

У то време на чело КПЈ долази Јосип Броз Тито, који је, као што је познато, повео одлучну борбу против фракционаштва што је раздирало редове наше Партије. Када је реч о политичким сукобима и размимоилажењима унутар партијског руководства у Паризу, око погрешне политичке линије коју су за-

тупали чланови ЦК КПЈ Иван Марић и Лабуд Кусовац, посебно у односу према *Удружењу студената*, тада је, по свему судећи, формирана радна група из најужег руководства за рашчишћавање стања у Паризу. У њен састав је, поред осталих ушао и Борис Кидрич, који у време када је дошао у Париз из Москве, почео живо да прати делатност партијске организације у Паризу, а посебно настојања у оквиру рада *Удружења југословенских студената*, када је по тим питањима и контактирао са С. Димитријевићем; док су друга два члана, по свој прилици била из састава највишег руководства КПЈ, можда чак и Тито и Вељко Влаховић. Додајмо да се управо крајем 1937. или почетком 1938. године Б. Кидрич стално настанио у Паризу, поред осталог, вероватно ради рашчишћавања и сређивања те крајње незавидне ситуације у партијским редовима.

Ово је, како видимо из једне друге писане изјаве, Сергије сазнао тек много касије, вероватно после рашчишћавања, када му је Кидрич у једном од многобројних разговора које су имали, рекао да је он био члан комисије од тројице која је имала задатак да испита држање сваког појединца из партијског руководства у Француској.*

- У тој ситуацији, у току више месеци, имао сам свакодневне разговоре са другом Кидричем - истиче Сергије у изјави Биберу. - који се детаљно упознавао са ставовима појединаца, које сам му ја излагао као и са мојим личним ставовима о најзначајнијим питањима. Врло често шетали смо дискутујући по целу ноћ, и растајали смо се тек ујутру. Другим речима, те бескрајне дискусије које смо водили представљале су између осталог и један метод детаљног анкетаирања који је претходио дефинитивном рашчишћавању партијске ситуације међу Југословенима у Француској - додаје он.**

У току тих разговора Кидрич се интересовао за најразличитија питања, распитивао се, проверавао. До у најситније појединости занимао се за Сергијево схватање марксизма, а посебно политичке економије, којом се лично и стваралачки бавио. Он је при том са пажњом преиспитивао нема ли доиста елемената ревизионизма у Сергијевом односу према Марковом учењу, или је реч о разради марксистичке теорије цена у новим друштвено-економским условима у фази империјализма; када је установио да нема никаквих скретања и застрањивања, и да је

*Разговор са др Сергијем Димитријевићем (његови утисци о Кидричу као човеку и другу). Изјава дата Биберу, без датума. Оригинал у архиви С. Димитријевића, ксерокс копија узбирци аутора.

* Ibid.

та примедба напросто измишљена, и сам је у том равноправном и умном дијалогу проверавао и продубљивао одређене погледе и схватања, разјашњавајући себи оно што му је помало било тајновито и незнано.

Са сличним удубљивањем упуштао се у анализу Сергијевог поимања концепта народнофронтске оријентације. Истовремено га је импресионирало његово познавање духа и суштине народнофронтске политике, и то не само теоријски рад већ и са могућностима практичне и конкретне примене у студентским условима, као и у ранијем Сергијевом скојевском раду и деловању.

Испитујући садржај и смисао оптужби да је Сергије говорио против Мориса Тореза и Стаљина, Б. Кидрич је увидео да тога у његовим ставовима нема, а при том је дошао до закључка да је тврдња Анастасијевића о томе да је говорио против поменутих руководиљаца, произашла из недовољног познавања француског језика. Уз то, закључио је да је фракцијска група све то исконструисала како би га политички елиминисала.

У току свих тих разговора, пријатељских шетњи, расправа и преиспитивања, створили су се приснији другарски односи између Кидрича и Димитријевића. Сергије је имао велико поверење у овог одмереног, скромног и ненаметљивог партијског радника и руководиоца, која је потицала још из ранијих година, од првог сарадничког сусрета, па је сасвим отворено, без увијања, износио ставове и виђења, знајући да они неће бити погрешно схваћени и злонамерно интерпретирани.

- Све ове наше дискусије - саопштава Сергије у поменутој изјави Бибери - представљале су у ствари за друга Кидрича пут за сазнање свих размимоилажења која су тада постојала међу југословенским партијским кадровима у Паризу. Детаљне анализе у току више месеци разговора које су претходиле заузимању одређеног става од стране Кидрича по свим тим спорним питањима, показују са колико се залагања и пажње односио према тим проблемима и судбини појединаца.

После ових преиспитивања, проверавања и озбиљнијих проблемских разматрања, која су се одвијала и на другим линијама и релацијама, настало је велико рашчишћавање. Партијска комисија је утврдила политичку одговорност Марића и Кусовца због спровођења погрешне партијске линије. Одлука о њиховом искључењу из КПЈ објављена је у партијском органу у листу Пролетер.

- Један број партијских руководиљаца био је привремено одстрањен са партијских функција, јер није пружао отпор погрешној партијској линији - наглашава С. Димитријевић. Он једновременно подвлачи да су тада у Паризу постојали и неки ново-

дошли другови, као и појединци који су радили на другим секторима, чије су му партијске функције биле непознате, а који нису били обухваћени овим двама групама. - *Једино сам ја остао некажњен, јер сам се у писаној форми отворено супротставио погрешној политичкој линији Марић-Кусовац изложивши своје неслагање у 22 тачке.*

Овом рашчишћавању претходиле су дуге и темељне припреме и свестрана преиспитивања, као што смо већ напоменули.

- *Чест и интимни контакт кога смо имали и чињеница да смо водили тако дуге разговоре постала ми је јасна тек касније када сам после рашчишћавања политичке ситуације и односа у југословенском партијском руководству у Француској остао једини (од мени познатих партијских руководићих кадрова у Паризу) без казне, пошто сам повео и водио отворену борбу против политичке линије групе Кусовац-Марић - бележи С. Димитријевић сећајући се Б. Кидрича, па додаје: - Сви остали партијци на руководићим положајима (у Паризу) били су кажњени за спровођење погрешне партијске линије било за несупротстављање таквој линији.**

Исто тако у изјави о активности Р. Увалића у Паризу, пише да је овај по повратку из Шпаније, у августу 1937. године, делао међу студентима спроводећи неисправну политичку линију познате фракционашке групе Марић-Кусовац, која је после преузимања руководства од стране друга Тита, била искључена.**

Међутим, све те антифракцијске мере нису предузете раније, с једне стране јер су оне биле условљене претходним испитивањима свих случајева, а са друге стране да би се појединци сами определили за једну или другу линију, зависно од своје политичке зрелости и схватања. То је била прилика за сучељавање и кристалисање погледа и ставова, за узајамна препознавања и преиспитивања.

Скоро годину дана, све док је трајало размимоилажење, сукоб и преиспитивање, С. Димитријевић је био под притиском неправедних оптужби, прогона, малтретирања. Мучило га је то што је без икаквих стварних разлога био уклоњен са партијско-политичких функција и послова које је ваљано извршавао. Напазио се тада у врло тешкој и деликатној психолошкој ситуаци-

*Ibid. - уз допунска прецизирања С. Д., која су стављана у заграду.

**Подаци о другу Радивоју Увалићу дати другу Петровићу за потребе Телевизије Нови Сад, од 23. новембра 1977. године. - Копија изјаве у збирци аутора.

ји, али је све то ипак храбро и стојички подносио, убеђен у исправност својих политичких, народнофронтовских поставки.

- *А знаш ли шта је онда значило живети под тако тешким оптужбама?* - пита нас Сергије са призвуком неке чудне брижности и претње која као да још увек помало траје у његовом гласу. - *Такве измишљотине, ако би се доказале, биле би довољне за потпуну, чак и физичку ликвидацију* - додаје.

Сећајући се Кидричевог начина деловања, постављања и односа из тога времена он каже:

- *Метод брзих и непромишљених одлука био му је туђ. Не изјашњавајући се дуже времена о самим спорним питањима, јер је то његова улога захтевала, Кидрич ми је дао једну моралну и психолошку подршку у лично тешкој ситуацији, разговарајући о томе и слушајући моја излагања, пошто сам у то време - понавља моменат који га мучи - од стране групе Кусовац-Марић био скинут са свих руководећих функција у КПЈ и изложен оптужбама и прогањањима са њихове стране. Наведени разговори - подвлачи поново - представљали су за Кидрича не само метод информисања, већ и начин давања једне психолошке подршке.*

Пошто се после великих мука, непријатности и личних тешкоћа све то окончало, одговорности утврђене, казне одређене, Сергије је поново враћен на руководеће функције. Ево шта он сам о томе каже:

- *Неоспоран доказ о мојој потпуној политичкој рехабилитацији представља и чињеница да сам одмах после тог рашчишћавања постао поново у 1938. години секретар југословенске студентске партијске организације у Паризу, и представник КПЈ у Балканском комитету 1938-1939. Тај Балкански комитет, у коме сам ја био представник, између осталог покренуо је и издавао билтен *Balkan democratie*, намењен француској и другој иностраној штампи. При том био сам уредник "Билтена" што се односи на Југославију. Поред тога, сви текстови су били са моје стране, или директно написани или у изводима одабрани из постојеће југословенске штампе у земљи.*

Нешто касније када смо се поново вратили на ова питања Сергије је опет указивао како му Кидрич ништа није саопштавао све док је трајао процес рашчишћавања. - *Међутим, када се и сам уверио да сам био управу, онда је Кидрич и онај ко је са њим одлучивао, а ја не могу знати ко је то био - мене рехабилитовао. Поред напред поменутих функција на које сам био враћен улазим у дебатни клуб а од средине 1938. радим на "Билтену".*

Ова размимоилажења, фракционаштво и секташко деловање групе Марић-Кусовац водило је у озбиљну кризу југо-

словенску студентску партијску организацију у Паризу - подсекцију КП Француске. Овоме је, поред осталог, допринео и одлазак већег броја кадрова у Шпанију, који су се тамо нашли на челу одреда интербригадиста.

• Оно што је значајно односи се на обнову партијске организације, у коју улазе нови људи, углавном из оних група које сам ја раније водио. Од бившег партијског руководства ту сам практично остао само ја, док долазе нови људи.

Питамо га ко су ти нови људи?

- Од нових ту је прво Кидрич, па онда Грга Гамулин са којим сам ја дотле радио... Кажем ти, бирамо људе који су били под мојим утицајем, и који су заступали и били блиски народно-фронтској линији!

У једној другој прилици, годину дана касније, у контексту разговора о процесима демократизације унутар партијског живота у неким земљама, а поводом чланка који је *Политика* (од 11.2.1976) пренела из италијанске *Unite S.* Димитријевић се поново вратио на основе сукоба са групом Марић-Кусовац, осветљавајући их, уз извесна понављања и из других углова, придајући и нова опажања. Том приликом асоцирао је и спретно довео у везу и извесне појединости што су се односиле на студијски рад. Како све то на особан начин показује развојни континуитет и пуну доследност у његовим погледима ми ћемо се тиме подробније забавити, и поред незнатних хронолошких померања и измештања.

Димитријевић се, као што смо напред истакли, енергично супротставио секташко-фракционашком ставу групе Марић-Кусовац према укључивању свих прогресивних, народно-фронтских снага у покрет.

- Они, заслепљени догматизмом, нису схватили важност шире мобилизације на народнофронтским основама, што је било једно од значајнијих стратешких питања КПЈ. Наиме, било је изузетно важно, и стратешки промишљено и мудро: ангажовати што већи број присталица и савезника на основама наше политике, и не препуштати их другима, у противнички табор, па се после носити са њима. Строго и догматски узета теза "класа против класе" водила би веома опасној изолацији комунистичког покрета који је тражио савезнике међу онима који су били антифашистички и шире антирежимски опредељени.

Имајући у виду ова искуства из предратног периода одмах надовезује мисао и опажање везано за НОБ:

- На бази борбе против окупатора и његових слугу у Југославији мобилизиране су снаге које су биле спремне да се прикључе НОБ-у. Онда нису прављене разлике да ли је неко православан, католик, или муслиман, важно је било да ли при-

хвата борбу против заједничког непријатеља и како се у њу укључује. Тај велики, јединствен циљ био је стожер заједничких окупљања, и само тако су се могле покренути масе...

После дужег ћутања и пребирања по мислима обрати се једном примеру из домена студијске проблематике којом се управо бавимо уз претходно прецизирање једног од фундаменталних теоријско-политичких становишта:

- *Основа сваке политике је класна стратегија и тактика. Без јасно разрађених стратешких циљева и концепције нема класне политике* - каже одлучно, уз ритмичко басирање руком. - *Овај став је у свему присутан и у мојим студијским прилазима Туцовићу и Душану Поповићу, на пример. Многи моји коментари и опаске заснивају се на тим начелима. У средишту мојих проучавања, када је реч о поменутим правцима српског радничког покрета, право је подробна анализа њихове класно-политичке стратегије.*

Ова одређења су веома битна за разумевање теоријских основа Димитријевићевог изучавања радничког покрета, па их зато бележимо у контексту који их је инспирисао, скоро наметнуо. Напуштајући ово подручје студијско-историографских премишљања враћа се размимоилажењима са групом Марић-Кусовац.

- *Та су размимоилажења, такође, била узрокована различитим класно-политичким и стратешким виђењем даљег окупљања прогресивних снага. Чињеница да сам своје неслагање са овом секташком групом прецизирао у 22 тачке, садржала је у себи намеру да се отвори шира расправа и дијалог како би се разјаснила та суштинска питања и створили услови за реализацију закључака VII конгреса Коминтерне...* Дакле, то није било неслагање после кога, услед притисака, долази до прећуткивања, већ је то био директан позив на отворен дијалог који би довео до рашчишћавања - застаде загледајући се у даљину, па пренувши се настави:

- *Међутим, чланови групе Марић-Кусовац свесни одговорности - учинили су врло лукав маневар - не прихватајући дијалог. Тако се догодило, колико је мени познато, да нико у Паризу званично није разматрао тај докуменат на неком састанку, већ су само разматране измишљене оптужбе које су они подизали. Секташи су избегавали сваку могућност укључивања КП Француске када би дошло до упоредног испитивања и провере ставова, а после тога и до одређених санкција. Зато су покушали све да реше мојим уклањањем са функција и заташкавањем политичког дијалога.*

Враћајући се на моменте рашчишћавања Димитријевић овог пута поименце указује и на појединце који су повукли изве-

сне санкције због толерисања и несупротстављања погрешној политици.

- Међу њима су се налазили Родољуб Чолаковић и Срећен Жујовић Црни, који су били скинути са функција због претходног саглашавања са том секташком политиком - додајући поново да се само он супроставио томе у писаној форми.

Противећи се бележењу ових појединости, Димитријевић подвлачи да ће све ово, ако стигне целовитије обрадити, уз одговарајућу аргументацију.

Враћајући се поново на питање кажњавања С. Димитријевић је указао да се у томе није ишло превише у ширину. Тежиште је стављено на кажњавање појединаца из најужег руководства и на одлучно рашчишћавање са њима. Међутим, према оној широј групи присталица фракционашке врхушке испољавана је извесна резервисаност, вид изолације и неукључивање у одређене акције, нарочито оних који су показали већи степен загрижености. А касније, у време најезде фашизма, организовања отпора и народно-ослободилачке борбе један број оних који су били привремено удаљени са руководећих функција услед њиховог пасивног става према фракцији - укључени су у борбу против окупатора и поново дошли на руководеће функције.

Димитријевић је до наших дана сачувао тај истанчани нерв за препознавање концепција и становишта која су у сукобу са одређеном линијом и оријентацијом. У том смислу помиње један скуп историчара који су се бавили изучавањем историје радничког покрета легалног периода, и своје критичко сучељавање са једним од носилаца касније идентификоване неприхватљиве оријентације.

- Тада сам се супроставио неприхватљивим погледима Михајла Марковића на историју југословенског радничког покрета. На том скупу је било историчара који се нису слагали са његовом концепцијом, али су ћутали избегавајући сукобе и конфронтације. Ја сам се онда једини, отворено, јасно и гласно супроставио његовим гледиштима, а касније се показало какву концепцију он заговара.

Сергије је исто тако још у време док су у Борби објављивани Ђиласови чланци и уводници препознао у њима оно што је неодрживо и спорно. Тада, у зиму 1953-1954, био је на лечењу у Дубровнику, окруженом поред лекарске и породичном брижњом и пажњом.

- Ујутру му донесем новине - сећа се Нада која се придружила овом разговору - он са пажњом, иако изгледа на брзину, прочитава све. После читања Ђиласових уводника, незадовољан, скоро љут, гласно коментарише на своје начин: "Пази шта овај трућа!"

- У томе моменту Билас је још увек био члан најужег партијског руководства - упада Сергије. - Многи тада нису примећивали куда то води...

- Али, Сергије је одмах уочио и открио оно што је у Биласовом писању било проблематично и дискутабилно - наставља Нада своју мисао, упркос Сергијевом прекидању.

- Слично је било 1948. године - додаје она која га оданички прати и заједно са њим промишља и коментарише све значајније друштвено-политичке појаве, и не само њих. - Били смо у оном стану на Булевару Револуције. Исто тако ја му донесем новине, он гледа прву страницу са неким великим насловом - сећа се Нада - и прелази журно на читање текста, уз подвлачење црвеном оловком. Једном, два-три пута - набраја Нада одсечно. - После тога је почео гласно да чита и да коментарише: "Тито и ЦК КП Југославије су дубоко у праву" - рекао је онда - "и све прогресивне снаге ће то подржати"! - завршава она наводећи његове речи.

Док је Нада описивала овај моменат Сергије је све то будно пратио главом потврђујући и тиме потцртавајући поједине исказе.

Учешће у раду Балканског комитета и издавање *Balkan democratie*

После рашчишћавања са секташком групом Марић-Кусовац, С. Димитријевић је у знаку рехабилитације, поред осталог, изабран за представника КПЈ у Балканском комитету. Радећи у саству овог Комитета постао је члан редакције и уредник југословенског дела билтена *Balkan democratie*, који је био орган Балканског комитета.

Бавећи се овим редакторско-информативним пословима у ширим међународним релацијама Димитријевић је дошао у непосредну службену везу са Кочом Поповићем, који је у то време боравио у Паризу и био одговоран за југословенску рубрику у сличној периодичној публикацији - *Korespondans internacional*.

- Од стране ЦК КПЈ, заједно са Кочом Поповићем добили смо слична, скоро идентична задужења у вези са поменутим периодичним публикацијама. Наш је задатак био да на одговарајући начин приказујемо тешко стање у Југославији, информишући ширу светску јавност о антифашистичким акцијама и народнофронтовским настојањима у земљи, о деловању напредних снага у циљу припрема за одбрану земље, потом о студентском покрету и демонстрацијама што су се односиле на спољну

политику наше земље и сл. У ствари информације које су биле намењене и једној и другој публикацији биле су у много чему истоветне.

Пошто су ова два партијска радника добијала и црпла информације из различитих извора, из прегледавања штампе и на друге начине, то су нужно били упућени на међусобне контакте, сусрете, договарања и размену информација. Састајали су се, размењивали добијене и прикупљене информације, коментарисали их, сређивали и припремали за публиковање. Док је *Korrespondans internacional* био штампан, *Balkan democratie* је рађен на шапирографу. У овом другом, за који је прилоге припремао С. Димитријевић, преузети чланци били су означени са изворима и са датумом објављивања.

Ради обезбеђивања комплетних информација о деловању прогресивних снага у земљи било је неопходно прегледати велики број листова, сву београдску, загребачку, љубљанску и другу штампу. То је био огроман посао који је био довољан да исцрпи све снаге, па су зато два поменути партијска радника у контакту са другим људима који су им скретали пажњу на поједине написе и чланке, долазили до драгоцених информација које су после преносили или обликовали на одговарајући начин.

- "Филтрирали смо" тим поводом целу југословенску штампу - каже Сергије сликовито. - Ако се појави нешто занимљиво у загребачким "Новостима" на пример, или у "Политици", ја сам то издавао; али, разумљиво, нисам могао сам да прегледам све листове, не бих стигао само то да сам радио, а било је и мноштво других организационо-политичких обавеза... Одговорни другови са којима сам био повезан су ми приликом другарских сусрета скретали пажњу на одређене појединости, на чланке и прилоге које су сами прочитали, тако да сам користио све могуће информације, водећи рачуна првенствено о изворима и о аутентичности материјала који сам уносио у "Билтен".

Билтен који је објављивао прикупљене информације из обимне југословенске штампе, публикован је на француском језику и био првенствено намењен свим оним европским земљама које су се служиле овим језиком. Па присећајући се природе и карактера тих информација у једном моменту каже:

- За један од тих бројева "Билтена" написао сам чланак о француско-југословенским културним односима. То је највећим делом извештај са предавања које сам одржао у оквиру рада југословенског студентског "Удружења". Чланак се налази у мојој архиви и регистрован је у библиографији као моја јединица...

А мало потом када се у разговору навратио на студентске демонстрације у Београду, он са пуно обазривости и оклева-

ња примети:

- Када је реч о приказу демонстрација, можда сам том приликом давао прво краћу уводну напомену, а онда износио информације... Чини ми се да је било тако - наставља са недоумицом. - а када будемо пронашли комплет тог "Билтена" онда ће све моћи прецизно да се утврди и провери.

Према Димитријевићевим даљим присећањима, у разговору на прекрасној осунчаној тераси хотела Далмација, која се надноси над морем и отвара видик чак тамо далеко и преко Па-клених отока - Коча Поповић је вероватно давао информације у неком прерађеном виду за потребе Korespondans international...

- Није искључено да су, на основу расположивих информација писани чланци о акцијама за одбрану земље, на пример, док сам ја у изворном виду преносио такве информације из југословенске штампе - поново подвлачи надовезујући на то речи о сарадњи са Кочом Поповићем.

Приликом заједничког читавања прве верзије овог дела текста у коме је акценат био стављен на сарадњу са Кочом Поповићем око издавања информативних билтена, С. Димитријевић је инсистирао да већу пажњу посветимо, поред осталог учешћу у раду Балканског комитета (у том смислу смо и преформулисали наслов одељка). При том је на основу подсећања дао неколико нових појединости о контактима и сарадњи између чланова поменутог Комитета:

- Контакти између мене као предствника КПЈ и представника других балканских земаља из Румуније или Бугарске, на пример, доводили су до успостављања ближе међусобне студентске сарадње - па после краћег премишљања додаде: - Не могу да се сетим да ли је ту било представника Грчке, али сигурно знам да није било делегата из Алабаније - прецизира надовезујући на то сећање о сарадњи у Међународном студентском комитету против рата и фашизма:

- Такав је случај био и са сарадњом у Међународном студентском комитету против рата и фашизма. Тако на пример одржали смо заједнички састанак југословенског и бугарског студентског "Удружења" али сада не могу да кажем када је то тачно било. Важно је да имам сачувану фотографију са тог састанка, која представља докуменат помоћу кога се то може утврдити; али сада не могу рећи да ли је то било у периоду када сам сарађивао у Балканском или у Међународном студентском комитету. Чини ми се да је то ипак било у овом другом периоду.

То је била својеврсна и неопходна координација у послу будући да се радило о приказивању међународној јавности свих оних напредних, прокомунистичких и народнофронтовских настојања наше Партије - објашњава нам Сергије.

- А када је у питању стварање праве слике и представе о нама у међународном покрету, онда је било нужно да све информације буду усаглашене, сличне...

Тако је природа посла којим су се бавили захтевала сталне контакте и истоветна иступања. А Партија их је непосредније међусобно повезивала у духу потпуније координације и правоверног приказивања истинског стања ствари и односа. Када је, на пример, требало приказати акције студентског покрета у погледу припрема за одбрану земље они су морали уједначити ставове како се не би догодило да информације из различитих извора стварају несагласне и међусобно супротне представе. При том увек су настојали да у договору издвоје оно што је најбитније стављајући тежиште на појединости које су битне за међународни раднички покрет. Основно је било дати изворну информацију о политичким процесима и акцијама, без пратећег коментара, али са назначењем њеног порекла.

Balkan democratie је у тим условима међународног деловања био једна врста умноженог билтена који је достављан редакцијама листова да из њега црпу информације које би презентирали јавности. На тај начин Димитријевић је имао улогу једне новинске агенције која је прикупљала информације вршећи њихову дистрибуцију, попут онога што је касније чинио Тањуг преко својих информативних билтена. Тако је уз помоћ ових гласила сва Француска и друга инострана штампа добијала најважније и политички усмерене информације и то из правих извора.

- Ове информације су се знатно разликовале од оних што су их дописници тражили и добијали на пример о примитивизму и заосталости балканских земаља, о рудном богатству Југославије, или о политици југословенске владе - објашњава нам Сергије. - Међутим, наше су информације имале сасвим други циљ и карактер, јер ми смо, на пример, у односу на политику југословенске владе, акценат стављали на деловање удружене опозиције - илуструје он па закључује: - Ми смо у томе погледу представљали једну врсту напредне, комунистичке новинске агенције која је дистрибуирала вести што су указивале на борбу против режима у земљи. Све смо то радили по задатку, и Партија је на тај начин преко нас деловала у међународним релацијама.

- Колико сте времена били ангажовани на овим пословима? - питамо Сергија.

- То је трајало негде од половине 1938. године до половине 1939. године, око годину дана. Ја сам у томе суделовао од самог почетка излагања билтена... У својој архиви чувам број 11 поменутог билтена и део броја 12; а упорно и својски трагам

и за осталим бројевима.

Питамо: да ли је Коча Поповић, такође био члан редакције и уредник југословенског дела билтена *Korespondans international*?

- То не могу да кажем, не знам да ли је имао улогу уредника и редактора, или је био само сарадник-информатор...

Значајно је истаћи да два поменућа партијска радника за ову информативну делатност од велике важности у међународним релацијама - нису добијала никакве посебне директиве, или упутства. Руководство Партије им је са пуним поверењем препустило да самостално и без икаквог указивања и диктата делују, јер су то доиста биле у свему политички оформљене и изграђене личности.

Димитријевић, као што смо напоменули, упорно трага за комплетом билтена *Balkan democratie*, не само ради попуњавања личне архиве и документације, већ и због стваралачко-публицистичких намера. У једном од разговора он напомиње:

- Успео сам да набавим адресу Француза који је био уредник тог "Билтена"... то су муж и жена. Можда су они сачували комплет, или бар поједине примерке... Знаш како је када људи нешто раде, онда сачувају по више примерака... Када будем отишао у Париз, потражићу их по тој адреси, и ако се код њих нађе *Balkan democratie*, ископираћу га и тако обезбедити... А постоје могућности да се с временом добије и нешто од тога из архиве Коминтерне, јер тамо се то скоро сигурно сачувало. Засада Руси нам дају тек понешто из те богате Архиве, бирају, "цеде"... Тако сам пронашао оне "Извештаје" - додаје са увек присутном трагалачком надом.

Задњих година С. Димитријевић је у неколико махова имао намере да пође у Париз, поред осталог, и да потражи овај билтен, али из здравствених и других радно-стваралачких обавеза то се одлаже до прве погодније прилике.

А када је реч о стваралачко-публицистичким намерама он истиче:

- Када се будем "докопао" тог билтена, онда ћу најпре издвојити и одабрати сав онај материјал који говори о Југославији, а ту је посебно занимљив део који говори о омладинским акцијама за одбрану земље, и као ванредну документациону грађу, уз одговарајуће коментаре, објавити то у "Прилозима за историју социјализма". Јер, ту је, на једном месту, у аутентичном виду, присутно скоро све о организованим легалним акцијама за одбрану земље, тако да човек не мора прегледавати комплетне листове, београдске, загребачке и друге дневне штампе - па застајући посебно наглашава: - Читава та информатика је била врло импресивна по своме садржају и обиму, и може бити драгоцене

Деловање у оквиру радничко - певачког друштва

"Слога"

У другој половини тридесетих година у Паризу је постојало и активно деловало Радничко - певачко друштво *Слога*, које је поред радника окупљало и ангажовало и студенте, политичке емигранте, партијске активисте и све друге заинтересоване за аматерски културно-уметнички рад. Слични облици окупљања постојали су повремено и у оквиру *Удружења југословенских студената*, као што је случај са музичко-хорском секцијом*, а вероватно и при *Исељеничком удружењу*. Та културно уметничка и певачка друштва и секције радила су на организовању приредби, појединих представа и забава, пригодних свечаности и прослава. Са појединих од тих приредби прикупљан је приход за Црвену помоћ, а касније, за помоћ Шпанији и шпанске добровољце. А садржај програма, поред забавног дела, скоро увек је био и политички обојен и усмерен...

Активност ових културно-уметничких друштава и секција, а посебно Радничког певачког друштва *Слога* била је врло сложена, богата и разноврсна, како у погледу садржаја рада тако и организационом правцу. У њиховом саставу, поред радничких деловале су и омладинске групе и секције. А културно-забавној делатности прикључивала се и спортско-такмичарска активност.

- Постоји опасност од поједностављивања када се прикази приказивању овог њиховог рада у оквиру организованог партијско - политичког деловања - упозорава Сергије. - Неки би то да сведу само на један организовани облик који је присутан у називу, а да при том занемаре сво богатство форми и видова деловања, нарочито када је реч о омладинским групама... Такав је случај са намерним превиђањем и подцењивањем дејче групе "Будућност" у Лесковцу, из периода двадесетих година - надовезује он пример из локалне историографије. - Људима то постојање дејчих, пионирских група, некако смета, па би најрадије да их игноришу, а оне су, уз одговарајуће омладинске групе, постојале свуда тамо где је било основних услова за рад, јер су пред-

* Извештај о раду централне југословенске секције КПФ за друго полугође 1935. и два прва месеца 1936. - Архив за југословенски раднички покрет, фонд К - I, бр. 237/V.

стављале подмладак и основу за будуће нове планове...

Један од основних садржаја рада Радничког певачког друштва *Слога* било је припремање приредби и забава неколико пута годишње. Те приредбе су се састојале од једног позоришног комада који је писан и састављен за одређене прилике. А комади су у ствари били из радничког живота са играњем и певањем, хумористичким тачкама и рецитовањем. За посетиоце тих приредби нарочито су биле привлачне соло певачке нумере из нашег народног мелоса, па су оне и имале изразитије место у оквиру тог садржаја. Али су при том у програм спретно убациване и поједине рецитације са борбеним садржајем и порукама.

- *У један од тих комада на чијој сам припреми непосредније радио - укључио сам и једну револуционарну песмицу која је својевремено била објављена у лесковачким "Недељним новинама" - сећа се Сергеје. - Да ми је ту сада при руци комплет овог листа, одмах би је пронашао...*

Приредбе су тада одржаване по кафанама које су имале веће сале и могле да приме више посетилаца, јер није било домова културе, ни сличних погодних сала и просторија. Свака од тих културно-забавних манифестација прожетих и борбено политичким духом имала је великог одјека посебно међу радницима - економским емигрантима. Зато су оне биле важна станица за све политичке активисте који су ту налазили просторе и могућности за окупљање симпатизера и рад са њима. А сам ток припрема тих приредби, увежбавања и појединих тачака, проба певачког друштва и сл. биле су прилика за окупљање и за догворе за касније акције и настојања.

Неке од ових приредби, зависно од околности, спремане су на брзину, такорећи *у ходу*, нарочито онда када није било довољно времена. Понекад се са хорским тачкама и групним песмама наступало и после неколико проба, јер или водитељ хора, или сами певачи нису били у прилици да обаве дуже и темељније припреме. Било је тачака, рецитаторских и певачких нумера које су укомпоноване у програм кратко време пре самог извођења. Такав темпо у припреми наметале су специфичне околности, пошто су поједини учесници радили у неадекватним сменама, или су становали предалеко уз измореност и разумљиве животне и материјалне потешкоће.

- *Но, ипак приредбе Радничког певачког друштва "Слога" нису биле спонтане - указује Сергеје. - Напротив, оне су биле организоване, са усмереним садржајем, уз ангажовано учешће активиста, симпатизера, синдикалних радника и других...*

Организовање приредби за наше раднике у Паризу био је посебан вид активности. Поред радника на те приредбе су у-

пућивани и добођени и симпатизери, другови и пријатељи. Новац који се прикупљао од продатих улазница, потом од лутрије, томболе, добровољних прилога и на други начин, у периоду 1935/1936 сливао се у фонд за Црвену помоћ, а касније за помоћ инвалидима шпанског грађанског рата.

С. Димитријевић на једном месту доста опширно пише и о другим акцијама за прикупљање ове помоћи у 1938-1939. године и то на подручју целе Француске како међу нашим емигрантима тако и међу самим Французима. - *Прикупљена средства предавана су посебном југословенском комитету за помоћ учесницима шпанског грађанског рата коме су поред наших емиграната, нпр. Словенке Марије, били и неки наши шпански добровољци - инвалиди, нпр. Марјан Крајачић...**

Словенку Марију као активисту око прикупљања помоћи С. Димитријевић помиње и у вези са прикупљањем новца од приредби, организованих лутрија, томболе, што је знак о њеном учешћу у свему томе.

Сергије је, по сопственом признању, имао нешто већу и изразитију улогу у пословима припремања, организовања и остваривања лутрије и томболе у оквиру поменутих приредби. У сарадњи са Словенком Маријом и другима скупљао је прилоге за лутрију, обезбеђивао поклоне који ће при том бити извучени. Догађало се поред осталог, да печено прасе буде главни згодитак на лутрији, што је уносило хуморност у читаву ситуацију; у појединим приликама руководио је сам извлачењем на лутрији Сергије са пуно продоховљености и ведрине у коментарима насталим на лицу места и инспирисаним конкретним околностима. Нарочито су биле добро посећене и са богатом лутријом приредбе у оквиру новогодишњих и других сличних народних празника и светковина.

Али то није био једини вид ангажовања С. Димитријевића око приредби Радничко - певачког друштва *Слога*. Он је, као што смо напоменули, суделовао у конципирању програма коме је увек настајао да придода одређену политичку ноту, потом у одабирању појединих комада, у избору рецитација и слично. Уз то, непосредније се ангажовао око проналажења даровитих певача и њиховог довођења и укључивања у програм.

- *Као секретар партијске организације, а једно време и као секретар "Удружења југословенских студената" које је било извориште певачких и рецитаторских кадрова, био сам у току са свим појединостима око рада овог друштва и припрема приред-*

*С. Димитријевић, *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза, "Наше стварање", 1975, I- III, год. 22, стр. 47.*

би и других манифестација - напомиње он. - Ако у томе нисам учествовао као певач, ја сам навраћао помажући у пословима који су ми били приступачни и где се могло помоћи...

Учешће на Међународној конференцији

омладине за мир

У децембру месецу 1934. године, у Брислу је одржан Међународни конгрес студената. На том конгресу је формиран *Међународни студентски комтет против рата и фашизма*. На челу тог *Међународног комитета* дошао је комуниста Андре Виктор, румунски студент из Бесарабије. Сергије Димитријевић, који је у то време дошао на студије у Париз, постао је стални представник илегалног југословенског комунистичког студентског покрета у тој организацији, и то од пролећа 1935. године до лета 1937. године.

О томе Т. Вујасиновић каже: - *Тражили су од нас да упутимо једног студента који би могао легално да дође у Француску и да се ту задржи дуже време. Тај студент требало је да познаје што боље прилике у земљи, а посебно у омладинском и студентском покрету, да би могао да уђе у руководство Међународног студентског покрета за борбу против рата и фашизма. У договору с Трајком Стаменковићем и Јоцом (секретар "Земаљског бироа" КПЈ тзв. "Зембиља", Боре Митровић) решили смо да то буде Сергије. (Т. Вујасиновић, "Мучне године", 116).*

По Димитријевићевим речима Светска студентска левицарска организација са седиштем у Паризу, тј. *Светски студентски комитет против рата и фашизма*, била је у рукама комуниста. Димитријевић је био стални представник илегалног југословенског комунистичког студентског покрета у тој *Светској студентској комунистичкој организацији*.*

Ова светска студентска организација је ради конкретизирања борбе против рата и фашизма, у јесен 1935. године донела акциони план и програм борбе, у чијој је изради учествовао и сам С. Димитријевић. Основна и најбитнија поставка тога програма била је садржана у инсистирању на уједињењу свих снага студентске омладине у одбрани мира.

*Др С. Димитријевић: *Сећања о Међународној конференцији омладине за мир, одржаној 29. фебруара и 1. марта 1936. у Брислу* - Заведено у архиви Радничког покрета Југославије, фонд МГ II, 2Б, 88.

Та Међународна студентска организација била је један од иницијатора и организатора Међународне конференције омладине за мир, одржане 29. фебруара и 1. марта 1936. године у Брислу. На овој конференцији суделовале су, поред комунистичких, и неке друге фронтовски оријентисане, социјалистичке и прогресивне организације из разних земаља, и то као њени званични учесници, а у јавности су се појавиле и као сазивачи и организатори.

У моменту када се поставило питање ко ће на овој Међународној конференцији омладине за мир представљати југословенски омладински и студентски комунистички покрет - договорено је да као представници илегалне југословенске студентске комунистичке организације у делегацију уђу Сергије Димитријевић из иностранства и један друг из земље. Да би се обезбедио легални статус представника из иностранства *Удружење југословенских студената у Паризу*, чији је председник био С. Димитријевић, на свом пленарном састанку одлучило је да упути на конференцију као легалне претставнике овог удружења С. Димитријевића и Шемсу Дервишевића, који је тада припадао фронтовски настројеним студентима (сада потпуно неинтересантна личност у емиграцији).

По доласку у Брисел Сергије је добио партијску везу са Ивом Лолом Рибаром, који је дошао као делегат из земље. - *Лола Рибар је био једини делегат југословенске омладине који је дошао из земље - тврди Димитријевић, али додаје: - Постоји могућност да је он био делегат не само београдских студената већ и неке друге напредне омладинске организације из земље, као нпр. загребачких студената, али се сасвим сигурно зна да осим њега и нас из Париза, југословенска омладина није имала других представника на овој конференцији.*

Том приликом Димитријевић је по партијској директиви повезао и Лолу Рибара са југословенском партијском организацијом у Белгији са којом је већ успоставио везу. - *Представник југословенске партијске организације са којим сам се повезао био је Маријан Крајачић - Петар, кога сам знао из Париза. Можда је та веза представљала неку врсту контроле организације КПЈ над нашим иступима - пита се Сергије у једном моменту, па додаје: - А можда је и Лола Рибар имао задатак да пренесе неке информације? На ово питање би се нешто одређеније могло одговорити тек после истраживања начина на који је Лола упућен на ову конференцију, као и евентуалним испитивањем веза и контаката које је имао пре одласка у Брисел.*

На почетку конференције, већ према заједничком договору, оба делегата илегалне студентске комунистичке организације, Лола Рибар и Димитријевић су предложили једног пред-

ставника *Удружења југословенских студената у Паризу*, Шемса Дервишевића, за члана радног председништва конференција, за члана радног председништва конференције у коме су биле заступљене све националне делегације. Тако су, ослободивши се присуства овог трећег делегата, њих двојица могли сасвим несметано међусобно да се консултују и договарају, као и да слободно раде на рефератима чије је текстове требало у неким појединостима ускладити и заједнички уобличити.

- На самој конференцији по првој тачки политички реферат одржао сам ја, а по другој тачки организациони реферат одржао је друг Лола Рибар - каже дословце С. Димитријевић. - У материјалима са ове конференције уколико су сачувани, вероватно се могу наћи и два поменута реферата. Ови реферати су били иначе врло запажени по смелости и одлучности са којом су упозоравали и указивали на растућу опасност од фашизма, а долазили су из једне мале слободарске земље.

Димитријевић је у свом реферату углавном говорио о политичким приликама у Југославији. Његов примерак тог реферата био је уништен за време другог светског рата у Паризу од стране лица код кога је Сергије склонио своју политичку архиву. То лице, Miriam Bouin, Јеврејка по националности, упалила је све партијске материјале и листове које је он уређивао или на којим је сарађивао, да би спасила главу за време нацистичке окупације Париза.

При крају рада ове конференције дошло је до неочекиваних компликација које су, захваљујући Сергијевом и Лолином ангажовању, успешно отклоњене. Наиме, конференција је на крају свога рада одлучила да се њено радно представништво претвори у стални Биро конференције, што је значило да онај трећи делегат који је био послат да би се потпуно легализирала делегација из Париза треба да уђе у састав једног тако значајног међународног омладинског левичарског форума. Сергије и Лола то, разумљиво, нису могли прихватити, јер су они тог делегата првобитно предложили у састав председништва конференције, само да би га што ефикасније од себе изоловали и натерали га да цело време пасивно седи за столом у мноштву других представника, како би они као што смо већ напоменули, слободно могли да се договарају о свом наступу и учешћу. - После ове одлуке, када је радно председништво претворено у трајно међународно политичко тело, наша делегација је интервенисала код председништва и извршена је измена, тако да је у стални биро конференције у име југословенске омладине ушао Сергије Димитријевић - стоји у изјави коју је у виду сећања узео М. Васић.

Димитријевићев избор у стални Биро ове међународне

омладинске конференције представљао је неку врсту легализације његовог чланства у међународним омладинским организацијама, јер је он, као што смо то већ напред указали, још од пролећа 1935. године био делегиран као стални представник југословенских студената (илегална југословенска студентска комунистичка организација) у Међународну студентску организацију против рата и фашизма у Паризу. - Ко ме је делегирао у самом почетку у ову међународну организацију ЦК СКОЈа, илегална југословенска студентска организација или ЦК КПЈ, нисам знао. Ја сам добио директиву од члана Политбироа КПЈ Ловра Кухара - познатог књижевника Прежихова Воранца да се повежем са Виктором, руководиоцем ове организације.

Оцењујући учешће на Међународној конференцији омладине за мир Сергије каже: - Велики успех представљала је сама чињеница да су на ову конференцију дошла три делегата југословенске омладине, од којих су два била представници илегалне комунистичке студентске организације. Мада сам на конференцији наступио под правим именом, што ће се сигурно наћи у материјалима конференције у Брислу, организатори конференције су се постарали да се имена представника студентских организација где је комунистички покрет био прогоњен не објављују у штампи.

Овде треба напоменути да С. Димитријевић није присуствовао састанцима Бироа Светске студентске заједнице, који су у циљу припреме будућег конгреса организовани у лето 1936. године у Паризу, као ни Светском конгресу омладине за мир одржаном у Женеви, почетком септембра исте године, јер се у то време, као што ћемо видети, налазио по партијском задатку у рударским ревирима северне Француске. У поменутим припремама, као и на Конгресу у Женеви, учествовао је Иво Лола Рибар.

Допринос у пружању помоћи републиканској Шпанији.

Слање југословенских добровољаца.

Формирање интернационалних бригада.

У дужем мемоарском, али документованом напису под насловом: *Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза*, који је Сергије

Димитријевић најпре објавио у зборнику *Шпанија 1936-1939*^{*}, а касније на наше инсистирање, у интегралнијем виду и у часопису *Наше стварање*^{**} - подробно се говори о значајној улози коју је одиграла југословенска партијска и синдикална организација у овом погледу. Та организација је како Димитријевић пише на одређени начин суделовала у формирању интернационалних бригада, у упућивању југословенских добровољаца, као и у обезбеђивању и пружању материјалне и друге помоћи републиканској Шпанији, на што ћемо се посебно осврнути имајући у виду ширу, интегралну верзију поменутог Димитријевићевог текста.

После подробног осврта на облике и карактер организације југословенске партијске и синдикалне организације у Паризу и интерпретације *Извештаја о раду централне југословенске секције КПФ...*, послатог Политичком бироу ЦК КПЈ у пролеће 1936. године, Димитријевић обраћа пажњу на нову фазу шпанског грађанског рата која је наступила у јесен 1936. године. У то време, као што је познато, дошло је до драматичног заоштра-

^{*} Публиковање овог текста у књизи *Шпанија 1936-1939 и Зборник сећања југословенских добровољаца шпанском рату*, књига V, (Београд, 1971, стр. 314 -322), коју су уредили: Влајко Беговић, Чедо Капор, Вељко Ковачевић, Др Гојко Николиш и Војо Тодоровић, значило је и једну врсту верификације веродостојности података изнетих у Димитријевићевом прилогу. Том приликом су редактори прецизирали неке појединости, имена извесних актера, што се може утврдити упоређивањем прве Димитријевићеве рукописне верзије и текста објављеног у зборнику. Тако на пример, у рукописној верзији Димитријевићевог текста, помиње се Владимир Курт из Осијека (стр.10) , али су редактори ту интервенисали уносећи допуну уз име Владимир Мајдер, и исправку да је он из Сиска. На два места, уз име шпанског ратног инвалида Марјана Крајачића - Петра, додато је Гашпарац (стр. 11 и 17). Из овога се може закључити да је свако име, сваки податак, провераван и преиспитиван.

^{**} Како је Димитријевићева партијско - политичка активност ван Лесковца веома мало позната, замолили смо га да нам стави на расположење ширу верзију текста како би је објавили у *Нашем стварању*. Он је то прихватио уз колебање да ли да при том дода и напомену у којој би указао на раније публиковање текста. У исто време је захтевао да му се сложени текст пошаље на редактуру, због мноштва страних имена, што је и учињено. (У размаку од само неколико дана 10-13 јули 1975., он се у два маха, овим поводом обраћао писмом техничком уреднику Михајлу Дедишићу. Писма се налазе унашој личној архиви).

-вања сукоба између демократско-републиканских и фашистичких снага у Шпанији, која је примала све већу војну помоћ од фашистичке Немачке и Италије. Тада се у сасвим одређеном виду, пред југословенску и француску комунистичку партију, поставило и питање формирања интернационалних бригада и помоћи републиканској Шпанији.

Организовану активност за формирање међународних бригада у Шпанији водио је управо Андре Март, један од секретара Извршног комитета Комунистичке интернационале, и један од секретара француске КП, који је у септембру 1936. године оформио илегални међународни комитет за ове послове. У састав тог комитета, чији је задатак био да формира интернационалне бригаде, улазили су и представници оних комунистичких партија које су имале своје чланство у Француској. - *У том Међународном комитету на формирање интернационалних бригада био сам једини представник Комунистичке партије Југославије од септембра 1936. године када је формиран па све до средине 1937. године - пише С. Димитријевић. - Поред мене, који је у овај комитет ушао по директиви КПЈ, тј. представништва ЦК КПЈ у Паризу, у њему су били и секретари италијанске и пољске подсекције, а чини ми се и члан ЦК КПФ кога знам под именом Leduc и Marcel Allard, са којим сам као секретар југословенске подсекције одржавао сталну везу.*

Прихватни центри постојећих партијских подсекција у Француској имали су сложено улогу, поред осталог, и у окупљању и организовању добровољаца из редова економских емиграната, који су се налазили у овој земљи. Ти прихватни центри и пунктови били у у приличној мери самосвојни у односу на оне које је организовала КП Француске. Значајније организационе одлуке око слања добровољаца из Француске и преко ње, припремане су у поменутом Међународном комитету, а директиве о формирању интернационалних добровољачких бригада долазиле су из Комунистичке интернационале. Чланови Међународног комитета или пак функционери у КП Француске давали су сва потребна упутства, новчана средства, везе и јавке поводом слања добровољаца.

- *У периоду одласка југословенских интербригадиста мој главни партијски задатак била је организација њиховог одласка, упркос тога што сам и даље водио југословенску подсекцију (тј. југословенску партијску организацију у Француској) и Централни југословенски интерсиндикални комитет (југословенску синдикалну централу у Француској) - пише С. Димитријевић у напред поменутом тексту.*

Сву делатност око пребацивања југословенских добровољаца у Шпанију обављао је С. Димитријевић од октобра месеца

1936. па све до средине 1937. године. А седиште и просторија југословенске подсекције, која се налазила у Француској синдикалној централни у улици Grange Aux Belle, била је у исто време и прихватни пункт за добровољце који су одлазили у Шпанију. У овом послу прихватања и одашиљања добровољаца Димитријевићу су помагали и остали чланови руководства подсекције обављајући *уобичајене задатке ове организације.*

Осврнимо се укратко, уз навођење Сергијевих речи, на садржај овог рада.

Поред слања добровољаца из саме Француске, организовано је прихватање група из Југославије, Белгије, као и оних Југословена што су долазили из СССР-а. - *Повезивање са појединцима или групама вршено је понекад преко чланова ЦК КПЈ, на састанцима које сам са њима имао - сећа се С. Димитријевић - али у највећем броју случајева оно је вршено у Француској синдикалној централни (35 rue Grande aux Belle) у посебној просторији коју смо добили у те сврхе крај седишта саме подсекције. У том другом случају повезивање је вршено преко јавки или писменог упута од неког члана ЦК КПЈ.*

Том приликом Сергије је од њих узимао личне податке, одговарајуће адресе и сл. што је уписивао у посебно укоричену књигу коју је сам набавио. Сваком појединцу уступан је по један лист. За време док је он радио на овом задатку преко овог пункта је прошло 350-400 лица - сећа се Сергије, који је тада имао партијски псеудоним Миша. Овај податак о броју лица која су прошла кроз прихватни центар бива толико значајнији ако се зна да је у редовима шпанске републиканске армије било око 1200 Југословена укупно. То значи да је Сергије непосредно суделовао у пребацивању скоро једне трећине југословенских бораца.

С временом овај се посао пуно увећао и разгранео; зато је вероватно од априла месеца сликар Бора Барух (Емил - партијско име) помагао Сергију у овом настојању. (Ту он даје и неколико драгоцених података о партијском раду овог даровитог сликара). Пишући даље о раду на слању југословенских добровољаца истиче: - *Сем неких већ организованих група, које су долазиле из Југославије, а које су већ имале своје руководиоце, формирао сам групе и одређивао руководиоце, којима сам предавао новац за путне трошкове, возне карте, јавке за прихватање групе у Перпињану и друга упутства. За руководиоце ових група Димитријевић је одређивао она лица која је имао прилике да упозна у току партијског рада у Француској, или на основу препорука.*

Следећи своја сећања аутор овог текста пише о појединим групама које су одлазиле у Шпанију, о месту и начину њихо-

вог формирања, као и о појединцима који су били на њиховом челу укључујући ту и функције које су раније обављали.

Прва париска група, судећи по Димитријевићевом сећању, отишла је 1. октобра 1936. на челу са Љубом Илићем, који је био члан емигрантског комитета што га је створила КПЈ, руководиоца исељеничког удружења у Француској и уредник *Гласа исељеника*. Из угљенокопа северне Француске, из департамента Ros de Colais, отишла је група рудара којом је руководио Словенац Флориан. Нешто касније са овог подручја отишао је Јошко Странић - Јосип Јакоповић, иначе секретар југословенске регионалне комунистичке омладинске организације поменутог рударског подручја, предводећи нову групу рудара. на челу групе металаца из париског индустријског предграђа Genvilliers, отишао је Љуба Кујунџић.

- Једној од група формираној у самом Паризу одредио сам за руководиоца друга Владимира Мајдера из Сиска, који је био секретар југословенске партијске подсекције у Француској у време када сам ушао у њено руководство средином 1935. године, а који је у време одласка за Шпанију дошао из Совјетског Савеза - пише дословце Димитријевић.

Са другим групама, из састава студентског партијског руководства у Паризу, отишли су Црногорац Вукашин Радуновић, студент историје, и Радивоје Увалић, као и Мирон Демић - Данило, који је раније радио међу студентима у Прагу, а у Француској је припадао руководству југословенске партијске подсекције и био члан емигрантског комитета. Са Демићем, који је 1936. године погинуо у Мадриду, отишла је и његова другарица Борка.

У овом делу написа Димитријевић се посебно осврће на два политичка емигранта из Југославије који су партијски радили у реверима рудника северне, централне и источне Француске. То су били Марјан Крајачић-Петар Гашпарац, чија се активност наводи у извештају подсекције, и Душан Кведер, који је неко време деловао међу рударима Словенцима у централној Француској, а у Шпанију је отишао у првој половини 1937. Са првим од ове двојице емиграната Димитријевић је у фебруару 1936. године успоставио партијску везу у Брислу долазећи као југословенски делегат на *Светску омладинску конференцију против рата и фашизма*. Са Душаном Кведером је, као што ћемо касније видети, сарађивао као завереник у логору Вернет.

Овај пасаж Димитријевић закључује указивањем да су многи чланови и руководиоци југословенских партијских, синдикалних и других емигрантских и студентских организација лично учествовали у шпанском грађанском рату као интербригадисти.

Сам одлазак поменутих група Сергије приказује на основу личних сећања. По његовом казивању, формиране групе југословенских добровољаца одазиле су возом који је око 23 сата ишао према Перпињану. - *Сваку од југословенских група лично сам пратио на станицу, дајући последња упутства, јавке, возне карте, новац за путне трошкове и слично.*

Појединости везане за те одласке као и општу атмосферу, Сергије илуструје текстом једне случајно сачуване разгледнице из Перпињана од 3. новембра 1936. године, коју му пише Владимир Мајдер - Курт. Разгледница је упућена на право име и адресу С. Димитријевића, а у тексту се обраћа на име партијског псеудонома - Миша, што је својевремено изгребано из конспиративних разлога.*

Образлажући улогу коју је имао париски прихватни центар за формирање интербригада, С. Димитријевић каже да он није био једини, јер је у Марсељу, на пример, постојала таква организација, потом у Перпињану, као и организација интербригдиста у самој Шпанији; а партијски руководећи кадрови одлазили су у Шпанију и неким другим путевима и везама. *Међународни комитет* у Паризу конципирао је само основна решења која су се, адекватно условима, непосредно остваривала на терену, и тако је био једна од значајних карика у процесу формирања међународних бригада, у окупљању и пребацивању страних добровољаца у Шпанију, Међутим, овај Међународни комитет са својим помоћним телима и организацијама, по Сергијевом тврђењу, није се бавио многим другим важним питањима, формирање одговарајућег политичког апарата и сл. што су углавном радили руководећи партијски кадрови који су се нашли на лицу места.

После овога С. Димитријевић пише о одржавању међународне студентске конференције за помоћ републиканској Шпанији, и то у првим месецима 1937. године. Ова конференција је прихватила низ одлука политичког карактера, које су се односиле на мобилизацију јавног мњења, на организовање акција за прикупљање добровољних прилога, за припремање одласка студената добровољаца и сл. Ови задаци су, према његовим речима у Француској остваривани преко *Удружења југословенских студената у Паризу*, а одговарајуће директиве су биле упу-

* *Драги Мишо, сретно допутовали и ствари уредили. За сада још не могу јавити када одлазимо. Расположење другова одлично. Још у возу смо започели полит-работу. Са другарским поздравом Курт. Поздрави Савку. - Тумачећи поздрав Савки, аутор каже да је то било партијско име Злате Увалић, која је била члан југословенског партијског студентског руководства у Паризу.*

ћене и у Југославију. - *На овој конференцији сам учествовао као представник југословенских илегалних комунистичких студентских организација* - каже С. Димитријевић. - *У то сам време (од пролећа 1935. до средине 1937.) био једини југословенски представник у Међународном комитету против рата и фашизма, међународној студентској организацији која је обухватала комунистичке и друге напредне и левичарске националне студентске организације и имала седиште у Паризу. Као представник југословенских комунистичких студентских организација учествовао сам на поменутој конференцији као један од илегалних делегата.*

Половином 1937. године С. Димитријевић се политички развијао са представништвом тадашњег Горкићевског ЦК КПЈ у Паризу, тј. са Лабудом Кусовцем и Ивом Марићем, када је и писмено, у 22 тачке, изложио своје неслагање са ставовима ове групе, ради чега је привремено био скинут са свих поменутих функција, о чему ћемо посебно писати. Димитријевићев одлазак у Шпанију у то време је отпао због лошег стања здравља.

Посао око прихватања шпанских добровољаца преузео је тада активиста Бора Барух кога је Димитријевић у пролеће 1937. укључио у једну од студентских група. У вези са тим ко га је заменио у Међународном комитету за формирање интернационалних бригада он износи претпоставку да је то био Лабуд Кусовац, који је онда био члан и представник ЦК КПЈ и у личном контакту са ЦК КП Француске.

Пишући о овим појединостима везаним за одлазак наших добровољаца у Шпанију, С. Димитријевић користи прилику да изнесе и неколико занимљивих података о Руди Чајевцу, са којим је контактирао у току поменуте акције.

Као и многи други и Руди Чајевец је у Париз дошао у време одржавања Светске изложбе, негде у првој половини 1937. године. По доласку он се међу југословенским студентима обавестио ко може да му помогне око пребацивања у Шпанију. Како Сергијева делатност и често присуство на железничкој станици у време поласка воза за Перпињан није могло остати незапажено, неко од студената је Чајевца упутио на С. Димитријевића, коме се овај обратио, са молбом да га пошаље у Шпанију.

Сећајући се сусрета и разговора са Р. Чајевцем, С. Димитријевић пише: - *Тај смо разговор имали у студентском крају Париза, тзв. Латинском кварту, у близини кафане La Carouade, главном састајалишту југословенских студената у Паризу, где ме је Чајевец срео и позвао у страну. Том приликом показао ми је у црној кожи укоричену официрску пилотску легитимацију издату на име Рудолфа Чајавца. Ја сам категорички негирао да*

му ја у томе могу помоћи, тврдећи да са тим одласцима немам никакве везе, али сам му ипак обећао да ћу покушати да се информишем, ако ми то буде успело, ко би му могао помоћи у томе.

После овог разговора Сергије је покушао да се обавести међу организованим комунистима и партијским функционерима (Р. Чолаковић) о томе ко је Р. Чајавац, и да ли се у њега може имати поверење. Сви они са којима се консултовао били су саслушни у томе да са овим непознатим пилотом не треба да се ризикује. Јер, због помањкања пилотских кадрова Чајавац би убрзо по доласку на шпанско ратиште добио авион са којим би могао да пређе и на другу страну фронта, као што се то у неким случајевима и догодило. Зато је било договорено да Сергије обавести Чајавца како није успео да нађе никога ко би га пребацио у Шпанију.

Ова превелика обазривост може да буде чудна, поготову када се зна да је Чајавац касније постао основопологач нашег ратног ваздухопловства; међутим, она је била разумљива и разложна у условима илегалног рада, а нарочито у односу на деликатност задатка, обавезе, а и одговорности које су се постављале пред онима који се нађу на шпанском фронту. Због тога што је био потпуно непознат и непроверен у партијском раду, Р. Чајавац није успео да оствари свој одлазак у Шпанију, и после више узалудних покушаја такве врсте вратио се у Југославију.

На крају овог текста, а после занимљиве епизоде о Р. Чајавцу, С. Димитријевић обраћа пажњу и неким другим облицима помоћи републиканској Шпанији у периоду 1938-1939. године. У то време, по његовим речима, вођена је интензивна акција за помоћ интернираним шпанским добровољцима и инвалидима шпанског грађанског рата: - *У тој акцији учествовали су и сви организовани југословенски студенти* - тврди Димитријевић. - *Међу свим студентима акција је била организована преко обновљеног југословенског партијског руководства у Паризу (на чије сам чело поново дошао 1938. и остао све до почетка рата у Француској, односно, до мог хапшења).*

Југословенски студенти партијци, и симпатизери, прикупљали су тада новчана средства и то не само међу југословенским живљем у Француској, него и међу самим Французима. Изразиту улогу у овоме имало је *Југословенско студентско удружење* у Паризу, које је у извесној мери имало народнофронтовски карактер. Материјална средства обезбеђена на овај начин предавана су посебном југословенском комитету за помоћ учесницима шпанског грађанског рата. У састав тог комитета, поред осталих, била је и Словенка Марија и неки шпански добровољци-инвалиди, као и раније поменути Марјан Крајачић-Петар

Гашпарац. Југословенски студенти и емигранти уложили су много труда у циљу побољшања положаја шпанских добровољаца, а посебно оних који су из овог рата изашли као инвалиди.

- На основу свега изложеног - завршава Сергије овај текст - слободно се може рећи да су од почетка шпанског грађанског рата па све до избијања другог светског рата, партијске, синдикалне и друге организације југословенских економских емиграната и студената пружале сталну и значајну подршку републиканској Шпанији и нашим добровољцима припадницима међународних бригада.

Хапшење и протеривање из Француске

На Хвару, као и у скоро свим знаменитијим летовалиштвима на Јадрану, у зимским месецима, сви су дани једни другима слични. У том времену опште одсутности, када се скоро ништа не догађа живот се једва приметно, некако као иза кулиса, лагано и тихо одвија. Све се онда успорено креће, уједначеним ритмом, у отужном и развученом отаљавању. Само тамо преко, где је пристаниште, нешто су гушћи редови шетача, јер се оним најупорнијим овог јутра придужују иначе запослени мештани, који ходајући застајују, праве групице, па се после неког времена опет разилазе да би се поново прегруписали, измењујући за кратко уобичајне јутарње поздраве и неке ситне новости. Тек када се ближило време доласку брода, почели су људи да се окупљају у ишчекивању, стојећи уз оне што су се одмарили на клупама.

Све ово посматрали смо тражећи Сергија да наставимо већ раније започети разговор и бележење. Није га било на стази уз море, у уобичајеној шетњи; можда зато јер је дувао неки прохладни, вијорави ветар што је заједно са откинутим ритама облака налетао на издужене трепавице сунца које су одсијавале на затамњеној позадини пучине. Потражили смо га и на клупи где смо га најчешће сусретали. Била је празна. Сада су се јасније могла разабрати слова што су ту на клупи била урезана. Умешали смо се у светину што је пристигла да сачека брод, не би ли га ту пронашли. Залуд. Неки заједнички познаници рекли су ми да је у хотелу *Делфин*.

Још са широких, ситно избрушених степеница, које су водиле до хола, могла се видети његова крупна прилика заваље-

на у полуфотелју. Био је сав окренут мору, са управљеним погледом на пристаниште.

- Чекам неке пријатеље који треба да стигну "Либуријом". Носе ми поздраве од Наде, и неки студијски материјал. Сачекаћемо их овде, па после идемо код мене у собу.

Док смо у ишчекивању седели у светлом али узаном холу, Сергије нам је говорио о односу југословенског посланства и париске полиције према *Удружењу југословенских студената у Паризу*.

Интензивна и организована народнофронтовска прогресивна делатност овог *Удружења* у коме су комунисти имали видну улогу током неколико година садржајног и обухватног рада - пала је у очи Југословенском посланству у Паризу и југословенским органима у њему. На иницијативу посланства временом су учестале провокације француске полиције у време остваривања појединих акција *Удружења*. Уз то је југословенска полиција обавештавала француску полицију и указивала на поједине опасне људе који су делали у саставу *Удружења*.

Југословенско посланство је, једном приликом, позвало на разговор Сергија Димитријевића као председника *Удружења југословенских студената у Паризу*, заједно са свим члановима управе. Они су дошли у намери да изложи захтеве југословенских студената. На том састанку се изненада појавио неки полицијски изасланик, непозната личност из Београда, како смо након тога дознали. То је био представник југословенске полиције Цека Ђорђевић, који је касније имао високе полицијске функције у влади Милана Недића. У том разговору Сергије и његови другови су иступали са становишта борбе за студентске интересе. Говорили су о потреби исправног додељивања стипендија и нужној помоћи сиромашним студентима; постављали су питања повећања стипендија и помоћи што би донекле побољшало њихове услове живота и рада.

Прекидајући те речи и захтеве који су се на моменте претварали у оптужбе режима, Цека Ђорђевић се обратио Сергију:

- У вашем удружењу има комуниста, анархиста, терориста, нихилиста.

- То није тачно. То је клевета за коју се може одговорити - узврати му Сергије оштро. - Ми нећемо да учествујемо у разговору после оваквих оптужби - узврати Сергије. - То је провокација. - Сви су га студенти подржали.

Ђорђевића, који је био овејан у полицијском ислеђивању и прогону, не збуни ово групно узвраћање.

- Ви сте једно револуционарно, завереничко друштво - скоро поче да виче. - Ево, то показујете и сада...

- Све је то неосновано, измишљено. - убади неко.

Сергије и његови другови су врло енергично одбаивали оптужбе, поричући сваки став. Такве тврдње називали су клеветама, измишљеним инсинуацијама што треба да спрече и угуше праведну и исправну делатност *Удружења*, које једино штити студенте. Расправа је на моменте била жучна, огорчена, пуна оштрих сукоба. У том окршају, под кровом посланства, упорним порицањем и потпуном негацијом свих оптужби, чланови Управе *Удружења југословенских студената*, бар привремено су оправдали своју активност.

Југословенско посланство које је организовало овај разговор, са своје стране је подстицало париску полицију против *Удружења југословенских студената*. Каквог је интензитета и природе било то хушкање може да се види из овог случаја.

Једном приликом док је *Удружење* држало своју уобичајну годишњу скупштину у кафани San Sulpis полиција је опколила то место. Упадајући у кафану, и прекидајући рад скупштине, почели су да врше детаљан претрес и преметачину - тражећи паклене машине. Јер, полиција је била обавештена да се учесници тога скупа припремају за различите терористичко деловање и диверзије. Ова акција париске полиције и провокаторска иницијатива Посланства која је имала за циљ да заплаши студенте и растури њихову организацију, изазвала је велико огорчење међу овим младим људима. И то не само да није деловало на осипање, разбијање југословенске студентске организације у Паризу, како су можда очекивали иницијатори, већ је напротив још више учврстило њихове редове. Студенти, суочени са једном очигледном дрском, неправедном и изазовном акцијом, која је представљала атак не само на убеђења него и на личност и људско достојанство, још су се чвршће збили око свог *Удружења*.

Долазак енглеског краља Едварда VIII у Париз, године 1938. париска полиција искористила је као могућност да се ослободи непожељних странаца и свих оних који су имали било какве везе са комунистичко-пропагандном активношћу. Како је Сергије Димитријевић, као бивши председник *Удружења југословенских студената* које је водило опозициону политику према Посланству, био на списку непожељних, као опасан елемент, полиција је покушала да га се ослободи. Сећајући се тих моментата Сергије нам прича:

- Полиција је овом својом акцијом "чишћења" обухватила и мене, јер сам ја, поред осталог, био сумњив и зато што сам стално долазио у Синдикалну централу, био у друштву југословенских радника, а појављивао сам се редовно и на железничкој станици приликом одласка добровољаца интербригадиста у Шпанију.... Једног раног јутра упали су у моју собу где

сам становао, по свом обичају наредили ми да хитно спакујем кофере, што сам ја на брзину и учинио, и одвели ме у префектуру. - говори нам Сергије лагано, одмерено, као да је све то савсим свеже и сређено у његовом сећању.

• Једна група гостију бучно отвара врата према којим управо ми седимо, и улази у хол. Сергије, чини се, као да ништа од тога не запажа; са главом која је мало напред спуштена и увучена у рамена, наставља, само сада нешто тише:

- Пошто сам цео дан провео ту у префектури, увече су ми саопштили да сам протеран из Француске, и уручили ми решење, а онда под пратњом полицијских инспектора одвели ме на северну париску станицу и стрпали ме у воз који је ишао према Белгији.

Читава та акција полиције била је против законита и скоро илегална. Полиција је самовољно скратила читав поступак протеривања прилагођавајући га својим намерама, Јер, по онада важећим прописима и нормама свако ко се протерује из Француске, мора да има осам дана рока за одлазак.

- Не водећи рачуна о тим законским прописима мене су инспектори још у току ноћи скинули са воза на самој француско-белгијској граници и то у једном селу које је граница делила на два дела... У неко доба после поноћи, можда је било два или три сата, инспектори су ме заједно са коферима провели кроз нека дворишта и пребацили ме у Белгију.

За сво време док је седео у возу, док су га инспектори пратили, Сергије је размишљао шта да уради. Никако није желео да напусти Париз пре него што заврши започете послове и не докторира. А за овај град био је везан и неким другим спонама: активан политички рад, друштвено-политичка активност у Француској партији и у оквиру КПЈ (секретар студентског партијског комитета, члан Балканског комитета и др). Отићи из Париза значило је прекинути са тим пуним радно-стваралачким животом, са борбеним активизмом који је осмишљавао живот у то доба све присутније најезде фашизма, прекинути са друговима и сарадницима, и најзад са свим оним на изглед малим, а ипак тако значајним лепотама што их је пружала једна метропола светске културе и уметности и сваконедељне посете Лувру, често гледање совјетских филмова, галерије, универзитетска предавања и дебате, огромна Национална библиотека, изворна марксистичка литература).

У тим размишљањима нашао је најпогодније решење:

- Отишао сам у прву белгијску полицијску станицу и испричао детаљно како сам и под којим околностима пребачен у Белгију. - настави даље да нам прича Сергије, тихо и неупадљиво, да не би скренуо пажњу оних што су се врзмали хотел-

СКИМ ХОЛОМ.

- *Када су белгијски полицајци прочитали из решења о протеривању да сам из Француске протеран због угрожавања јавног поретка и безбедности они су ме још одмах, истог јутра, вратили у Француску... До границе сам поново спроведен од стране два белгијска жандара који су ишли са стране, на бициклама, идући међу њима са тешким коферима што сам их једва вукао.*

Чим је Сергије прешао неутрални гранични простор француски жандарми су га одмах ухапсили, а он је то и хтео, јер је само уз помоћ одговарајуће правне процедуре могао поново да дође до легалног права за боравак у Француској. Одважио се на тај корак и поступак иако је знао да сваки онај ко је протеран из ове земље уколико се појави на њеној територији бива строго осуђен на 8 година затвора. Сергије је веровао да ће у току процедуре успети да докаже правно-формални прекршај законског поступка око протеривања, и на тај се начин извући из читаве неприлике.

- *Тих датума не могу да се сетим у овом тренутку* - одмахује Сергије руком - *али сачувао сам документа о томе из којих се све може јасно и прецизно видети* - вајкао се он који се непоречно сећа многи појединости.

У том тренутку упловио је огроман брод у Хварску луку. Својом дужином великог распона покрио је део пристаништа, а високим бочним странама, гледаним из наше перспективе, кроз улазна врата хотела *Делфин*, домашио је, чинило се, скоро највише кровове кућа што се дижу на врху изнад мора. Људи што су се појавили на највишој бродској палуби, били су мајушни према овом морском колосу.

- *Видиш ли како је "Либурнија" моћна*. - говорио је удивљено, посматрајући велике таласе што су се ваљали према нама, које је подигао брод пристајући уз обалу. - *Она само четири пута недељно дође у хварску луку* - додаје с неким притајеним жаљењем у гласу. После неког времена појавили су се и његови пријатељи које је ишчекивао.

Разговор у коме смо сазнали да је провео месец дана у затвору, у оближњем пограничном градићу, наставили смо касније у његовој соби.

Затвор у месту Aven sur Helf, који је имао изглед неке тврђавице усред града, потицао је још из времена Наполеона I Бонапарте. Све је у њему било древно, мемљиво и оковано.

За месец дана проведених у затвору Сергије је упознао више различитих типова људи. Међу затвореницима, поред осталих, налазио се и један клошар, који је спавао тик уз Сергијев лежај. Он је био човек своје врсте. Зиме је проводио у затвору, а

сво време од пролећа до јесени скитао је Француском. У време када захлади он направи неки мањи изгред за који буде осуђен на три-четири месеца затвора (а знао је у танчине све законске параграфе), полиција га стрпа у затвор где овај презими.

- Чудно, али та доброћудна скитница је знала многе гас-
трономске вештине, које је причала у дугим зимским ноћима...
Од њега сам научио како се на најбољи начин спремају пужеви-
казује нам Сергије рецепт до у најситније појединости, када се и
како зачин ставља...

На лежају с друге стране био је неки ћутљиви шеф ганг-
стерске банде из Париза. Он је као и остали затвореници увек
успевао да прокријумчари цигарету, упркос томе што су сви
потпуно наги улазили у просторију где су их чекале кошуље за
спавање. Гангстер је цигарету прикривао у коси, испод пазуха,
између ногу. Тек када би се у први мрак спустила реза на врати-
ма, и они лежећи започињали дуге приче, гангстер и други за-
твореници вадиле би од некуд цигарете, на Сергијево чуђење.

Ту у затвору се, поред специјалисте за крађу бицикала у
граничној зони, налазио и један факир из Џибутија. Сергије, ко-
ме је претила опасност да буде осуђен на 8 година робије решио
је да искористи време учећи арапски језик. И тако је уз помоћ
факира одмах почео са учењем.

- *Моша Пијаде је кинески језик учио у затвору* - напоми-
ње Сергије коме су била знана нека искуства из митровачких и
других робијашница по Југославији. - *Ево, и сада знам да им се*
прво слово у азбуци зове "алеф" и да има различити облик на
почетку, у средини и на крају речи... А запамтио сам тада и једну
малу, арапску, носталгичну песмицу из околине Џибутија. - И
држећи у руци оловку коју је сво време немирно превртао, поче
да певуши на арапском речи те једноставне песмице дајући по-
времено такт оном оловком. Она у преводу гласи:

Далеко је моје село.

Далеко је мој крај.

Лепо је живети у моме селу.

Лепо је живети у моме крају.

Како би лепо било

Вратити се у моје место.

Исписујући оловком у ваздуху као диригентском пали-
цом, различите мелодијске линије он је хтео да надокнади мањ-
кавости музичког дара, а да нам ипак дочара мелос...

За сво време боравка у овом затвору Сергије је озбиљно
учио арапски. Из тога времена је сачувао једну страницу из ру-
кописног речника која је данас сведочанство о тим напорима да

се научи арапски језик, које су каснији планови сасвим осујетили. Касније, кад је био ослобођен, а уз то је запазио да овај факир не познаје ваљано књижевни језик, већ више влада неким дијалектом из Цибутија (мала француска колонија - Француска Сомалија, у близини Аденског мореуза), одустао је од учења арапског језика.

После месец дана које је провео у овом затвору, француске власти су га извеле на суђење. Комунистичка партија Француске у чијим је редовима Сергије активно радио и деловао одредила му је за одбрану врсног адвоката Delavale који је био комунистички посланик у рударском басену Веленцијана. Тај чувени адвокат суделовао је у одбранама пред апелационим судом, и важио је за једног од врхунских правника у читавој Француској (он је у процесу у Београду лично бранио Симу Марковића пред судом). Delavale је припремајући импозантну одбрану потражио С. Димитријевића у затвору где је са њим водио врло дугачке и исцрпне разговоре.

Приликом суђења С. Димитријевићу, у својој импресивној и велелепној одбрани, адвокат Delevale је свог клијента приказао као жртву диктаторског, монархо-фашистичког режима у Југославији. Он је врло убедљиво говорио о прогону и терорисању хиљаде невиних људи који чаме и труну на робији и по тамницама у Југославији. Димитријевића, по њему, те и такве диктаторске снаге неправедно прогоне повезујући се са полицијом и у самој Француској.

- *Слушајући ову надахнуту одбрану и пратећи истовремено реакције чланова судског већа - запазио сам да она и поред свега може више да ми штети но да користи - прича нам Сергије. - Јер, као што сам и уочио, судско веће су углавном сачињавале судије фашисти, "огњени крстови", како су се тада звали. Те то висококвалитетно адвокатово "слово", које као да је било изговорено пре револуционарним контекстом, они су примали као оптужбу упућену њима, што је брањеника, упркос свему, водило сасвим извесно у затвор. - говори нам Сергије чувајући се да не повреди адвокатову личност.*

Када је Сергије као окривљени узео последњу реч, пре свега се захвалио адвокату на одбрани и замолио суд да он сам као дипломирани правник и докторанд правних наука - изложи свој положај и одбрану. У томе је пошао од доброг познавања француског закона према коме се прекршај одлуке о протеривању правно третира као и сваки други прекршај, на пример, прављење нереда или пљување на улици. У таквим случајевима суд не улази у испитивања виности, а за кажњавање је довољно само то што се протерани појавио на тло Француске, или што је пљунуо на улицу. Зато је требало доказати да после протерива-

ња он није сам дошао на тло Француске.

- Своју одбрану сам засновао управо на томе да нисам својевољно дошао у Француску - прича нам Сергије даље. - А то је уосталом било јасно потврђено исказом француског жандарма који ме је ухапсио на граници докле су ме били довели белгијски полицајци. Из овога је било очигледно да сам у Француску био доведен силом од стране белгијске жандармерије и да сам не могу да будем крив и одговоран за акт белгијских власти вршених у име белгијског краља, што се у праву зове *Fait de prime*.

После дужег већања суд је усвојио ову Сергијеву одбрану. Прихватио је чињеницу да је он после протеривања силом и противу своје воље дошао у Француску - утврђујући да ту нема његове кривице, тј. виности. И што је још занимљивије судски процес С. Димитријевићу био је основа да се измени француска судска пракса по овом питању, што је било публикувано у једном француском правничком листу.

Познати адвокат Delavale чију одбрану Сергије није ни једном речи оспорио, већ је све поставио тако вешто и виспрено да су оне битне оцене остале - био је запрепашћен наглим заокретом у овом процесу, и успешном самоодбраном свог клијента. Пошто је Сергије био ослобођен, и адвокат га је својим аутомобилом одвезао код своје куће у Валенцијан, где је он провео неко време.

Чим се вратио у Париз, Сергије се јавио полицији која му је овога пута на прописан начин наложила да напусти Француску дајући му рок од 8 дана како то налаже закон. Суочен са новом одлуком о протеривању почео је да смишља нове комбинације и могућности остајања и задржавања у Паризу. Са актом о протеривању обишао је посланства свих суседних држава тражећи да га приме. Пошто би у посланству погледали његова документа и прочитали одлуку о протеривању, они би, наравно, одбили да га прихвате, издајући му при том потврду да га не примају у своју земљу. Такве потврде добио је од посланства: Енглеске, Белгије, Немачке, Италије, Швајцарске и Шпаније. Са овом новом документацијом поново је отишао у париску полицију да упозна надлежне органе о томе како га не прихвата ни једна од суседних земаља са којима се Француска граничи, и да зато не може да напусти Париз у одређеном року.

У међувремену почеле су да делују и интервенције *Лиге за заштиту човекових права* која је била добро упозната са случајем самовољног и неоправданог протеривања Сергија Димитријевића. Уз то, поводом овог акта подигли су свој глас и неки социјалистички посланици које је ангажовало *Удружење југословенских студената у Паризу*. Они су енергично интервениса-

ли у смислу захтева да се Сергију продужи и омогући даљи несметани боравак у Паризу. И најзад после неколико месеци организованих акција и притисака у овом правцу Димитријевић је добио могућност да му се месечним дозволама продужава боравак у овој земљи.

Али, за сво то време доказивања, *прегањања* и убеђивања са француским властима и одговарајућим званичним органима, Сергије је морао да се као илегалцац сналази у Паризу. Из V арондисмана у коме је најпре становао морао је да се пресели како би заварао траг, и да пређе у XV арондисман. Ту се настанио у једном малом и неугледном хотелу који је држао неки члан КП Француске. Везу са тим другом Димитријевић је добио преко партијске ћелије којој је припадао у Паризу. Но, и тада је повремено навраћао у свој ранији стан, само врло позно, у два или три после поноћи, и то да покупи пошту и узме нешто од потребног веша и књига. У тим околностима он је наставио са интензивним партијско-политичким радом. И даље је организовано водио студентску партијску организацију, задржавајући и све друге партијске функције и обавезе које имао у Балканском комитету и другде.

БОРАВАК И АКТИВНОСТ У ЛОГОРИМА

Због активног партијско-револуционарног рада Сергије Димитријевић је 25. октобра 1939. године био ухапшен и стрпан у концентрациони логор Ролан Гарос у Паризу. Створен још у почетку другог светског рата, овај је концентрациони логор био један од првих, ако се не рачунају логори за интербригадисте у Шпанији. А био је направљен испод трибина једног од најчувенијих спортских стадиона на свету (на њему су се посебно одржавала међународна тениска такмичења). Простор испод бетонских трибина био је ограђен бодљикавом жицом и даскама. Затвореници су били смештени у тај простор испод трибина које су прокишњавале, и то на голој земљи. Студени јесењи ветрови фијукали су кроз разинуте даске. Логораше који су овде киснули и зебли стражари су изводили у шетњу на само игралиште. Сергије је у једној песми у прози приказао атмосферу овог логора.

- Оно што је мене посебно спасило у томе логору, и касније у логору Вернет, где су услови још тежи. - Сергије застаје као да тражи праву реч, па одједном наглашавајући то и климатом главе и интонацијом додаје: - скотски - јесте то што сам те године летовао у једном кампу крај Париза, па сам просто био спреман за све долазеће тешкоће... У моменту хапшења понео сам са собом чак за спавање који сам користио на летовању, али и зимски капут и осталу топлу одећу. Тако да када су нас оставили на шачици сламе и увек влажној земљи од воде која се сливала - тај је чак одиграо посебну улогу - прича нам Сергије.

У овај су логор окупљани и затварани странци комунисти. А како је француска влада била забранила низ организација под оптужбом да су повезане са III интернационалом, а међу њима и *Удружење југословенских студената у Паризу*, то се Сергије нашао међу бројним ухапшеним страним комунистима. Он је неко време био једини југословенски партијац у овом логору. И још од првих дана боравка у њему предузео је мере да се повеже са партијском организацијом. Ту, у логору је пронашао Фредерика Рунгеа, комунисту из Судетске области, члана ЦК КП Чехословачке и уредника листа Коминтерне *Korespondans internaciotal*. И у разговорима о заједничким познаницима из илегалног рада у Призу, из руководећег кадра Коминтерне, Сергије се легитимисао пред њим.

- Али, пре но што сам ступио у приснији контакт с њим, питао сам Луиџи Лонга, главног политичког комесара међународних бригада, који је такође био ту у логору - да ли је то поуздан човек. Пошто је Лонго одговорио потврдно, отпочели су разговори о познаницима и пријатељима. Из тога се могло видети кога све и шта знам, а то је било довољно за откривање, узамјамно упознавање и повезивање...

По Сергијевом причању прва партијска група иностраних комуниста створена у новим концентрационим логорима у Француској била је група у Ролан Гаросу у Паризу. Ту групу је сачињавало 5 чланова: Луиџи Лонго, главни политички комесар међународних бригада у Шпанији са псеудонимом *Gallo*, касније генерални секретар КП Италије; Фредерик Ринге, члан ЦК и Политбироа КП Чехословачке, уредник поменутог листа, који је у немачком издању излазио као *Rundschau*, који је припадао руководећим кадровима комунистичке интернационале; трећи члан био је Сергије Димитријевић - *Миша*, бивши секретар југословенске партијске организације у Француској, тада члан Балканског комитета; затим Владимир Клементис, члан ЦК КП Чехословачке, касније министар спољних послова Народне републике Чехословачке, (стрељан у процесу Сланском); и пети је био Франциско Леоне из Политбироа КП Бразила, касније члан ЦК КП Италије. Ова група је представљала језгро партијског руководства из кога су произилазиле све остале организације иностраних комуниста у француским концентрационим логорима, а једновременно и њихова руководства.

Из ове групе, изузимајући Луиџи Лонга кога су после промене логора власти сместиле са криминалцима у кварту "А" концентрационог логора Вернет - израсла је читава партијска организација кварта "Б" у концентрационом логору Вернет где су били пребачени 25. новембра 1939. године. Касније, средином 1940. године из других логора дошли су у Вернет интербригадисти, припадници шпанске републиканске армије и др. То доприноси проширивању логорске партијске организације. Тада је, као што ћемо видети, створена и посебна југословенска партијска организација у концентрационом логору Вернет.

Пре него што пређемо на делатност партијске организације у Вернету, прикажимо кроз неколико појединости атмосферу, тежак живот и погубне услове у овом концентрационом логору.

После месец дана проведених у Ролан Гаросу Сергије је са неким друговима био пребачен у концентрациони логор Вернет. Вернет се налази у зони Пиринеја код места Памије. Ту су логораши били смештени у бараке које су биле направљене за ратне заробљенике у првом светском рату. Пошто те бараке го-

динама нису биле употребљаване, сељаци из околине су скинули са њих све оно што се могло скинути: врата, прозоре, заједно са оквирина и све др. Тако су пристигле логораше дочекали само голи камени зидови и празне рупе у њима што су злокобно зјапиле. Сваки логораш је добио по четврт килограма сламе и по једно ћебе да се заштити од хладноће. То је било погибелно поготову за оне што су их у логор довлачили директно са рада, без икакве и најнужније опреме. Рударе из Сент Етјена доводили су непосредно из рудника, у радничким оделима, у те зимљиве бараке кроз које је *шетао* ветар.

Током времена организовао се живот у тим баракама. Закуцани су прозори и врата даскама па хладноћа споља није тако лако продирала као када је све било отворено. Уз то, добијене су и дрвене платформе на два спрата, сламарице и сл. То у ствари нису били двоспратни кревети већ нека врста дашчаног пода који се простирао с краја на крај бараке; а логораша су сами картонма, плехом, комадима дрвета начинили преграде. Бараке су биле полумрачне, загушљиве, мемљиве, смрадне: светлост је продирала једино кроз незацепљене рупе у прозорима. У неким периодима било је више од 300 особа у једној просторији, па је све било дупке испуњено и доле по земљи.

- *Једном се у ту бараку увукао и пас, али је убрзо побегао* - прича Сергије са напором, нерадо се присећајући мучних тренутака из логорашког живота. После краћег ћутања, одмахујући главом са изразом неверице, наставио је некако хладно и тврдо: - *Оно што могу да издрже људи - не могу пси!*

Зачудила нас је ова констатација од човека који је оличење животног оптимизма.

Логораше је у Вернету чувала једна специјална врста жандармерије која се звала *gard-mobil*. Ови чувари су били обавештени и инструирани као да имају посла са немачким агентима, падобранцима и петом колоном, па су се зверски понашали према затвореницима (међу њима било је и доста Корзиканаца). Дуго, сатима су их држали на прозивакама и то на мразу који је ледио дах. Потом, грубо су их нагнали да по цичи зими пребацују залеђено камење из једног краја дворишта у други. Па када би пренели читаву гомилу онда би је поново враћали натраг.

- *Руке су нам биле пуне промрзлина.* - каже Сергије, и дуго, пажљиво загледа надланице као да у њима тражи ожиљке, потврду. - *И годинама после логора, у зимско доба, отварале су ми се ране на зглобовима прстију... Али то је био само делић мука што смо их подносили у овом логору, под окрутним терором немилосрдне жандармерије.*

За мучне и нељудске услове живљења у логору могу да буду илустративне две појединости: прича о вашкама и људима

без стражњице.

Вернет је био нека врста кажњеничког логора, јер су у њега пребацивали затворенике из других концентрационих логора. Међу онима који су долазили у Вернет било је свакојаких: болесних, рањавих, вашљивих, изнемоглих. Не ретко они су доносили сваковрсну заразу, муку и беду.

- Један Пољак је био пун вашака. То је било просто невероватно. када смо његов џемпер бацили на осунчани жбун - вашке су почеле да се окупљају у овалну сенку појединих листова. Са чуђењем смо посматрали приказ - прича нам Сергије док седимо у шареној хладовини борое шумице. доле, кроз проређено грање плави се глатка површина мора. Прође ли тихим додиром ветар овом страном - замрежи се лагано зелено-плаветни простор испод камените доње стазе.

- Ту, у логору, научио сам како се крзно треба од вашака... Поменути Пољак имао је на себи кожни прслук са руном. Пошто се руно не може кувати, гледао сам како су га почистили од вашака. Најпре је крзнени кожух закопан у земљу, али је при том остао један крајчак да вири на површини. После неког времена све су се вашке, бежећи испод земље скупиле на онај слободни крајчак, који је потом одсечен и спаљен... Ни вашке неће да бораве у гробу, говорили су горко - иронично логораши над којима је свакодневно лебдела смрт, а како би човек. Живот је и овако леден и пуст, али је за гробље, из кога и ваши беже, још теже и горе... Наглабали су и медитирали у тим безизгледним условима. Крупна питања о смислу живота наметала су се сама од себе у условима који су све до вашјег живљења поништавали.

У француским концентрационим логорима било је периода великог гладовања, каквих није било тамо где су интернирци третирани као радна снага; у каменоломима или на радилиштима Хитлерове Немачке, на пример. Али је и ту било изузетка, када су Јевреји били у питању. А било је и логора где се умирало од гладу. У Вернету је у једном периоду, у другој половини 1940. год. после пораза Француске, била изузетно тешка ситуација у томе погледу. Логораши су добијали у току дана по један килограм хлеба за осморицу. То значи 125 грама по особи дневно. То је, разумљиво, доводило до потпуног изнуривања и поустајања.

- Права је вештина била поделити гладним људима тај један хлеб, јер свакоме се чинило да је туђе парче веће. Зато смо на оригиналан начин вршили деобу хлеба: један би, ко је томе највичнији, секао хлеб; други би показивао на парче, а трећи, што је био окренут зиду, говорио је коме припада које парче. То је била нека врста лутрије - објашњава Сергије - у којој се свакодневно учествовало.

У то време логорашима су давали само чорбу од сточне репе или крмног купуса; док им је црвени крст једном недељно давао по парче од бакалара или пуа шиш, који Шпанци зову гар-бонџос, а то је у ствари био наут од кога се пече леблебија. Ка-кво је то велико и поништавајуће гладовање било може да се види из податка да је сваки затвореник добијао свега по 20 гра-ма масноће у току месец дана, то јест 6 кг. масноће расподељи-вало се месечно на 300 људи. Кад се зна да и то није давано у комаду већ је стављано у чорбу од поменутог крмног биља, где је остајало делом на ивици казана или пак у порцијама куvara који су купили масноћу с врха - то практично значи да логораши нису добијали више од 10-12 грама масноће месечно. То је чи-нило да су затвореници били сама кожа и кост - живи скелети што се споро вуку између бодљикавих жица.

Али у тим периодима интензивног гладовања поред низа болести изазваних општом исцрпљеношћу, недостатком белан-чевина, калорија и других састојака неопходних организму, иш-чезавале су опет неке друге болести. Они који су имали болесне бубреге или чир на желуцу, прездравили су због те ригорозне принудне дијете. Тако на пример, шпански борац Љуба Илић, који је имао тешко оболеде бубреге - у тим логорашким услови-ма уопште није боловао.

Тих месеци у логорској кантини могла је да се добије ра-ционализована количина дувана, а од хране само погачице од сирка - од ситног зрневља што се налази на метлама, и које слу-жи за краћење птица певачица у кавезима.

- *Ја сам тада гледао шта једе италијанска сиротиња из јужне Италије, Калабрије и са Сицилије. И оно што су јели они с муком, јео сам и ја само да бих одржао живот - приповеда Сер-гије мрачећи своје лице и стежући скоро у грч усне које су теш-ко пропуштале речи ових горких сећања. - Између осталог тада сам јео лишће од маслачка, и то оно старо, спарушено и одебља-ло, јер се младо лишће од маслачка у Француској једе као сала-та. Затим једну врсту корова са паралелним зупцима, и друго пољско растиње, само да бих заварао глад и унео у организам нешто витамина.*

Тада је, по његовом казивању, први пут видео људе то-лико измршавеле да нису имали ни грам меса на стражњицама. Читава задња страна тела била им је равна као даска, а кожа је празно и ружно висила (У таквом стању полуживог скелета био је и сам Сергије негде 1942. године, после тешке болести у кон-центрационом логору Рецебеду).

Пре него што су дошли Југословени у Вернет, Сергије је, упркос крајње тешким и нечовечним условима, живео пуним животом. У тим мучним и неподнољивим околностима пуних

сваковрсних ограничења његов се живот није свео на извршавање логорашких задужења, ношење кибли, и на просто битисање. Он је сам улагао напоре да то пусто и сурово логорашко трајање испуни извесним садржајем, да га на свој начин осмисли и учини колико толико подношљивим. Искористио је прву прилику да са југословенским радницима-емигрантима непартијцима организује у оквиру образовно-сазнајних курсава, и једну врсту политичког рада. Сергије им је ту држао предавања из економске географије, о привреди Југославије, о различитим облицима класне експлоатације, потом о Совјетском Савезу и крупним подухватима у његовој индустријализацији и сл. Сва ова предавања и течајеве држао је без посебне литературе, на основу сазнања која је стекао током студија и припрема у Паризу. Ова стваралачка обавеза испуњавала му је делић живота у тим условима.

Сергије је тада читао све што му је дошло до руку, без обзира на врсту и предмет литературе, јер није било могућности избора. Француски црвени крст обезбедио је сваковрсну литературу добровољним акцијама у сакупљању књига. То су углавном биле књиге којих су хтеле да се ослободе поједине француске породице, старе *кулусаре*, непотребна, превазиђена литература, криминални и шунд романи и сл. Али се при том могло наћи и оно што је било вредно, поједина Балзакова дела, на пример, или Барес, Волтер, Молијер итд. Међу тим убаченим књигама било је и врло чудних и необичних дела као што је *Мљакота раца* - један спис о Малајској етици у форми прича, нешто попут Фелелоновог *Телемаха*. То је најпознатије дело средњовековне малајске књижевности. Уз то, он је изучавао и историју француске књижевности и револуције, потом индијску филозофију и све слично што се могло пронаћи. Он је све то, а поготову класике, помно читао, укључујући ту и криминалне романе.

Занимљиво је да је популарна, астрономска литература била, такође, доста присутна. Нарочито књиге чувеног француског астронома - популаризатора Камија Фламаријона и др. Сергије је из тих књига сазнао много тога што је грчка митологија рекла о астрономији. Детаљно се упознао са историјом ове науке, са погледима Хипарха, Ератистена, Галилеја... Могао је стручно да објасни како су стари Грци измерили обим земљиног меридијана, или растојање до месеца путем обичног шестара. Ова област га је скоро поетски закупила, и у њој је било неке fine животне симболике, која се јасно разабире и у овим његовим речима:

- *Над Вернетом, који је био разасрт усред поља било је огромно слободно небо* - наглашава Сергије ове последње речи

- са мало облака, јер је то југ Француске. Ја сам на бази тих књига и неких старих атласа научио све што се могло научити и сазнати из видљиве астрономије. Између осталог, називе свих сазвежђа, имена појединих сјајних звезда у њима, као и многе кинеске, арапске, индијске, грчке и друге легенде везане за та сазвежђа и њихова имена.

Док слушамо ово приповедање о човековом бекству из логорашких стега у астралне просторе, сећамо се оних усхићења са којима је Сергије пратио Гагаринов лет у космос, преко радио вести, штампе и телевизије, до у најситније појединости; и како је потом страсно приступио *космичкој филателији*. Зар и мала, лична метеоролошка станица, са бројним инструментима инсталираним на хотелској тераси, за праћење атмосферских прилика, не иде у прилог тим интересовањима за кретања и догађања у тим сферама.

Мало јачи налет ветра размакао је гране боровика откривајући плаветно пространство и пенушави перваз у даљини. На уздрхталој површини мора заискрише звездичасти облаци сунца. За тренутак посматрали смо котрљање и благо таласање тих облутака светлости...

Сергије нам наводи бројне занимљиве појединости и примере из те видљиве астрономије.

- У репу Малог медведа постоји једна дупла звезда, али то могу да виде само они људи са оштрим видом. Ту звезду Арабљани зову алкор, што значи проба вида.

Потом прича нам у својој верзији једну поетичну кинеску легенду о Небеској реци - Кумовој слами. О богињи што се заљубила у пастира, коју су осветољубиви богови заједно са њеним љубљеним претворили у сазвежђа размакнута на два краја подвојена плаветном небеском реком, и о ждраловима што су астрално премостили ову широку реку непролаза да би се заљубљени ипак срели. Те лирски продуховљене легенде, које су некада биле једно маштовито изходиште у опседнутом затворском простору, још увек живо трају у његовој свести; и он може дуго, данима, да прича о томе, као што је и учинио једном давно, када нас је инспирисао да напишемо причу о том друговању са озвезданим просторствима.

Логор у Вернету јеподељен на три кварта. У кварту "А" били су смештени углавном криминалци, али и неки комунисти које су логорске власти намерно хтеле да изолују од осталих. Та-кав је случај био са Луиђијем Лонгом из Ролан-гароске групе, као и са Љубом Илићем, који је срачунато и тенденциозно био одвојен од Југословена интербригадиста. Иначе сви политички интернирци из Париза били су затворени у кварту "Б", у коме је дуго било средиште политичког живота (поједини

квартири су били подељени појасом бодљикавих жица).

Негде у лето 1940. године у Вернет су почеле да долазе хиљаде интернираних Шпанаца и то из других логора. За политички и друштвени живот логора то је био значајан моменат. Сергије је ту ситуацију доживео врло снажно и импресивно. Он је тада написао и песму у којој са пуно атмосфере слика њихов долазак. Тмурно време и ромињање кише испуњава тај тренутак..

У кварту "Ц" дошла је већина Југословена - интербригадиста који су ту пребачени из концентрационог логора Гурс и тврђаве Кољур. Пошто су Југословени интербригадисти били једна од политички најјачих и најчвршћих организација у логору - квартал "Ц" је постао веома важно политичко упориште у том логорском животу. У њему су се налазили : Коста Нађ, Благоје Нешковић, Влајко Беговић, Бранко Крсмановић, Вељко Ковачевић, Петар Драпшин, Иван Гошњак, Николајевић и др.

Тада је у кварту "Б" створена југословенска партијска организација. Први секретар ове организације био је Душан Кведер. (Димитријевић је са Кведером радио и сарађивао у Паризу. Као секретар југословенске партијске организације Сергије га је ангажовао за политички рад са исељеницима у Сент-Етјену, а суделовао је и у његовом пребацивању у Шпанију). Поред Кведера партијско руководство сачињавали су: С. Димитријевић, затим шпански борац Димитрије Котуровић, који је касније побегао из логора и прикључио се француском Покрету отпора у коме је и погинуо, потом Словенац из Истре по имену Урудин, који је радио у италијанској партији и био познат под псеудонимом *Огњен*, у саставу руководства био је и један рудар из Сент-Етјена по имену Франц Кимовец.

- *Руководство Међународног партијског комитета и даље је остало у кварту "Б". У првој фази до одласка у земљу, Кведер је представљао југословенску партијску организацију у Међународном политичком комитету, а ја сам тада био представник у Међународном економском комитету - каже Сергије и објашњава нам како је по један представник сваке националне партијске организације био укључен у састав међународних форума и организација.*

- *Касније, негде вероватно првих месеци 1941. године, када је Душан Кведер отишао у земљу, руководство у кварту "Б" остало је у истом саставу, с тим што сам ја постао секретар југословенске партијске организације кварта "Б" и ушао у Међународни партијски комитет као представник целе југословенске партијске организације - из сва три кварта. Централно југословенско партијско руководство било је тада у кварту "Ц" - казује нам Сергије будно пратећи сваку реч коју записује-*

мо. Прибојавајући се слободнијих интерпретација изговорених речи и могућих произвољности он исистира да му прочитамо за-бележено, нарочито када су у питању имена и састав појединих руководства. При том са набрекнутом пажњом и пуном концентрацијом слуша и као да у исто време још једном проверава своја сећања. Само да се не погреши и не исхитри. Само да се не помери која чињеница из стварности догађања од пре три и по деценије.

- У то време ја сам држао везу са југословенским партијским руководством у кварту "Ц" и то преко Николајевића и Борића. Приликом одласка на преглед у болницу, преко жица сам контактирао са њима као и са Гошњаком, Нађем, Влајком Боговићем и другима.

У време када сам био секретар југословенске партијске организације кварта "Б" у њој се налазило десетак Југословена интербригадиста, међу којима су најистакнутије фигуре били Димитрије Котуровић, радник индустрије у Југославији, Дијего Роков, један од најстаријих комуниста из Далмације. (Роков је издахнуо на Сергијевим рукама у концентрационом логору Рецебеду). Међу симпатизерима истицао се један омладинац из Загреба, Јеврејин, Федербуш, оптички радник код Геталдуса, публициста Зденко Рајх, а било је и доста економских емиграната из Хрватске. Међу немачким комунистима био је и један Немац пореклом из Југославије, познати писац Теодор Балк, аутор "Књиге о расизму, дела "Медицина и друштва" (под псеудонимом Фодор), и тд."

Југословенска партијска организација из кварта "Б" одржавала је везе и сарадњу са свим осталим иностраним партијским руководством.

На челу Међународног логорског партијског комитета био је тада Франц Далем, један од секретара ЕКИ-а - Егзекутивног комитета Комунистичке интернационале. У саставу тог Међународног партијског логорског комитета био је и Сергије Димитријевић као представник југословенске партијске организације, док је Италијане представљао Ђовани Пајета (брат Банкарла Пајете, последњих година секретар КП Италије. Осим тога у комитет су улазили и Хајнрих Рау као представник немачких комуниста (после рата био је потпредседник Републике ДДР), и Рунге који је представљао Чехословачке, Бугарин Борис Милев и Бронштајн, представник КП Пољске.*

* Пошто је С. Д. био у почетку југословенски представник у Међународном партијском економском комитету, а касније у Међународном партијском политичком комитету, он се данас са сигурношћу не сећа да ли су Пајета и Бронштајн били у првом

После једног периода врло тешког и погубног гладовања у Вернету, почели су да пристижу пакети и то крајем 1940. и почетком 1941. - до Хитлеровог напада на Југославију. Како је било дозвољено да се поштом добије пакет од 1 кг то су Сергијеви-родитељи у току неколико месеци послали више од 900 пакета. Јер они су знали да храна у пакетима није намењена само Сергију већ и његовим друговима у логору. У тим пакетима била је одабрана најквалитетнија концентрисана храна која је могла дуго да се очува, као сушена сланина, пастрма, мед, чишћени ораси, чоколада и сл.

Такве пакете слале су и многе организације из земље преко рођака и пријатеља и појединих другова. У њима је било доста кукурузног брашна, пасуља и других намирница.

- *Било је скоро невероватно са колико је стрпљења, пажње и упорности мој отац слао пакете. Он их је за то кратко време одаслао сам онолико колико би могла то да уради једна велика организација, нпр. у Загребу - говори Сергије са зади-вљеним поштовањем.*

Међутим, од свих бројних пакета појединац је добијао само један мали проценат, свега 5-10%, а све остало је ишло у југословенску економску заједницу која је у тешким логорашким условима обезбеђивала допунске оброке хране за југословенске интербригадисте. На тај начин је југословенска партијска организација омогућила свим југословенским интербригадистима да по неколико пута недељно добијају допунску храну: качамак са сланином, пасуљ са сувим месом и сл. Појачану храну из тих извора посебно су добијали болесни и изнемогли другови. Дobar део хране је уступан партијским организацијама других нација на име међународне солидарности.

- *Од оне количине пакета што ми је лично припадало могао сам да обезбедим допунску колективну помоћ једној ужој групи југословенских другова из кварта "Б", на пример Котуровићу, Огњену, Фредерику, Рокову. Два пута недељно организовали смо заједнички обед. Такве смо редовне заједничке обеле имали и са члановима моје раније заједнице - каже Сергије,*

*или другом Комитету. Представник Немаца у Међународном економском комитету био је капетан Хулио - Јулиус Голдштајн из Хама у Рајнској области. Приликом једне посете Софији С.Д. је о овоме разговарао са Борисом Милевим, који је био члан Контролне комисије ЦК Бугарске комунистичке партије. У том разговору подсећали су се ових и других имена и појединости које је Димитријевић забележио. Негде у личној архиви он чува те белешке.

журно устајући у намери да што пре пође за дневну штампу. На путу до киоска где свакодневно обезбеђује новине, илустроване часописе и др., Сергије још једном проверава број пошиљки и пакета, прерачунава гласно, преиспитује своја присећања, додаје и причава неке детаље. Застајући испод једне велике палме, у њеној густо опуштеној сенци, инсистира да додамо у бележници:

- Занимљиво је да су тада у неким фабрикама, вероватно илегално, израђиване конзерве са двоструким дном. У појединим пакетима стизале су и такве конзерве у којима се испод хране, у посебном вакумираном простору, налазило и доста партијског материјала. Тако смо били изворно обавештени о партијској активности у земљи... Да, то је у фабрикама припремано и паковано - додаје поново са мало чуђења.

- Почетком 1941. године појавиле су се извесне могућности изласка из логора. Требало је пронаћи утицајне људе који би се ангажовали или вичне правнике са продорним везама. Ту је када је изашао из логора партијац Душан Кведер чији је отац био универзитетски професор са јаким везама и широким познанствима и утицајем.

Сергијев отац предузео је све што је било у његовој моћи да извуче сина из логора. Уложио је огромну суму новца код неких људи из власти који су обећали да ће свакако ослободити Сергија, али то је било узалуд. Поред тога, ангажовао је као адвоката и Ивана Рибара, који није могао ништа више да учини осим да добије обећање да ће Димитријевић изаћи из логора уколико буде дао изјаву да се одриче сваке политичке активности. Међутим, таква изјава није никако долазила у обзир и нико од партијских активиста није хтео да се у том смислу изјасни ни по цену живота иако су сви знали да такав исказ омогућује пакош и одлазак.

- Није познат ни један случај да је неки партијски активиста са таквом изјавом изашао из логора. То је било испод части нашим бригадистима, шпанским борцима или партијским радницима. Таквим могућностима служили су се можда економски емигранти. - каже Сергије, па застаје као да нешто дубоко анализира, преиспитује. После дужег ћутања наставио је хладно и смирено тоном који даје лично страдање и искуство.:

- Остао сам у логору пуних 5 година и 10 месеци, иако сам почетком 1941. године имао могућности да на рачун поману изјаве изађем. Али одрицање од политике акције није долазило у обзир. Ова је борба за мене имала већу цену и од слободе саме. - закључује Сергије своја размишљања пратећи погледом кричави и слободан галебов лет.

У логору Вернет дошло је до протестних демонстрација

против логорских власти и управе. Мучан живот, гладовање, често безразложно малтретирање и немилосрдно исцрпљивање затвореника, изазивало је револт. Партијска организација је, имајући у виду стање односа у логору и расположење масе организовала демонстрације, упућујући захтеве у смислу побољшања исхране и услова живота, смањивања грубости и терора, омогућавања слободнијих контаката између појединих квартова и сл. та демонстрација која је истицала бројне и различите захтеве логорским властима, била је квалификована као побуна.

После те *побуне* вршена су хапшења, ислеђивања и мучења оних за које се претпостављало да су организатори и *коловође*. Истраге и мучења вршили су агенти специјалне петеновске полиције одевени у нека црна кожна одела, као СС-овци, заједно са француским официрима. Они би на беспримерно груб и осيون начин, служећи се разним облцима мучења и убилачким батињањем, подвргавали испитивању *осумњичене*. Том приликом је и Сергије био издвојен и тучен заједно са неколико Југословена.

Док су га мучки тукли, агенти су питали: - *Јеси ли за Стаљина или за Троцког? За кога си?* - па снажан ударац под плећку.

Сергије и онако занемоћао од гладовања изгуби дах, мало се пови напред и затетура. Кад се прибра одговори:

- *Ја се не бавим никаквом политиком. У логор сам депортован као бивши председник југословенске студентске организације и то због опозиције југословенском посланству...*

Агенти су за тренутак престали са својим врашким, мучитељским послом и слушали га. Сергија то охрабри да настави:

- *У Француској се нисам бавио политиком. Неправедно сам, као студент, ухапшен и чекам да ме ослободе - а онда обраћајући се официру у француској униформи, додаде:*

- *Велика је срамота за француску армију што се ставља у службу фашистичке Немачке, и то у улози слуге и целата, овде на тлу Француске...*

Вернет се тада налазио у слободном делу Француске, тзв. Петенове Француске, у зони коју Хитлер није био окупирао.

- *Овакво срамно ангажовање официра једне велике и горде земље - обешчашћује саму Француску, њену армију...*

Атаковање на официрску част, добро срачунато и у правом тренутку исказано, имало је одјека. После кратког времена и агенти су дигли руке од Сергија, оставили га на миру и вратили из затвора у кварт "Б". Међутим, неке интербригадисте што су заједно са њим били ухапшени, после ислеђивања пребацили су у тврђаву Кољура.

У време када је фашистичка Немачка изводила гигант-

ске радове на стварању атлантског одбрамбеног појаса користила је стотине хиљаде радника за тај посао. У Немачкој се осећала оскудица радне снаге упркос бројних депортирања из окупираних територија. Тада је и у Вернет дошла једна специјална *Баумс комисија* која је имала задатак да врбује интернирце за рад у Немачку.

Партијско руководство које је проценило то као отворену могућност за бекство из логора донело је одлуку да се сви партијци пријаве за рад у Немачку. Тим су путем отишли на рад у Немачку, и уз помоћ партије дошли у Југославију: Петар Драпшин, Франц Рожман, Бранко Крсмановић, Коста Нађ, Ђуро Мештеровић, Гојко Николић и други. И Сергије се по одлуци партије пријавио Баумовој комисији. Али, како је у то време био болестан од запаљења плућа и налазио се у болници на грудном одељењу поменута комисија га је одбила. Тако је он са још седам Југословена, шпанских бораца, који се из различитих других разлога или нису пријављивали или су били одбијени, остао у овом логору све до децембра 1941. године. Неки од ових Југословена су били, као нпр. Влајко Беговић, осуђени на тешке казне па нису могли да иду у Немачку, други су, као нпр. Дијего Роков, били због старости одбијени, па нису могли да искористе ову иначе повољну прилику за бекство, које је Партија смишљено и организовано припремала.

- После прележаног запаљења плућа логорске власти су ме пребациле у неку врсту концлогора санаторијума који је био смештен у феудалном замку Лагиш, западно од Макона. То је био један од најгорих и најтежих логора у којима сам био. - оцењује Сергије. Полиција је ту пратила сваког лекара и болничара, што је отежавало и скоро онемогућавало међусобне контакте у овом затвору.

Но, и ту се после кратког времена снашао и организовао, искористио је прву прилику и повезао се са француском партијском организацијом, јер у овом су логору, за разлику од других, били затворени највећим делом сами Французи. Ту су се налазила браћа Мишо, познати комунистички омладинци, као и један кандидат за члана ЦК КП Француске из Савоја.

Упркос тешким условима Сергије се ту укључио активно у партијски рад.

Неко време је у овом логору санаторијуму радио и као библиотекар. Ту се спријатељио и са једном веома допадљивом болничарком Францускињом.

Концентрациони логор Рецебеду налазио се у истој зони где и Вернет, у близини Тулузе.

У овом логору Сергије се тешко разболео од запаљења плућа, а истовремено је имао и генералну колибакцилозу, пиело

нефрита (гнојно запаљење малпигијевих пирамида у бубрезима) и трбушни тифус. Крв коју су му узимали за анализу била је тамна и густа као црна смола. А температура, праћена грозницама, за више од 27 дана није сишла испод 40 °C. У једном моменту биле су почеле и цревне хеморагије које обично наступају пред смрт код болесника од трбушног тифуса.

- Тада сам био толико ослабио и занемоћао да нисам могао, ни овако, да подигнем руку у лакту. - показује нам Сергије, дижући лакат с бока. - А када би ми се покривач свукао са кревета - нисам имао снаге да га подигнем...

После четири дана и ноћи несна добио је, први пут у животу, луминал таблете за спавање. И после 36 сати непрекидног спавања, када се пробудио, кожа му је на стражњици била наборана и нагужвана као врхови прстију код праља, због мокрења и лежања на томе.

Мобилисани француски лекари који су радили у томе логору, а са којима се Сергије спријатељио разговарајући о политичкој ситуацији, сматрали су да је докончао. Из термина које су употребљавали у оцени болести могло се разабирати да говоре о предсмртној фази.

- Слушајући их - каже Сергије - ја сам им се смејао у брк и отворено им рекао: да човек са мојим моралом не умире и не скончава по неким законима медицине...

И доиста, он тада не само да није мислио на смрт и нестајање иако је био непокретан, већ се живо интересовао за стање на источном фронту. Иако често у бунилу, са интересовањем је пратио контрафанзиву Тимошенка на речици Мијусу и Каламијусу, негде код Ростова на Дону. Повремено долазили су другови доносећи вести што су их сазнали лекари, слушајући Радио Москву. Он је имао снаге да чује само први део тих *коми-никаа*, прекидао би их на половину, после онога што је било најзначајније... И враћао се себи, проналазећи оне задње атоме снаге у бићу које је смрт већ обузимала - да јој се отме, да јој измакне. Иако је било скоро невероватно да ће надвладати смрт која га је већ озбиљно подривала ипак ју је надвладао. Преживео је и најтеже кризе на велико чуђење лекара, и после неколико недеља чак је стао на своје ноге. Прве кораке је чинио несигурно, придржавајући се за болничке кревете, али се ипак некако кретао.

- На себи нисам имао тада ни толико мяса као они људи без стражњица из Вернета. Није било места за које би ме неко могао да уштинe. Био сам кожа и кост, у правом смислу те речи. - подсећа нас Сергије на ону стравичну слику људи без стражњица и додаје: - Поново сам се на личном искуству уверио да човек може да издржи оно чему би и животиња подлегла...

У време искрцавања англоамеричких трупа у Нормандији, а касније и на југу Француске, а била су све чешћа бомбардовања од стране савезничке авијације. Тако је на неколико дана пре одвођења једне веће групе логораша, међу њима и Сергија, савезничка авијација бомбардовала чувену фабрику експлозива у близини града Тулузе. Како је била мркла ноћ, на тамном небу видео се силан бљесак најразличитијих боја. Са сваком новом експлозијом у небо би сунуо огроман пламен увек друге боје. Као на неком чудесном ватромету смењивале су се црвена, жута, плава, зелена боја, са безброј невиђених прелива и нијанси. Логораша су, иако на тридесетак километара растојања, посматрали то бомбардовање, са приметним узбуђењем, не само због силовитог бљескања и експлозија од којих је подрхтавала земља, гибао се и дрхтурио ваздух, већ од помисли да се нешто крупно и значајно догађа.

Једнога дана СС-овци су изненада сменили француске стражаре у логору Ное, поштрили дисциплину и завели свој режим. Убрзо потом из велике масе од неколико хиљада логораша издвојили су 300 људи за пребацивање у Немачку. То су углавном били партијски радници комунисти, они *најопаснији*, како се говорило. Пре него што ће их стрпати у транспорт нови стражари су извршили најдетаљнији претрес.

- Том приликом су ми стражари одузели сву преписку, међу којом је била најдрагоценија она што сам је водио са лесковачким комунистима. - прича нам Сергије са дубоким жаљењем. - Ту је била и дописна карта што сам је, међу првима, добио улогору Вернет на којој је писало: "Од окупљених на слави код Б. Николића" са поздравима и потписима К. Стаменковића, В. Борђевића, Б. Николића и других. *

- Исто тако одузета су ми и писма Ериха Шломовића из Париза у којима ме је обавештавао да је Пурићу, југословенском посланику у Паризу, дао једну велику Реноарову слику како би посланство интервенисало за моје ослобађање из лого-

*О поменутој преписци и њеној судбини Сергије посебно пише при крају студијско-монографског текста *Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931-1934*, (Сепарат из *Лесковачког зборника IX*, Лесковац, 1969, стр. 42). Он ту указује на серију поштанских карата од 16 - 17, са потписима радника разних струка, који су прикупљани по синдикалним подружницама. А у напомени додаје: - *Ове сам карте сачувао кроз неколико концентрационих логора све до инвазије Француске и мог пребацивања у концентрациони логор Бухенвалд у Немачкој кад су ми биле одузете у конц. логору Ное код Тулузе. Постоји могућност да се ове карте једном нађу у мом досијеу из тог логора.*

ра... Пурић је слику примио - мења Сергије тон у коме нараста огорчење - али ништа није предузео. Тада ми је одузето писмо генералног конзула Герасимовића који ми је 1943. или 1944. године јавио о стрељању мога оца... Ова и друга преписка је тада одузета, али није искључена могућност да ће се она једнога дана ипак пронаћи - закључује овај љубитељ докумената и документарности, и врло вешт трагач по архивама.

Приликом овог масовног претреса Сергије је успео да сакрије и спасе свеску са песмама написаним у логору Вернет током 1940-1941.

Заједно са Сергијем из овог логора поведена су и три Југословена, са којима је раније политички радио и формирао симпатизерску групу. То су били Адам Цветић (касније судија Окружног суда), Воја Живковић (адвокат) и М. Тодоровић (пословођа код Југословенске књиге). Целу групу од 300 људи у којој је било више шпанских бораца и комуниста повели су СС-овци у непознатом правцу. Пут између логора и железничке станице чинио је прави угао, сећали су се логораша. Међутим, сада су их водили у сасвим другом смеру, некако дијагонално кроз поље. После извесног времена стигли су на једну пространу ледину која је била амфитеатрално оивичена шумом. СС-овци су их ту зауставили и брзо се повукли, тамо у правцу шуме где је било постављено неколико митраљеза. Кад су то приметили логораша помислише да им је ту смрт неизбежна и да ће их све покосити са неколико рафала! Стајали су на ледини, збијени, у ишчекивању. Минути су пролазили. Сваки је наредни био дужи, и у тој мртвој тишини занемеле природе, продужавао се у бескрај. Гледали су се међу собом некако опроштајно, па опет у правцу митраљеза који су укочено стршили из ониске траве. Мук се продужавао.

После двадесетак минута стражари су поново пришли и повели их ка мајој сеоској станици. Ное.

- Ко зна шта су хтели са нама да учине - пита се Сергије и сада мало неодређено. - Можда су хтели да нас стрељају, па су од тога одустали; а можда су хтели само да нас застраше у суочењу са гладним и црним митраљеским цевима? - ређа он жустро бројна питања, док седимо у једном малом каменитом затону наомак Плавој лагуни, заштићени од пргавих налета ветра. Танани прамичци беличастих облачића расипају се и раздешавају на небу изнад самог залива, до се тамо на истоку, тамновито гусну поврх сурих стена на које су скоро полегли.

- Или је то била само смишљена и добро исценирана СС-овска парада смрти - наставља Сергије да се пита, после једног тренутка ћутања и гледања у то неизвесно небо.

На железничкој станици Ное утрпали су логораше у по-

знате теретне вагоне *шест коња - 40 војника*. Међутим, СС-овци су у једном од тих вагона стрпали 120 - 130 људи и то све један уз другог, да између њих није било простора. Логораши су једва могли да седну. Пошто су дупке испунили вагон, стражари су га закатанчили, а врата и високи прозори су били обавијени бодљикавом жицом, да није могло из њега да се побегне. И решетке на прозорима су чак истом жицом обмотали да ови не би могли ни да се ухвате за те металне пречаге.

У току тог пута који је трајао 8 дана и 7 ноћи, и то из зоне Тулузе, преко Монпелјеа, долином Роне кроз Алзас и долину Рајне на исток према Тирингији, услови су били очајни. Изнемогли од стајања логораши су морали да леже један преко другог, па и то на смену. За сво време тог пакленог путовања, само неколико пута стражари су им убацили по који хлеб, што је било недовољно за више од стотину изгладнелих људи. Жеђ их је ужасно мучила. Тек на неким успутним станицама допуштали су им да напуне боцу са водом. У вагону је постојала само једна кибла за нужду. Логорашима се чинило да никада неће изаћи из тог пакла.

Сергије озбиљно болестан, под високом температуром, још је теже то подносио. Повремено када би му се указала прилика вирнуо би кроз решеткасти прозор, или кроз неку напсину од дасака на вагону, посматрајући напоље. У пролазу кроз неке ранжирне станице, Монпелије, Макон и друге, где су били депои локомотива - видео се чудовишан приказ. После интензивних савезничких бомбардовања тих места са депоима локомотива, могле су се видети ове огромне машине преврнуте, са точковима окренутим према небу; друге су пак биле претворене у неупотребљиви крш и лом; а могло се видети и како изнад поваљених локомотива стрше огромни распрсли казани других, преполовљених, издеформисаних машина. Савезници су бомбардовали најтежим бомбама све депое, као и неке саобраћајнице, само да би растројили транспорт, превоз муниције и снабдевања. током читавог пута постојала је опасност да и теретни воз у коме су били логораши налети на мину, на разорену пругу, или пак да буде бомбардован.

- Нарочито је било критично једнога дана када је воз стајао на некој успутној станици, а са његове леве и десне стране неколико возова пуних ратног материјала, тенкова (леопарди, тигар), топова, расклопљених авиона, цистерни са бензином, и затворених вагона вероватно пуних муниције - прича нам Сергије, упечатљиво сликајући појединости. - На неким од платформи ових композиција били су и противавионски топови. У то време, с неке стране наишао је један савезнички извиђачки авион који је дуго кружио изнад саме станице. Када су га примети-

или немачки војници су почели да пуцају на њега из против-авионских топова... Све се било притајило очекујући исход овог двобоја, а било је довољно да је из авиона испашен само један рафал на цистене и муницију па да читава станица одлети у ваздух. - дочарава нам Сергије тај тренутак и сада напетим гласом, пратећи погледом кружење једног галеба. - Када је авио нестало.... Не, нестало, јер то би значило да је оборен - исправља се Сергије - када је авион одлетео, у великој напетости, и са нестрпљењем смо чекали да наш воз што пре крене са станице, из тог експлозивног окружења, јер се реално очекивао долазак савезничких бомбардера који би уништили војне транспорте... Возови са војним материјалом ишли су у супротном правцу, долином Роне према југу, носећи појачање за одбрану средоземне обале од евентуалног искрцавања савезника. - објашњава Сергије.

- С временом, напетост је расла, страх се појачавао. Ослушкивали смо сваки снажнији бруј мотора... Трнули... Сати су пролазили, а возови никако да крену напред. Саобраћај је негде био закрчен и поремећен. Тако је прошло 7 - 8 сати док воз није најзад кренуо и тако избегао бомбардовање....

То је био други пут у току овог вишедневног путовања да су избегли смрт са којом су се суочили.

А Сергије је само игром случаја по трећи пут избегао смрт приликом доласка у Бухенвалд.

Транспорт логораша иначе није знао куда их воде. Појединци су претпостављали да их вероватно воде на рад у Немачку. Прелазак немачке границе и путовање преко ове територије то је донекле и потврђивало. Када су стигли у Бухенвалд још нису имали никакву представу о каквом је логору реч. Улазак у овај злогласни концентрациони логор ништа није казивао о његовом карактеру. На улазним вратима стајала је парола: Сви-ма према свој..

Када је после крајње тегобног и мучног путовања Сергије сишао са воза, онако болестан, исцрпљен, изгладнео, једва се држао на ногама. При уласку у логор хтео је да се дочепа болнице, па онако под температуром, чинио се слабијим и немоћнијим но што јесте. Другови Адам Цветић и Воја Живковић су га подржавали да се не сруши. И овога пута Сергије је имао среће. Тек касније је сазнао да је сваки транспорт логораша дочекивао обер шарфирер Вилхем који је slabим и изнемоглим логорашима што су пристизали у Бухенвалд на лицу места убризгавао у срце инекцију са нафтом и тако их убијао. Тога дана када су стигли логораша из Ное-а овај злочинац је био мртав пијан, па је пропустио транспорт из кога би Сергије највероватније био једна од првих жртава овог убице.

На уласку у логор два поменути Сегиева друга видела су

своје познанике из раније заробљеничког живота: Добричка и Средоја Шијаковића, званог *Шила*. Ова двојица су им при поздраву добацила да ако имају што да сачувају да то одмах предају њима. Сергије је искористио тај моменат и додао им је свеску са песмама, која је још једном, ето, била спашена сигурног уништавања.

Само што је Сергије предао свеску и још неке ситнице, подвргли су их претресу и скинули до голе коже, одузимајући им све до последње ствари. Тако наге утерали су их у једну велику просторију, неку врсту купатила. Та просторија је била сва поплочана, врата и прозори су били херметички затворени, са капцима и шипкама. Изнад њихових глава било је 20 - так вертикалних цеви са округлим главама и отворима на њима; а у једном бетонском базену клобучала је и беласала се нека хемикалија. Када су се стражари повукли логораши су очекивали да ће их засути неким гасом из оних цеви што су им висиле над главом. После десетак минута ишчекивања у некој загробној тишини, док се свако опраштао од себе и за тренутак сводио читав животни салдо, покуљали су млазеви вреле воде из оних металних глава. Овога пута цео тај систем употребљен је за туширање, а иначе могао је да служи и за испуштање отровних гасова. Врела вода што је лила из тих цеви покривајући целу површину својим малзевима, жестоко је и болно попарила све логораше. Били су црвени као ракови са опекотинама што су болеле и жариле. Из купатила ушли су у једну уску просторију где су их дочекали бербери. Они су им на брзину, са много посекотина, обријали косу и све длаке на телу. После тога премазали су их неким дезинфекционим средством, и то великим молерским четкама. То грубо премазивање страшно је штипало и онако болно надражену кожу, нарочито на местима где су биле посекотине, па су они гласно јечали од болова. Пошто су их обукли у штрафтасте логорашке униформе згурали су их у логорске бараке.

Пре него што пређемо на приказивање Сергијевог рада и деловања у оквиру организованих акција интернираца, укажимо на опште прилике и услове у логору Бухенвалд, имајући у виду пре свега податке и чињенице које је Димитријевић изнео у чланку: *Бухенвалд - логор успешне борбе интернираца* (*Наша реч*, 5. јануар 1946). У почетку поменутог чланка Сергије пореди Бухенвалд, *предузеће за убијање*, са Аушвицом и Мајданеком и истиче да је у њему страдало 51.000 људи. По ужасима и грозотама које су се догађале у Бухенвалду то је доиста била *кућа смрти*. У овом концентрационом логору здравим људима су ушприцаване кличке тифуса, жуте грознице и других болести, како би се пратиле све фазе развоја оболења, начин реаговања

и понашања, што је коришћено као евентално искуство за фронт. Под видом тих *научних* истраживања сечена су људска тела и поливана растопљеним фосфором. Уз то, СС-овци су живе људе закопавали, бацали их у пећ и убијали мотком и ашовом. - *Ту је једног јединог дана, у марту 1945. године, број званичних смртних случајева изнео 1.602. Број спаљених Југословена у крематоријуму достигао 635.* (Овај број спаљених Југословена односи се на време читавог постојања логора).

Бухенвалд је, као и Дахау, у првом реду стециште политичких криваца и затвореника. У њему је насупротив фашистичком терору и уништавању, постојала веома добра и широко развијена партијска организација са спасавање и заштиту људи, за солидарну помоћ и узајамну подршку. - *Организованост политичких интернираца у Бухенвалду, њихов високи морал и правилна политичка акција, њихов рад за побољшање логорских прилика, њихови у многим случајевима успешни напори за спасавање људи и њихова међусобна солидарност ушли су у историју.* Овај висок степен организованости и ангажованости запазила је и КП Немачке која је каснијепосебно истицала стваралачку активност интернираца у Бухенвалду и борбени дух Бухенвалђана.

Сви они који су транспортом стигли из Ное-а смештени су у тако званим *мали лагер*. То је било десетак барака, посебно издвојених и ограђених бодљикавом жицом, које су представљале мали логор унутар логора. Први дани у овом логору за Сергија су били страховит. Иако тешко болестан, под високом температуром која га је сасвим била изнурила, морао је да иде на рад у каменолом, да преноси и утоварује камен под строгим надзором СС-стражара морали су да носе велико камење разломљено минама. Они који нису имали снаге да прихвате већи камен били су батинани, премлаћивани, а раније чак и убијани. После неколико дана Сергије и његови другови успоставили су везу са Југословенима који су већ раније били доведени у Бухенвалд. И одмах су почели да добијају помоћ у хлебу и другим намирницама неопходним да би се преживело. Један Београђанин по имену Слободан који је био шеф барака, могао је да обезбеди извесну количину хлеба која је дотурана овим ново-придошлим Југословенима.

Убрзо по доласку у Бухенвалд Сергије се сусрео са Руди Супеком, који је тада био секретар југословенске партијске организације у овом логору. Тако је преко њега успоставио контакт и са партијском организацијом. А са Супеком се упознао још у Паризу негде 1938-1939 године, када је овај припадао једној симпатизерско-партијској студентској групи састављеној од Хрвата, којом је Димитријевић руководио.

- Мада је секретар те групе био Грга Гамулин - сећа се Сергије - ја сам био тај који је редовно водио идеолошко-политички рад у њој: држао сам предавања, подносио реферате, водио дискусије и тд. Ту је активно био укључен и Руди Супек, који је знао да припадам неком партијском руководству у Паризу....када смо се поново срели у Бухенвалду, било нам је познато ко је ко, а то је било довољно за везу и контакт - каже Сергије.

Десетак дана касније логорска партијска организација је успела да смести Сергија у болницу коју је водио један комунистички поданик ухапшен у време Хитлеровог доласка на власт. Везу са њим одржавала су два југословенска лекара, др Бела Кон, познати хирург из Загреба, и др Станко Маркота, Словенац, (касније један од личних лекара Тита). У болници је утврђено озбиљно и тешко обољење на плућима, које је рад у каменолому још више компликовао.

- У тој сам болници провео неколико месеци, негде до новембра месеца 1944. године, и после једног прекида вратио се у њу поново у јануару 1945. где сам и остао све до ослобођења. У болници сам цело време провео са једним предатним учитељем и комунистом Ранком Урошевићем. Уз нас двојицу који смо одржавали везу са партијском организацијом, било је и неколико омладинаца Југословена, са којима смо партијски радили...У њој смо преживели и бомбардовање логора од стране савезничке авијације.

Сергијево обољење плућа се све више компликовало. Појавила се и потреба за добијањем пнеумоторакса. Пошто је лекарима интернирцима било забрањено да се у логору баве медицином, они су обучавали друге интернирце да врше лекарске интервенције и указују лекарску помоћ. Тако на пример, Димитријевићу је пнеумоторакс давао келнер Адолф, који се био извештио у овом деликатном послу. Као доказ његове умешности Сергије наводи да су после ослобођења Бухенвалда, када су болницу преузели лекари физиолози из Француске, сви редом одбијали да им панумоторакс дају лекари специјалисте, и тражили да то чини келнер Адолф, јер је он то изводио *лаке руке* и сасвим безболно.

После изласка из болнице Сергије је уз помоћ партијске организације био додељен на рад у тзв. *бундо-лагерај*. Онима који су ту радили задатак је био да искувавају употребљаване кржаве и гнојаве завоје из саме логорске болнице и да их поново припреме за употребу. Пошто би искуване завоје очистили од грудвица гноја и крви они су их поново премотавали у ролне. Овај посао обављали су совјетски пилоти оборени и заробљени у борбама, и Сергије, који је био тешко болестан. А то је у ствари био један од лакших послова у логору. Партијска орга-

низација се на тај начин старала да своје кадрове сачува и заштити колико је то било могуће. Она је водила рачуна чак и о наизглед ситним појединостима које су се тицале заштите и збрињавања људи.

Сергије је, на пример, уз помоћ другова, добио један стари руски, фатирани војнички капут, који га је онако болесног и грозничавог штитио од хладноће, за време бесконачно дугих стајања на прозивци, по вејавици, мразу и киши.

- *Тај капут био је прави спас за мене болесног - прича нам Сергије - јер понекад смо стајали сатима на прозивци, а то је било погубно... Пре мог доласка у логор било је случајева да се стајало у строју и по 10 и више часова по невремену. Ако би се догодило да неко падне, стражари су га убијали на лицу места, или су га пак поливали водом све док се не заледи.*

Сергије нагло прекину приповедање о овим драматичним моментима. Он нерадо прича о томе, јер ведрина и животност која је свеprisутна у његовој природи скоро да искључује трагизам, меланхолију. Ко зна да ли су ова осећања уопште својствена истинским револуционарима, људима који се свим бићем боре за хуманије људске односе, за слободу? Зато он радије прича о организованим облицима борбе, о начину, средствима и методама за избављење човека из нечовечних услова живљења. О томе како су на свим кључним позицијама на којима су могли доћи логорашци - били партијски организовани појединци: у кухињи, болници, тамо где се прави распоред рада, дели одећа, устројава унутрашњи поредак у логору и сл. На свим тим позицијама били су најбољи и најоданији припадници покрета.

У другим логорима криминални елементи били су на водећим местима и на кључним позицијама. Они су заједно са крволочним СС-овцима убијали, кињили и злостављали логораше одузимајући им хлеб, храну, понижавајући их и поништавајући до анималности. У једном транспорту који је у Бухенвалд дошао из неког другог логора нађено је 80 интернираца. Логорашци - криминалци, у борби за одржање својих живота, поубијали су их само да би им отели хлеб.

Указујући на организаторске способности партијски обухваћених интернираца, Сергије истиче: - *Наши су другови избацили многе криминалце са водећих места у администрацији логора. Ти су положаји били искоришћени за помагање осталим интернирцима... У то време сви Југословени који су стајали на патриотским позицијама, били су обухваћени нашом народно-фронтском организацијом. У име те полуилегалне организације која је пружала сваковрсну помоћ нашим интернирцима иступао је Словенац Славко Фигар, који се налазио у мом блоку, али није био партијац. Он је преко мене био повезан са партиј-*

ским руководством логора. - наводише Сергије, указујући на масовност организовања логораша и на шире обухватање свих честитих и исправних појединаца и симпатизера.

Логорску болницу СС-овци су препустили организованим логорашима, који су успоставили свој систем односа и створили могућност за сваковрсну помоћ и подршку. Захваљујући том организованом партијском пункту у болници, многи су комунисти, симпатизери и други појединци избављени из транспорта смрти под изговором болести. Други компромитовани појединци узимали су имена умрлих лица, или су оглашавани мртвима, па су касније бивали мање изложени неприликама, прогонима и убиству. Неки организатори оваквих трансакција, заштите и организоване помоћи, платили би главом када би били откривени, али је зато хиљаде живота најбољих другова и шпанских интербригадиста било спасено. Сергије се као врло тежак плућни болесник веома активно укључио у организовање и пружање помоћи у свим приликама када је то било могуће. Његова делатност на овом плану, унутар болнице, била је веома запажена, па је зато по изласку из ње добио више одговорних задатака.

- Када сам изашао из болнице, у току од два и по месеца, био сам партијски одговоран за блок у коме су Југословени били најбројнији (њих око 130). Моја веза са логорским партијским комитетом, поред сталних контаката преко југословенског партијског руководства био је командант артиљерије у интернационалној бригади "Телман" у Шпанији. - сећа се Сергије врло добро. Његова феноменална меморија задржала је неизбрисиво многобројна имена појединаца, догађаја и збивања.

- У том периоду формирао сам и водио три партијске и 17 симпатизерских група. У једној од тих група био је и Југословен Никола Чечура, шпански борац. Он је био на челу унутрашње логорске милиције, такозваног "лагершуца", а био је истовремено и командант наше илегалне војне кадровске организације. Нас двојица смо се посебно договарали о појединцима које је требало обухватити том илегалном кадровском војном организацијом.

Са члановима ових партијских и симпатизерских група Сергије је радио систематски на идејно - политичком уздизању и образовању, наравно, колико су то услови логорашког живота допуштали. Он се са њима састајао после радног времена, у шетњи, у вешерници, умиваоници и другде. При том упознавао их је са међународном ратном и политичком ситуацијом, са кретањем на источном фронту, са развојем НОБ-а у Југославији и сл.; а радили су и на теоријском уздизању. Сергије је врло солидно познавао марксистичку теорију, будући да је класике марк-

сизма темељито изучавао како у циљу индивидуалне изградње тако и у вези са докторским студијама и партијским радом уопште, па је могао и без литературе да развија поједине теме. Тако је, на пример, говорио о Лењиновом схватању империјализма, о држави и револуцији, о националном питању. То је, слободно се може рећи, била нека врста марксистичког курса, који је био везан за практичну активност.

- *Тај политички и просветни рад се успешно обављао међу Југословенима - резимира Сергије о овом делу активно-сти. - Постојала је 41 илегална просветна група, у којима су се претресале и вести тајне радио станице. Југословенски антифашисти бачени у бодљикаве жице, иако у оковима, продужили су борбу. Они су остали до краја у редовима народно - ослободилачког покрета и доказали су да се борба може успешно водити и у најтежим условима - закључује он уносећи и мисао о условима за борбу.*

Као што смо већ напоменули, основна улога партијске организације била је да усмерава политички рад и да истовремено брине о спасавању кадрова, о њиховом извлачењу из неприлика и солидарном другарском збрињавању. Сергије је тада добио задатак да политички испита и утврди: ко су и шта су ти људи, у једној веома кохерентној групи Црногораца, која је приликом повлачења пребачена из Италије у Бухенвалд. То је био деликатан посао, утолико пре што су баш онда у Бухенвалд стизали свакојаки људи: дезертери из усташких ханцар - дивизија, провокатори Гестапоа, бегунци, издајнице, криминалци. И лако се могло *налетети* на неког од њих, што би угрозило рад читаве организације.

Уз помоћ једног од другова из југословенског партијског руководства, по имену Емила, који је водио прихватни логор, Сергије је ушао у један простор ограђен бодљикавом жицом. Ту се налазила и група Црногораца, њих седам-осам на окупу, који су били међусобно чврсто повезани и компактни. Сергије је ступио у врло обазрив разговор, интересујући се за најразличитије појединости. И људи из ове групе били су крајње уздржани, обазриви, јер нису знали са ким имају посла. И после дужих узамних преиспитивања Сергије се определио да отвореније разговара са неким Василијем, обућаром са Цетиња. Али, пре тга је узгредним питањима проверио код других да ли може имати поверења у њега. И није се преварио.

- *У току разговора сам видео - каже нам Сергије - да Василије и ја имамо доста заједничких познаника међу студентима комунистима. На моје речи да познајем Мартиновића, који је био функционер у Обласном комитету - Василије је одговорио потврдно. Ту смо се "препознали". Онда се и сам Василије отво-*

рио, и испоставило се да је он био човек из Месног партијског комитета на Цетињу.

Пошто је Сергије утврдио да се ради о групи комуниста, учесника НОБ-а, о томе је обавестио југословенско партијско руководство, и захваљујући организованој акцији комуниста логораша читава група је спасена од логора смрти у који је требало да буде упућена.* Јер, СС-овци су тада слали људе у разне логоре који су били у вези са Бухенвалдом као матичним стационираним. Уочено је онда да су се они који су одлазили у три мања логора: *Лору, Дору и С - Драј* враћали само мртви у Бухенвалд. На тај начин сазнало се да су то *логори смрти*, а цела група Црногораца требало је да тамо оде.

- *Ту смо групу* - каже Сергије - *не само у целости задржали у логору, пребацујући их са листе за одлажење, на друге, интерне послове у Бухенвалду, већ смо их одмах уклопили у партијске и скојевске групе. Они су касније веома активно учествовали у ослобађању логора...*

На сличан начин предузете су врло опсежне мере за спасавање Прежихова Воранца који је требало да буде пребачен у Бухенвалд. Сергије је од глумца Љевера, једног од најбољих словеначких интерпретатора Шекспира - сазнао да ће у једном од следећих траспорта у Бухенвалд доћи из логора у Саксенхаузену и књижевник Прежихов Воранц. Пошто је Димитријевић са њим имао присне сарадничке и политичке контакте у Паризу, где су заједно радили, а био је и упућен да је П. Воранц, тј. Ловро Кухар тада био члан Политбироа ЦК Југославије (1935-1937) - предузео је све потребно код партијског руководства логора и уз помоћ Немаца - комуниста, да га заштите и спасу. Било је све припремљено и организовано да пошто Воранц дође у Бухенвалд одмах буде пребачен у болницу ради операције слепог црева. Приликом операције он би као преминуо, па би то био мотив и могућност за промену идентитета. Међутим, овај обиман и до танчина спроведен план није се остварио јер поминути књижевник није стигао у Бухенвалд због опште пометње до које је дошло последњих месеци пред крај рата.

Поменимо још један пример спасавања. У једном транспорту Јевреја који је дошао из Аушвица који је дошао из Ау-

*По казивању С. Димитријевића, обућарски радник Василије умро је после рата, док су сви остали преживели. Руди Дебијађи ради као војни лекар и врхунски специјалиста за аеро и космичку медицину, наступајући често на међународним скуповима. Василије Бокан, такође члан ове групе, био је директор комбината *Косово*, а Василије Поповић, начелник у Секретаријату ППТ итд.

швица или Мајданека Сергије је препознао Јулиуса Голдштајна, шпанског борца и припадника међународне бригаде Хулија. Са Голдштајном он је имао организоване контакте у логору Вернет. О томе је Димитријевић обавестио немачке другове комунисте који су га захваљујући необичном пожртвовању избавили од сигурне смрти.

- Из овог последњег примера - закључује Сергије - може да се види да партијска организација у Бухенвалду није штитила само логораше југословенског порекла већ и сваког оног за кога се знало да је политички исправан и опредељен... А југословенска партијска организација, узета у целини, која је била састављена од прекаљених активиста и бораца - одиграла је значајну улогу, не само на овом пољу, него и на свим другим подручјима рада и деловања.

У једном чланку о Бухенвалду Сергије пише да је у оквиру тог предузећа за убијање постојало предузеће за спасавање, а малобројни Југословени су ту били пример дисциплинованости, организације и међупомоћи. - Од 607 ослобођених 537 су били у економској заједници. Једино су бивши СС-овци и криминалци били ван ње. Заједница је била наша најшира народно-ослободилачка организација. У овом логору, по Димитријевићевим речима - ниједан поштени Југословен није био без заштите. Они који су били изнурени и болесни добијали су специјалне додатке у храни. Знатан број Југословена, негде око тридесетак, радило је у логорској кухињи. Физички слабији и немоћни били су запошљени на лакшим пословима у вешерају, на оптичким и другим занатским занимањима. Захваљујући тим добро смишљеним и систематски организованим мерама заштите избављено је много Југословена и људи других националности.

- У тешким условима логорског живота - наставља Сергије своју мисао, нијансирајући је и богатећи искуством. - после драматично проживљеног пораза у Шпанији, и дугих година заточења, откривао се морални и политички лик и квалитет сваке нације. Он је тек ту, у крајње суровим и нељудским условима долазио до пуног изражаја. Могу рећи да су Југословени уживали углед чврстих, доследних и несаломљивих бораца; солидарних и пожртвованих у најтежим околностима...

Како се ближио крај рата све је више јачала и учвршћивала се организација интернираца која се бавила конкретним припремама отпора, побуне и отвореним акцијама немирења са постојећим стањем. Немоћност и слабост СС-оваца била је све видније изражена, посебно у односу на предузимљивост, акциону спремност и међусобну чврсту повезаност логораша. Сами интернирци успешно су одлагали и систематски спречавали планирану евакуацију логора. - Једном је командант логора

наредио четрдесетшесторици руководећих другова да му се јаве у намери да их ликвидира. Логорска организација то није допустила. Другови су били сакривени, а цео логор није изашао на прозивку - пише Сергије о овим драматичним тренуцима.

Команда логора сагледавајући своју немоћност у односу на велику масу добро организованих и компактних логораша - ђутке је прешла преко овог нечувеног облика отпора у ондашњим концентрационим логорима. На овакав вид побуне и револта СС-овци су одговарали само довлачењем појачања која су стационарирали у логору, без предузимања конкретних противмера. - *СС-овци се нису усудили да нападну логор - пише Сергије - јер су предосећали оружани отпор и очајничку борбу на живот и смрт.*

Најбољи показатељ тихе предаје и деморалисаности СС-оваца били су преговори и обећања везана за евакуацију које је водио командант логора. Свестан безизгледности своје ситуације он је касније и сам непрестано одлагао евакуацију, одашиљући повремено само по коју пролазну групу. То је, по Сергијевим речима, била недвосмислена потврда капитулантског става логорске команде и доказ стварне победе ваљано организованих логораша.

Имајући у виду развој ситуације на фронту и могућност да због све неизбежнијег губитка рата СС - овци у масовним репресијама побију велики број логораша - партијско руководство логора одлучило је да створи илегалну војну организацију. Задатак те организације био је да брани логораше кад то устреба и да у датом тренутку учествује у самоослобађању логора. У заснивању ове организације темељ су били најбољи, проверени кадрови: чланови централних комитета Француске, белгијске, италијанске и холандске комунистичке партије, шпански борци и виши официри Црвене армије. То су били и стубови илегалног војног и логорског руководства. - *Зато је у једном од најпознатијих концентрационих логора и могла да постоји, војна организација интернираца. Зато се и добило оружје. - констатује Сергије на једном месту.*

Војну организацију је, као што смо већ напоменули, чинио искључиво кадровски елеменат, и то онај најодабранији и најпоузданији. Југословенски партизани и предратни илегални кадрови као и својетски ратни заробљеници били су бројно најприсутнији у овој организацији.

- *Наши су имали 16 кадровских група на 600 интернираца, док су на пример Пољаци имали само девет на десет пута већи број људи, око 500.*

Ова организација је систематски и плански припремала и остваривала саботаже у војним предузећима и у томе имала

видан успех. Користила је сваку и најмању прилику да се створи застој и унесе дезорганизацију у систем производње. То се одражавало на радне норме које су биле изузетно ниске: износиле су само 25% производности у односу на цивилне раднике. То често и спонтано саботирање, које се састојало у лежерности, пасивном држању и мучном, једва приметном отаљавању посла изазивало је противљење и реакције код стражара, али су они били немоћни да било шта предузму.

Осим тога, што је још значајније, интернирци су из војних предузећа где су радили, износили део по део од оружја које су касније комплетирали и састављали. Делове пушака, карабина и сл. они су на крадомице добављали упркос строгим и ригорозним претресима на завршетку радног времена. По цену живота уколико би били откривени, они су прибављали и припремали оружје, којим би бранили логор и себе, јер знали су за наредбу да у случају слома цео логор треба да буде ликвидираан.

Набављено оружје и делове интернирци су крили на различита места унутар болнице. Најчешће тамо где су се вршили огледи са заразним болестима, или у мртвачници тог одељења - тамо где нису залазили СС-овски целати.

Вештим скривањем и добрим маскирањем као и дубоком конспирацијом, може се објаснити да логорске власти нису откриле велику количину убојног оружја, које није било ни мало једноставно сакрити.

По сведочењу Сергија Димитријевића: - *У време када је логорско руководство дало наређење за напад, у рукама интернираца налазило се: 91 карабин, један тешки митраљез, 20 панцирфауста, 16 ручних граната, 20 револвера, 200 ножева сопствене производње.*

- *То је за логорске услове огромна маса оружја којом су у тренутку напада располагали дотле голоруки и најзглед беспомоћни интернирци. У краткој борби са деморалисаним СС-овцима, који су се убрзо предали суочени са бојевим наоружањем и чврстом непобедивом решеношћу логораша - заробљено је 1.500 пушака, 22 митраљеза и 180 фауст-панцера. Са овим наоружањем логораша Бухенвалда могли су да крену у борбу за чишћење и ослобађање читаве околине логора, припремајући терен за несметано наступање савезничких снага.*

Суочени са интензивним наступањем савезничких армија СС-овци су правили масовне покоље над често беспомоћним интернирцима. И масовни геноциди били су још једна потврда потпуне изгубљености и крајње нељудски израз немоћи. Тако на пример, амерички војници су у победничком походу кроз један део Немачке наилазили на стравичну слику у појединим логорима: у Каселу су се суочили са 12.000 побијених интернираца, а у

логорској болници, код Готе, са 2.000 мртвих болесника. На сваком кораку сусретала их је опака и ужасавујућа суровост заробљеничких логора: гомиле лешева, мноштво избежумљених приказа што су се једва вуеле и тетурале, паклене машине за масовно убијање, гасне коморе, крематоријуми...

Насупрот томе, у Бухенвалду је, захваљујући предузимљивости и искуству појединаца успостављена чврста и јака политичка организација која је непрекидно одржавала контакте са светом. Интернирци су располагали тајном радио-станицом преко које су пратили све новости што су их објављивали савезници. Посебно је вредно помена да је три дана пре ослобођења Бухенвалда војно руководство логора послало извештај о положају армија генерала Патона. То значи да је оно пратило и кретање немачких оружаних снага и располагало извештајима о њиховом распореду и положају, што се скоро граничи са невероватним.

- *Међутим, када је америчка војска стигла до Бухенвалда, била је изненађена* - пише Сергије - *јер се овај логор сам ослободио.* - У Бухенвалду су их сачекали добро организовани војни одреди интернираца, наоружани аутоматима и панцер-фаустима, и уместо брда унакажених лешева - 1.800 заробљених СС-оваца, под стражом и командом интернираца. Дирљив је био сусрет америчких тенковских јединица што су наступале, али сада већ кроз рашчишћени и ослобођени предео, и интернираца који су изашли да их поздраве. Тенкови су у свом незадрживом хуку продужили даље, док је америчка команда одала пуно признање интернирцима констатацијом *да је логор учествујући у војној акцији и остварујући оперативне задатке, убрзао операције на том сектору* - цитира Сергије један став из извештаја команде.

Оцењујући подухват интернираца у Бухенвалду који су у последњим данима рата не само успешно и организовано штитили себе, већ су сами ослободили и логор, Сергије пише: *Тај јединствени случај концентрационог логора у Бухенвалду, који се сам ослободио био је могућ само у логору где је организација интернираца била чврста и где је борбени дух владао.*

Занимљиво је да је америчка команда, која је била импресионирана самоослободилачким подухватом интернираца у Бухенвалду, спровела специјалну анкету у настојању да испита како је било могуће постићи и одржати висок степен моралне самосвести и борбеног активизма у погибелним условима логорашког живота; затим на који начин је остварена чврста организација од стране изнурених интернираца који су били најгрупље терорисани и немилосрдно убијани. Посебно је било значајно како су интернирци смогли снаге да поведу оружану борбу про-

тив 3.000 до зуба наоружаних СС-оваца. Одговарајући на ово питање Димитријевић каже: - *Радило се о борбеној антифашистичкој средини политичких затвореника, муке су очеличиле људе, а комунистичке партије многих земаља, које су имале у логору испорбане кадрове за делатност у илегалним условима, омогућиле су рад и организацију.*

По ослобађању Бухенвалда група болесника из логора била је пребачена у зграде једне бивше СС-школе, у летовалишту Бланкенхајм где је била формирана нека врста санаторијума. И ту се наставило са интензивним политичким радом, али сада са новим и другим задацима и обавезама које су наметале измењене околности, и нужност припрема за повратак у земљу, Сергије Димитријевић је и овога пута, као представник југословенске организације, ушао у међународни партијски комитет санаторијума *Бланкерхајм*.

У Бланкенхајму он је боравио од априла до августа 1945. године. У то време активно је сарађивао у листу *Наш глас* - гласила Југословена у Немачкој, који је издавао легални југословенски комитет у ослобођеном Бухенвалду. Тај лист је имао врло значајну улогу, јер је у више хиљада примерака растурен не само међу преживелим Југословенима, већ и међу десетинама хиљада ратних заробљеника, који су се нашли у том делу Немачке. За придобијање тих заробљеника, који су били дезинформисани, застрашени и дезоријентисани, морала се водити оштра политичка борба. Улога поментуог листа и написа у њему била је да правилно информишу заробљенике о народноослободилачкој борби, у Југославији, о њеним циљевима и знају, о приликама у земљи, а све у духу њиховог повратка у отаџбину. То је било утолико важније, јер су четнички елементи, потом Енглези и Американци, преко своје пропаганде и путем дезинформација и агитовања, радили на томе да они остану у Немачкој, а касније се пребаце у Канаду, Аустралију и сл. Против таквих тенденција Сергије је у *Нашем гласу* написао чланак *Срби и народноослободилачка борба* (12. јун 1945.) у коме је пледирао за повратак заробљеника и цивилних радника у домовину.

Осврнимо се нешто шире на овај и неке друге Димитријевићеве текстове из тог давно заборављеног и вероватно тешко приступачног листа, да бисмо показали неке особености његових тадашњих погледа и схватања, потом свестрано познавање и широку упућеност у ондашње прилике у земљи, што је све резултат активног политичког рада у самом логору у који су тајним каналима стизале вести о токовима народноослободилачке борбе.

Чланак под горњим насловом објављен је као уводник у

броју 11 поменутог листа. У самом почетку текста Димитријевић се обраћа Србима, заробљеницима и цивилним радницима са упозорењем да их ненародни елементи злонамерно и погрешно обавештавају о стању и приликама у земљи. Ту он износи разлоге таквм тенденциозним дезинформацијама указујући да су неки од оних који их шире служили немачком фашизму, а други пак из жеље за успостављањем предратне Југославије. Димитријевић демаскира њихову лажну паролу да је народноослободилачка борба противсрпска или противхрватска. - *И једно и друго је била чиста лаж* - констатује аутор чланка, па наставља: - *Народно-ослободилачка борба поведена је против немачких фашистичких окупатора и њихових плаћеника усташа, четника и др. а за слободу свих поробљених народа Југославије.*

Да би демантовао паролу непријатељске пропаганде он се позива на речи маршала Тита објављене у брошури *Национално питање у Југославији у светлости народно-ослободилачке борбе*, у којој се указује на улогу српских партизана, али и бораца других народа и народности у току рата. После тог добро одабраног навода он поставља питање: да ли НОБ може да буде противсрпска, ако су већи - Срби учествовали у њој заједно са другим народима и народностима; указујући при томе, поново у форми питања, на састав војног руководства. Наводећи Титове речи о почетку оружане борбе и устанка, из говора одржаног у Загребу 21. маја 1945. године, Димитријевић показује врло солидну информисаност, као што из целине текста зрачи изванредно прзнавање духа, смисла и суштине те борбе у којој су *сви наши народи пролили море крви за нову, слободну демократску федеративну Југославију*. Значајно је овде истаћи да је Димитријевић, иако говори о доприносу Срба у НОБ-у, далеко од сваког пренаглашавања њихове улоге на рачун осталих народа и народности. Напротив, он стално подвлачи снагу борбе која је средином 1941. отпочела у свим крајевима наше земље - и тада се енергично супротставља дрскости народних непријатеља који НОБ хоће да огласе противсрпским. Уз то, жигосе борбу на страни фашистичке Немачке од четника Пећанца, *српске страже* Недића, четника Драже Михајловића у коме *народна јуначка песма види новог Бранковића* као и тлачитељство великосрпске госпде, која је поробљавала и свој народ. Димитријевић у име заточеника немачких логора диже свој глас колико против оних што шире лажи и неистине о новој Југославији, толико и против могућих видова национализма.

У финалном делу чланка он укратко, са ванредним познавањем, тумачи структуру нове народне власти, и написав завршава апелом: - *Другови Срби, не заборавите да је снажна и срећна Југославија услов снажне и сретне Србије, а Југославија*

је постала тек сада моћна држава, јер почива на братској сарадњи слободних народа, јер има праву народну власт.- Из ових наведених речи може се у пуној мери сагледати ангажована улога овог текста, као и непролазни, увек актуелни смисао његових порука, које су поистекле из широког и свестраног познавања токова и циљева наше народне револуције, у којој је и он стваралачки учествовао у свакој прилици и на сваком месту где се нашао.

У чланку *Значај СССР-а за мале народе* објављеном такође у листу *Наш глас* (30. јули 1945. бр.20) коме сада у заглављу пише *Гласило Југословена* - издање: *Југосл. комитет кл. Бухенвалд*), после експликација о допирносу и улози ове прве земље социјализма, он пише о прогресивним тежњама Југославије. Из идеје дружбе и равноправности народа, по њему, израда је Федеративна Југославија *добровољно сплетени венац слободних народа*.

Значајно је истаћи да у том чланку С.Димитријевић народноослободилачке одборе у сфери народне демократије третира као већа радника и сељака и интелектуалаца, која представљају зачетке самоуправног деловања и одлучивања попут Совјета, *преко којих се извршава народна воља*.

За његове ондашње погледе карактеристично је обраћање пуне пажње социјално-економским питањима, кроз однос према аграрној реформи, чему ће непосредно по повратку у земљу дати изразито и видно место у својим студијским и ангажованим политичким разматрањима. Тежња ка афирмацији аграрне реформе може се сагледати у овим речима: - *Аграрна реформа, спровођена после светског рата, извртана и саботирана од господских влада, само је један пригушени одјек пароле "Земља сељацима" ... Аграрна реформа давно напуштена, спроводи се коренито, од Пољске до Југославије*. У истом контексту он подвлачи и позитивне законске мере централне владе нове Југославије које иду у прилог побољшања положаја радника и сељака, преко подизања откупних цена дувана у Македонији, преко повећања радничких надница, или рапидног смањења станарина. И овим публицистичко пропагандним текстовима он је у приказивању стања односа полазио од поузданих економских фактора и показатеља, обраћајући истовремено пажњу најбитнијим политичким питањима (аграрна реформа, облици демократије).

Легални југословенски партијски комитет у Бухенвалду развио је тих месеци веома широку и свестрану пропагандну активност. Он је тада издао једну брошуру. Уз то, организована је израда петокраке, значка са српом и чекићем, *ТИТОВКИ* за све оне који су били на позицијама НОБ-а. Касније, појединци су ове значке заменили разним ознакама добијаним од црвено-ар-

армејаца, пошто је тај део Тирингије, после ослобођења, прешао у Совјетску окупациону зону. Као члан Међународног партијског комитета Сергије је добио задатак да обезбеди лекове за поменути импровизовани санаторијум. Тим поводом он је још са два Југословена пошао у Лајпциг. Тамо су потражили апотекарска стоваришта и захваљујући Сергијевој продорности, сналажљивости и познавању медицине, обезбедили су већу количину потребних лекова за санаторијум Бланкенхајм, као и за потребе болесних Југословена који су се враћали у земљу.

У Лајпцигу су, трагајући за стовариштима лекова, доживели необичан сусрет са једним Немцем који је помало натуцао српскохрватски, а носио је *ТИТОВКУ* на глави. И већ су хтели да га ухапсе и предају совјетским властима, као шпијуна и терористу, када им се овај подробно легитивисао. Изненађеном Сергију и његовим друговима показао је документа која је потписао Коста Нађ лично, кога је Димитријевић познавао из логора Вернет, и испричао им тада своју историју:

Он је током ратовања у Југославији као Немац комуниста ступио у везу са партизанима, и то преко неких познаника, које је обавестио да ће једним посебним транспортом бити пребачена муниција, на део ратишта где су се водиле најжешће борбе. Партизани су организовали диверзију минирајући пругу на одређеном месту. Овај Немац комуниста искочио је из воза неколико километара пре него што је воз наишао на мину и одлетео у ваздух. После тога он се прикључио партизанима. Учествојући у НОБ - у он се није растајао од митраљеза са којим је прешао кроз тешке окршаје.

Сергије Димитријевић се из Бланкенхајма вратио у земљу преко Прага и Будимпеште где је остао неколико дана. После краћег задржавања у прихватном логору у Суботици и сусрета са другом Штајфердом, који је био дугогодишњи комуниста и лекар, продужио је ка Београду. Пошто је тада била порушена пруга Нови Сад - Београд као и тунел код Чортановаца, он је бродом стигао у Београд.

- По доласку у Београд - прича нам Сергије - одмах сам се јавио Централном комитету КПЈ и другу Вељку Влаховићу, коме сам изложио свој рад и деловање у Паризу на почетку другог светског рата и у концентрационим логорима. О томе су вероватно већ постојале информације добијене од Бориса Кидрича и Лазе Латиновића, и из партијског извештаја који је упућен из логора Бухенвалд. Сутрадан Влаховић ми је саопштио да је Контролна комисија ЦК КПЈ, под председништвом Михе Маринка, потврдила континуитет и чланство у Партији. Том приликом сам поднео и подробнији усмени извештај о раду, који се вероватно може пронаћи у архиви ЦК КПЈ - додаје са мало ре-

зерве, будући да је теже приступачна грађа и материјал из периода пре 1948. године.

- *С обзиром на стање мога здравља Влаховић је инсистирао да ме пошаљу у санаторијум на Голник, где бих се залечио, а потом поново укључио у партијски рад.*

Међутим, како је мени било доста затвора, логора и логорских болница, упорно сам тражио да идем на рад у Лесковац. Али је Влаховић био упоран у захтеву да се јавим Војној болници на контролни преглед где ће се о свему одлучити...

Сергије је провео недељу дана на испитивању у Војној болници, пун чежње за родним крајем, за сусретом са мајком, пријатељима... И када је поново захтевао да му се што пре омогући одлазак у Лесковац, саопштено му је да о томе одлучује руководство болнице и да он ипак мора да оде у Голник. Још истог дана он се јавио команданту болнице на рапорт коме је образложио своје жеље и тражење.

- *Димитријевићу, под војном сте дисциплином - опомену га је строгим гласом командант болнице - ви сами не одлучујете. Голник, и једно дуже систематско лечење је неопходно за вас...*

- *Али ја сам цивил, кога обавезује само партијска дисциплина... Пошто сам до танчина упознао своју болест знам да би за мене била најбоља домаћа, кућна нега, коју могу имати само у завичају...*

Захваљујући енергичном инсистирању, убедљивом аргументовању и упорности успело му је да се ослободи болнице, и да дође у Лесковац.

На велику прославу ослобођења Бухенвалда путовали су 1958. године заједно Сергије и Нада Димитријевић. Када су прешли границу прикључили су се групи бивших логораша, који су такође ишли на поменуту прославу. У тој групи, поред осталих, био је Руди Супек, Азис Колдер и други.

У луксузним купеима међународног воза седи угодно заваљена група бивших логораша. И док воз, уз једнолично штектање, лупу точкова и лагано љуљање, одмиче кроз простор, они се присећају мучних тренутака када су пре петнаест година пролазили тим истим путем, само тада у затвореним и окованим коњским вагонима, збијени један преко другог, загушени, измучени, жедни, и неизвесно загубљени...

Тада су кроз решеткасте уске прозорчиће у врх вагона, што су били бодљикавом жицом премрежени, видели само комадић неба. Нису знали куда и којим путем пролазе, где их то бриктаво вуче локомотива, чији су писак најјасније разабрали? Пропињали се на прсте, тискали, зурећи у тврду оковану даску, тражећи пукотину, не би ли што споља видели, разабрали?

Сада, кроз отворен и раскриљен прозор гледају те успутне станичне зграде, мале постаје, скретнице крај којих су раније у невиду прошли. У сећању премеравају дужину пута којом су покушавали да одгонетају растојање, смер, правац... Само сада њихову песму не пресеца нагли и љути писак локомотиве, као некада... По мислима пребиру слике о изгледу дрвећа чији су само вршак, или делића гранате круне назирали - нагађајући где се налазе.

У тим присећањима за тренутак их прекида шкрипа врата од купеа и поздрав кондуктера. Један од некадашњих логораша из Бухенвалда, што је као вођа пута обављао потребне формалности - каже да је то делегација бивших логораша која путује на прославу јубилеја у Бухенвалду.

Чувши то, кондуктер се нагло укипи, полувојнички поздрав и без прегледавања карата изађе из купеа. Јер за оне који знају шта су били Аушвиц и Бухенвалд, сви што су проживели страхоте ових логора представљају хероје у малом, којима се треба склањати с пута, и овде на тлу Немачке, не треба им ни на сенку стати.

- *Кроз Дрезден сам три пута прошао* - прича нам Сергије. - *Први пут када сам га 1945. године видео био је сав у вертикалним рушевинама. Ниједна цела зграда у центру није постојала. Огромне рушевине деловале су стравично. Други пут, 1958. године, све је било рашчишћено, некадашње рушевине су претворене у велике травнате површине. Улице су ишле кроз такве травнате површине на којима је местимично нагомиланих камених плоча од рушевина. А 1970. године, по трећи пут, нису се више видела ранија разарања. Јер, све је било реконструисано, дотерано... Једино су велики паркови између новоподигнутих зграда подсећали на ратна разарања.*

Када је Сергије Димитријевић 1970. године, као члан делегације боравио у Бухенвалду, био је најусрднији у настојању да се одреди место појединих барака које су већ давно пре тога биле порушене, а део логора претворен у музеј. Он је заједно са друговима лута и крстарио простором ограђеним бодљикавом жицом, покушавајући да се оријентише како би што прецизније одредио место у некадашњој бараци у кварту *Б*. Логорске страже и осматрачнице, које су доминирале тим равничарским тереном стршећи у сиво и ледено небо што је вејало студен, биле су најбољи оријентир. Оне су још увек болеле и жуљале поглед бившим логорашима што су у њима видели гнездо смрти. Те накострешене осматрачнице, потом та зграда што је сада служила као музеј и то далеко, раније чежњиво гледано побрђе помагало им је да означе место некадашњој бараци у којој су чамовали. Одмеравајући погледом који је засипао ситан, упоран

снег, и корацима што су се ледили у белини остављајући видан траг. Сергије и његови другови су најзад после дужег времена пронашли место некадашње баракe. У једном тренутку им се учинило да чак виде белег и место где су стајали гранични стубови. Када су се сви заједно сложили да је то оно право место окупили су се да начине још један заједнички снимак за успомену. Снег није престајао да сипи из оловно ниског неба што је притисло ову раван и те мало укочене, згомилане људе који су некако зебњиво и без смешка зурили у објектив фотоапарата.

У томе је неко дао знак за почетак главног дела церемоније предвиђене за ово место. Ту, надомак некадашње баракe пред којом се стајало у строју, на прозивци, окупили су се бивши логораши, гости и учесници јубиларне представе да саслушају говор што је требало да их сети на минуло време и другове који су ту страдали.

Ситан снег ношен насртљивом леденим ветром непрестано је падао. То мутно и распарано небо као да је висило окачено о осматрачнице, тешко дахћући студен одозго. Бивши логораши и њихови гости на моменте су погледавали као да се поново пребројавају у неком од оних стројева што су се сатима смрзавали на вејавици и мразу.

- *Време је исто као некада када смо непомични стајали на прозивци, у строју, засипани вејавицом, и шибани леденим ветром.* - подсетио је говорник после неколико уобичајних поздравних речи.

Од овог подсећања проструја језа међу присутне. Вејавица у новом налету као да хтеде и те речи да следи и да их утрне у белину. И док су се искидане, зебљиве речи носиле и најачавале са ветром и његовим искрзаним и назубљеним фијуцима, они што су као гости присуствовали свему томе, у себи су се питали немо: *Сва зверства у овом логору догађала су се тако рећи на очиглед граду, који није тако далеко. Како је све то мучење и унижавање људскости могло да буде незапажено? Зар су ту, у близини, људи могли да живе спокојно док је у непосредном суседству трајала стравична и мучна тортуре над логорашима?*

Та питања су се наметала сама од себе и ројила се у мислима, извирала из очију свих што су зурили у завејане обресе тог националног парка, у који је био уклопљен овај музеј логорске страве, те најежене бодљикаве жице са мало посрнулим стубовима, и осматрачнице што и данас сведоче о фашистичком невиду и слепилу.

САДРЖАЈ

Слово о Сергију Димитријевићу	9
Уводне напомене	21
ЖИВОТОПИС	45
Детињство и прве борбено-политичке инспирације	45
Основна школа и гимназијски дани	51
Заснивање библиотеке и љубав према филмовима	59
КОЛЕКЦИОНАРСКЕ НАКЛОНОСТИ	
СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА	69
Минералогско-геолошка збирка	70
Збирка лептира и инсеката	72
Збирка младица од дрвета	73
Археолошка збирка	73
Етнографска збирка	80
Нумизматика у предворју науке	83
Контакти са нумизматичарима – студијска путовања	95
Уметничко-поетске представе на српском средњовековном новцу	101
Стварање лесковачке документације	112
СКОЈЕВСКА И ПАРТИЈСКА АКТИВНОСТ	119
Формирање скојевске организације у Лесковцу и партијских организација у Вучју и Чукљенику	119
Успостављање и одржавање партијских веза	123
СТУДЕНТСКИ ДАНИ	133
Учешће у раду студентских семинара на београдском Правном факултету	133
Делатност у организацији скаута и брђана	139
Дизање партијске заставе у небо – особен начин израде и растурања летака	150
Прво хапшење у лето 1933. године	153
Учешће на студентским демонстрацијама	156
Напад на зграду немачког посланства	160

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА, ОРГАНИЗАТОРСКА И РЕВОЛУЦИОНАРНА АКТИВНОСТ С. ДИМИТРИЈЕВИЋА У ФРАНЦУСКОЈ.....	167
Одлазак у Париз.....	171
Први дани у Паризу.....	175
Стварање илегалне југословенске студентске групе у Паризу....	179
Успостављање партијске везе.....	182
Појединости о раду „Удружења југословенских студената у Паризу”.....	184
Партијско-политичко састајање и деловање међу студентима у Паризу.....	194
Поједини видови активности С. Димитријевића у оквиру КП Француске.....	201
Партијско-политичка активност у угљенокопним реверима северне Француске.....	208
Политичка размимовлажења са представништвом ЦК КПЈ у Паризу.....	219
Учешће у раду Балканског комитета и издавање „Balcan democratie”.....	232
Деловање у оквиру радничко-певачког друштва „Слога”.....	237
Учешће на Међународној конференцији омладине за мир.....	240
Допринос у пружању помоћи републиканској Шпанији.....	243
Хапшење и протеривање из Француске.....	251
БОРАВАК И АКТИВНОСТ У ЛОГОРИМА.....	260

Никола Цветковић
Живети пуним животом

Прво издање, 1996. године

Издавач
Народни музеј – Лесковац

Ликовни уредник
Ленка Кнежевић-Жуборски

Технички уредник
Чедомир Цвијетић

Слоџ
Палета – Ниш

Тираж
600 примерака

Штампа
Напредак – Лесковац

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:93/99 Димитријевић С.

ЦВЕТКОВИЋ, Никола

Живети пуним животом : (животопис Сергија Димитријевића) /
Никола Цветковић. – Лесковац : Народни музеј, 1996 (Лесковац :
Напредак). – 295 стр. ; 21 цм. – (Библиотека Народног музеја у
Лесковцу ; књ. 44)

Тираж 600.

а) Димитријевић, Сергије (1912–1987)
ИД=52395276